

KOVÁCS DÁVID

NEMZET – IDENTITÁS – TÖRTÉNELEM

Károli Könyvek

tanulmánykötet

Sorozatszerkesztő: Sepsi Enikő

A szerkesztőbizottság tagjai:

Balla Péter, Bozsonyi Károly, Csanády Márton, Fabiny Tibor,
Homicskó Árpád, Kendeffy Gábor,
Sepsi Enikő, Szenczi Árpád, Törő Csaba, Zsengellér József

KOVÁCS DÁVID

NEMZET – IDENTITÁS – TÖRTÉNELEM

NEMZETFELFOGÁS ÉS TÖRTÉNELEMSZEMLÉLET
A 20. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

TANULMÁNYOK

Károli Gáspár Református Egyetem • L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2017

Felelős kiadó: dr. Sepsi Enikő, a KRE BTK dékánja
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060
Fax: 455-9062

© Szerzők, szerkesztők, 2017
© Károli Gáspár Református Egyetem, 2017
© L'Harmattan Kiadó, 2017

ISBN 978-963-414-321-5
ISSN 2062-9850

A borítón

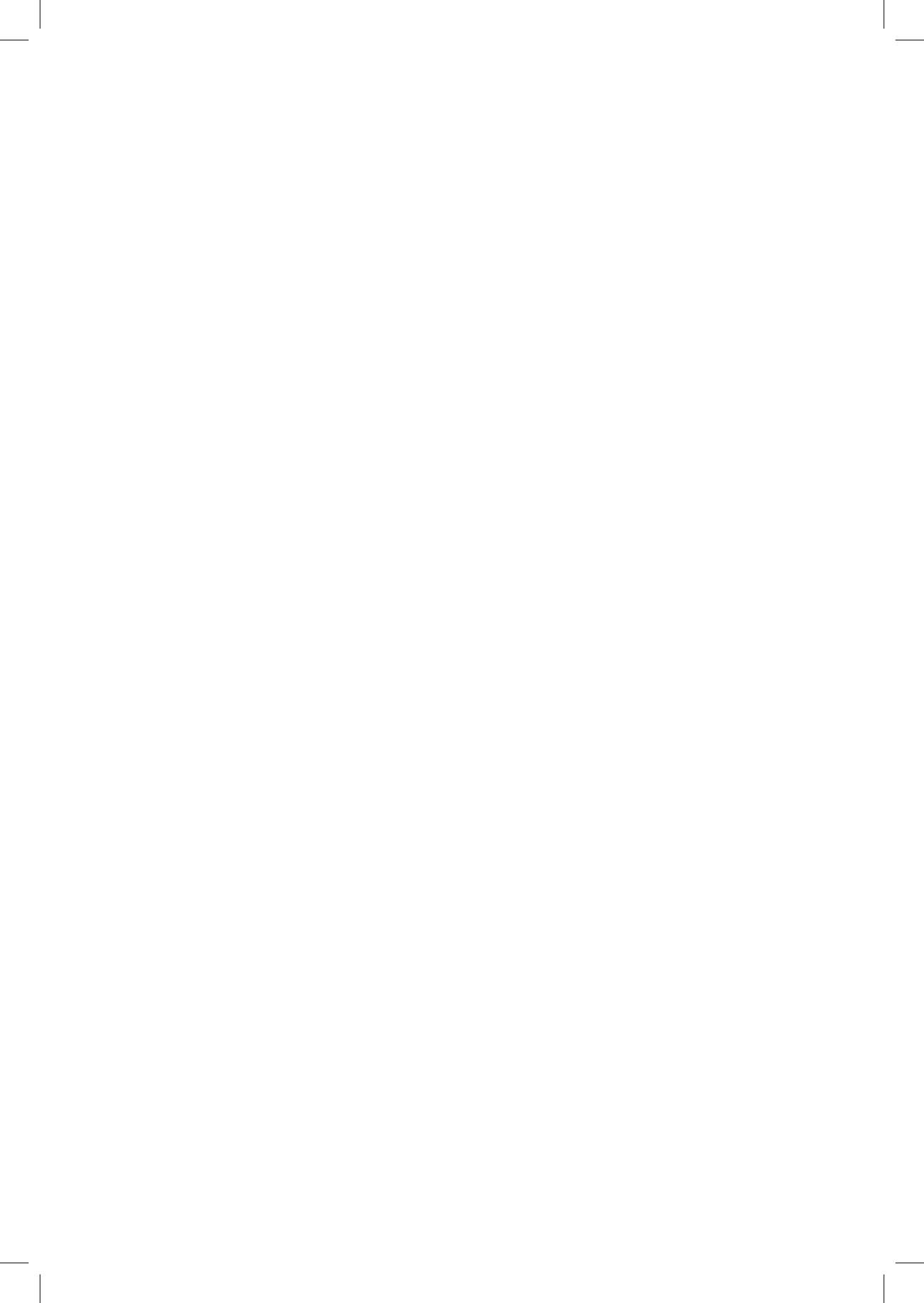
Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan Kiadó
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezményrel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu; webshop.harmattan.hu

TARTALOM

Előszó	7
A nemzeti kérdés a szociáldemokraták gondolatvilágában a századelőn	9
Jászi Oszkár és a „hazafiság újrakeresztelése”	21
Szabó Dezső történelemszemlélete és a függetlenségi–protestáns hagyomány	35
Szabó Dezső és Szekfű Gyula magyarságszemléletének párhuzamai az 1920-as években	59
Hóman Bálint nemzetről formált gondolatainak helye a korszak nemzetszemléleti irányai között	77
Közös hagyomány és érdekegyesítés. Klebelsberg Kuno reformkonzervatív nemzetkoncepciója	93
„A nemzeti függetlenség igazi harcosai”. A KMP nemzeti retorikájának háttere	105
„A hagyomány mint fegyver”. Révai József történelemszemlélete	125
„A nemzeti eszme igazi hordozói”. A nemzeti eszme a KMP ideológiájában (1936–1939)	141
A kádári politika és a nemzeti identitás. A viszonyrendszer értelmezései	153
A tanulmányok első megjelenésének helye	171
Felhasznált irodalom	173

ELŐSZÓ

A könyvben szereplő eszmetörténeti tanulmányok szinte kizárólag a 20. századi magyar történelemben jelentős szerepet játszó politikai–szellemi irányzatok, illetve azok meghatározó képviselőinek, tollforgatóinak a nemzet mibenlétére vonatkozó gondolatait, vagyis nemzetfelfogását, valamint ettől elválaszthatatlanul a nemzeti múltat érintő értelmezéseit vizsgálják. A vizsgált gondolatok tehát felölelik a közösség határait, vagyis a nemzetfogalomra, a nemzeti jellegre, a közösség sorskérdéseire és feladataira, valamint a közös történelmi múltra vonatkozó elképzeléseket. Az írások többek között Szabó Ervin, Jászi Oszkár, Szabó Dezső, Szekfű Gyula, Hóman Bálint, Klebelsberg Kuno, Révai József a témához kapcsolódó elgondolásait rekonstruálják és mutatják be. A kötetben egy olyan tanulmány szerepel, amely ugyan nem témáját, de megközelítési módját tekintve eltér a többitől. Az írás arra vállalkozik, hogy a kádári politika és a nemzeti identitás viszonyára vonatkozóan bemutasson két egymásnak szögesen ellentmondó értelmezési típust, és így rámutasson arra, hogy a megélt történelmi tapasztalatokból kinövő, a magyar szellemi élet meghatározó alakjai által megfogalmazott, a rendszerváltás idején széleskörű konszenzus által megerősített véleményt, miszerint a kádári politika meghatározó vonása volt a nemzeti közösségtudat háttérbe szorítása, komoly kihívás éri a magyar és a nemzetközi történetírás részéről.

A kötetben helyet foglaló írások az elmúlt években születtek, többségük már korábban napvilágot látott különböző folyóiratokban, többszerzős tanulmánykötetekben. Ami egy külön könyvben való megjelentetésüket indokolta, az nem más, mint hogy mindegyik írás központi kérdése nemzeti identitás, nemzeti eszme, valamint a múltról kialakított kép, vagyis a történelemszemlélet kapcsolata. Külön kötetbe szervezve az egyes tanulmányok – túl az önmagukban hordozott gondolatokon – a többi írás számára is újabb értelmezési horizontot nyitnak meg, így a könyv olvasója reményeim szerint átfogóbb képet, mélyebb ismeretet nyer a témáról.

A NEMZETI KÉRDÉS A SZOCIÁLDEMOKRATÁK GONDOLATVILÁGÁBAN A SZÁZADELŐN

Jelen írás arra tesz kísérletet, hogy a századelő szellemi életét vizsgálva bemutassa a magyar szociáldemokraták körébe tartozó tollforgatóknak a nemzeti kérdésben kialakított vezéreszméit. Az alábbiakban tehát a I. világháborút megelőző másfél évtizedben jelentkező, sok pontban egymásnak is ellentmondó szociáldemokrata megközelítések és a hozzájuk kapcsolódó érvkészletek és fogalmi hálók rekonstruálására vállalkozom.

A századforduló táján a magyar szociáldemokrata véleményformálók szemében a nemzeti eszme és a hozzá kapcsolódó érzelmi elköteleződés, a hazafiság, miként az állami életben a nemzeti tagozódás, idejétmúlt ideaként jelent meg, amelynek törvényszerű sorsa a fokozatos megszűnés: „a mai társadalomban a munkásember hazafi nem lehet, mert a társadalom már túlfejlődött ezen, és ezért kell, hogy érdeke máshova vonzza”.¹ A valós érdeke a proletárt a kizsákmányoltak szupranacionális osztályába sorolja, mint valódi érdekközösségbe, nem pedig egy, a különböző osztályérdekek fölé emelt illuzórikus identitásközösségbe, a nemzetbe.

Az érvelés értelmében tehát a gazdasági érdekek által kijelölt és éppen ezért valódi törésvonal a nemzeti kötődéstől függetlenül a kizsákmányolók, valamint a kizsákmányoltak osztálya között húzódik. A szociáldemokraták értékelésében a munkások nemzeti kötődések feletti érdekazonosságából származó szolidaritása mellett a nyelvi–etnikai kapcsolatokra, vagy a hagyományok és történelmi sors teremtette kötelékekre való hivatkozás vagy lényegtelennek minősült, vagy tudatos, a valódi törésvonalakat elhalványítani kívánó manipulációnak tűnt fel. A nemzeti eszme túlhaladottsága a szocialisták számára nem csak a valósnak vélt társadalmi törésvonalak egyértelművé válásából következett, de abból a meggyőződésből is, hogy a társadalmi fejlődés a nemzeti elkülönülés, illetve a

¹ Egy szocialista levelei. *Népszava*. 1894. október 26. Idézi Kalmár I. György: *Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900–1914)*, Budapest, Akadémiai, 1976, 30.

nemzetek közötti ellentétek megszűnésének, valamint „a nemzetek testvériesülésének” irányába halad.

A fenti elvek elméleti alapját a II. Internacionálé megalakulási nyilatkozata adta, amely a tőke nemzetköziségével a munkások nemzetek felettségét, azaz nemzetköziségét szegezte szembe. Ezt tükrözte az 1890 végén létrejött Magyar Szociáldemokrata Párt *Elvi Nyilatkozata* is, amely deklarálta a párt nemzetközi jellegét, valamint rögzítette, hogy a „kizsákmányolás elleni harcnak nemzetközinek kell lenni, mint amilyen maga a kizsákmányolás”.² Ezen megközelítés elvi megalapozására szolgált továbbá Marxnak a korszak szociáldemokrata nyilvánosságában unos-untalan idézett, a szöveggörnyezetből kissé leegyszerűsítően kiragadott, a *Kommunista Kiáltvány*ból származó passzusa, miszerint „a munkásoknak nincs hazájuk”.³ A kurta félmondat a hazát jelentő állam osztályjellegének, és így a munkásság számára idegen, vele szemben elnyomó természetének gondolatát takarta.

Szintén Marx *Kommunista Kiáltványában* kereshetjük annak a prognózisnak a kútfejét, amely a történelmi folyamatban a nemzeti sajátosságok és különállás, valamint ezekkel párhuzamosan a nemzetek közötti feszültségek elhalását látta érvényesülni:

„A népek nemzeti elkülönülése és ellentétei már a burzsoázia fejlődésével, a szabadkereskedelemmel, a világgpiaccal, az ipari termelés és az ennek megfelelő életviszonyok egyformaságával egyre inkább és inkább eltűnnek. Együttes cselekvés – legalábbis a civilizált országoké – a proletariátus felszabadulásának egyik első feltétele. Amilyen mértékben megszűnik az egyik egyén kizsákmányolása a másik által, olyan mértékben szűnik meg az egyik nemzet kizsákmányolása a másik által. A nemzeteken belüli osztályellentétekkel együtt a nemzetek egymással szemben ellenséges magatartása is eltűnik”.⁴

A szociáldemokraták nemzetszemléletét meghatározó marxi teóriák közül végezetül vegyük számba azt, ami a nemzeti eszme lényegét, létének alapját annak tömegmanipulációs funkciójában határozta meg. Említsük itt meg, hogy Marx manipulációs teóriája a későbbiek során beépült a nemzetről és nacionalizmusról való történelmi és szociológiai gondolkodásba, az úgynevezett modernista–instrumentalista iskola szemléleti alapját adva. A manipulációs teória marxi

² Idézi Erényi Tibor: Az 1918 előtti magyarországi munkásmozgalom és a nemzeti kérdés, in *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*, Budapest, Kossuth, 1964, 194.

³ Karl Marx és Friedrich Engels: A kommunista párt kiáltványa, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 4. köt., Budapest, Kossuth, 1959, 457.

⁴ Uo., 457–458.

őstípusát és későbbi instrumentalista variánsait egybekacsolja, hogy a nemzeti eszmében egyaránt egy szűk hatalmi elit által, pozíciójának megtartása érdekében életre hívott és mesterségesen fenntartott ideológiát lát, amellyel ezen szűk elit a társadalom szélesebb rétegei feletti irányítást a maga számára biztosítja.

A marxi terminológiában ez a gondolat úgy jelent meg, hogy a „sovinizmus” mint a „burzsoázia osztályuralmának” eszköze, egy hamis nemzeti egységre és érdekazonosságra való manipulatív hivatkozással megakadályozza a proletariátus nemzetközi együttműködését. Marx *A polgárháború Franciaországban* című munkája fogalmazványában a következőket írta: „A burzsoázia sovinizmusa pusztán becsvágy, amely nemzeti álarc mögé rejtje saját igényeit. Eszköz arra (...), hogy minden egyes országban leigázza a termelőket azáltal, hogy a többi országban élő testvéreik ellen fordítja őket, eszköz arra, hogy megakadályozza a munkásosztály nemzetközi együttműködését, felszabadulásának első feltételét”.⁵

I.

Nézzük meg ezen eszmék lecsapódását a századforduló szociáldemokrata nyilvánosságában reprezentatív példákon keresztül, amelynek anyagát *Népszavacikkek*, Szabó Ervin és Garami Ernő írásai adják. Szabó Ervin már a *Népszava* 1900-as évfolyamában cikksorozatot indított, amelynek legfontosabb feladatát – mint azt életművének legavatottabb ismerője, Litván György is megállapította, – abban látta, hogy elvégezze a hazafiság és nemzetköziség fogalmainak a múlt- és jelenbeli magyar viszonyokra alkalmazott marxista átvilágítását.⁶ Ez mindenekelőtt az osztályszempont érvényesítését és a nemzeti összetartozás igényének érvénytelenné nyilvánítását jelentette. Ennek szellemében születtek meg későbbi írásai is e tárgykörben. Egyik ilyen munkájában fogalmazta meg azt a gondolatot, miszerint még ha el is fogadható – Szabó Ervin egyébként ezt sem fogadta el – hogy 1848-ban a magyar munkásság egy táborba került a magyar köznemességgel, a jelent tekintve ez bizonyosan helytelen volna, hiszen a „magyar munkásság” törekvéseinek természetes támogatói a „román, szerb, tót, horvát proletárok”, míg annak „fő akadálya a magyar burzsoázia”.⁷

Garami Ernő hasonlóképp ábrázolta a törésvonalak elmozdulását 1848 és

⁵ Karl Marx: *A polgárháború Franciaországban* (Fogalmazvány), in Pach Zsigmond Pál (szerk.): *Hazafiság – nemzetköziség. Szemelvénygyűjtemény*, Budapest, Szikra, 1977/78, 10.

⁶ Litván György: *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*, Budapest, Századvég, 1993, 52.

⁷ Szabó Ervin: Bevezetés Engels: *A demokratikus pánszlávizmus c. művéhez*, in Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*, Budapest, Gondolat, 1979, 155–156.

1908 között, mikor is gondolatait papírra vetette. Eszerint a jelenben osztályok állnak egymással szemben, nem pedig nemzetek, mint félszáz évvel ezelőtt: „A magyar kiváltságosok – az 1848-as forradalom előharcosai – állnak valósággal az ellenforradalom táborában, velük szemben a forradalmi haladásért testvéries együttérzéssel száll síkra Magyarország különféle nemzetiségű proletárságának nagy tömege”.⁸ Garami egy másik munkájában a szociáldemokraták *Elvi Nyilatkozatának* megfelelően nem csak a kizsákmányoltak nemzetek feletti összefogásának szükségességéről szólt, de a velük szemben álló kizsákmányolók már kialakult, az elnyomás érdekközössége által egybefűzött nemzetköziségét is hangsúlyozta. Éppen ezért képmutatónak tekintette a szocialista nemzetköziség bírálatát ellenfelek részéről, hiszen érvelése értelmében maguk a nemzetköziség kritikusai is a nemzetekfelettiesség alapján szervezték meg magukat. A hangoztatott nemzeti jelszavak ennek elfedését szolgálták csupán.⁹

Az osztályérdek felmutatása mint egyedüli közösségképző erő, szembeállítva a nemzeti kötődéssel, visszatérő eleme volta a Népszava korabeli publicisztikájának is: „Mondanunk sem kell, hogy a szociáldemokrácia előtt nemzetiségi kérdés nincs, mert mi csak két nemzetiséget ismerünk: a kizsákmányolókat és a kizsákmányoltakat”.¹⁰

II.

Az osztályszempont érvényesítése mellett a szociáldemokrata tollforgatók írásai élesen elutasították a létező állami formákhoz mint hazához kötődést, miként az ahhoz kapcsolt magatartásmintát, a hazafiságot is, szembeállítva velük a „nagyvilág” és az emberiség egésze iránti elköteleződést. Ezt fejezték ki a Népszava sorai: „a jólét hazát nem ismer, ott van a hazája, ahol gyakorolható, és így a mi hazánk is mindenütt van, ott, ahol otthont alapíthatunk [...], egyszóval: világpolgárok vagyunk”.¹¹ Egy másik lapszámban 1902-ből pedig a következő olvasható a szociáldemokraták közösségi identitásáról: „Ez a szó, haza, mely mindig ajkatokon van, nekünk semmi; az emberiséget nem lehet

⁸ Garami Ernő: *Magyarország 1848-ban és 1908-ban*. Idézi Márkus László: *A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez (A kezdetektől 1918-ig)*, Budapest, Akadémiai, 1963, 103–104.

⁹ Garami Ernő: *Hazafiság és nemzetköziség*, Budapest, Népszava, 1903, 33–34. Vö.: Szabó Ervin: *A diákokhoz*, in *Szabó Ervin válogatott írásai*. Budapest, Kossuth, 1958, 104–105.

¹⁰ *Népszava*. 1905. december 20. Idézi Erényi Tibor: *Nemzet, haza, hazafiság a magyar szociáldemokrata mozgalomban*, in *Szocializmus a századelőn. Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből*, Budapest, Kossuth, 1979, 377.

¹¹ *A haza és a munkások. Népszava*. 1895. október 16. Idézi Kalmár I.: *Szociáldemokrácia*, 30.

nemzeti korlátok közé zárni, a mi hazánk a nagyvilág”.¹² Megint másutt a következő jellemző deklaráció szerepelt: „Hazánk az egész föld, és minden ember honfitársunk”.¹³

A szociáldemokraták soraiban erősen élt a hit, hogy ez a „nagyvilág” mint a nemzetállamok romjain felépülő nemzetközi világgöztársaság a jelent még érintő nemzeti ellentéteket végleg feloldva a történelmi közeljövőben megvalósulhat. A jövőt tekintve, a nemzeti kereteket meghaladó társadalom valamilyen „világgöztársaság” képzetét nagymértékben inspirálta az az engelsi tétel, miszerint a „forradalom” nem elszigetelt jelenségként, „egyetlen egyedülálló országban” megy végbe, hanem „egyidejűleg valamennyi civilizált országban”. A szocialista forradalom csak világjelenség lehet, amely az egész világot a „testvériesülő” népek hazájává teszi.¹⁴

III.

A kor hangját reprezentálni kívánó, általunk citált *Népszava*-idézetek alapján is szembeűnő a kérdésre ingerlő ellentmondás: miként lehet a „haza szó oly sokak ajkán”, a nemzeti érzés a szociáldemokraták által is elismerten még a munkások körében is ható erő, ha azon a történelem törvényszerű mozgása révén a „társadalom már túlfejlődött”? Ennek a logikai feszültségnek enyhítésére szolgált az a már említett teória, amely a nemzeti érzésben az uralkodó rétegek által mesterségesen fenntartott manipulációs eszközt látott, amellyel ezen rétegek a valós, azaz a gazdasági problémákról akarták a figyelmet elterelni. Ezen okfejtés korabeli jelenlétére célravezető ismét a *Népszavából* idézni:

hogy ezáltal annál zavartalanabban legyen kizsákmányolható, a vagyonos osztály a legbecstelenebb sovinizmusba hajszolja a népet. Szóban és írásban igyekszik a burzsoázia a sovinizsra örültséget a népbe beoltani. S nem oktalanság-e az, hogy a munkások esztelen nemzetiségi hajszában vesznek részt ahelyett, hogy életfeltételeik javításáért szállnának síkra?”¹⁵

¹² Mi és ők. *Népszava*. 1902. április 12. Idézi Kalmár I.: Uo.

¹³ *Népszava*. 1900. március 10. Idézi Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896–1914)*, Budapest, Gondolat, 1974, 240.

¹⁴ Friedrich Engels: A kommunizmus alapelvei. in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 4. köt., Budapest, Kossuth, 1959, 358.

¹⁵ *Népszava*. 1891. március 6. Idézi Erényi: Az 1918 előtti magyarországi munkásmozgalom, 195.

Szabó Ervinnek a már említett cikksorozatában, amely a *Népszava* fenti írásánál csaknem egy évtizeddel később született, ugyanúgy megtaláljuk érvelése egyik tartópilléreként a manipulációs elméletet. Eszerint az uralkodó rétegek számára „a hazafiság folytonos hangoztatása nem egyébre való, minthogy elterelje a munkásság figyelmét igazi ellenségétől, a tőkétől.”¹⁶ Ezért ugrasztja egymásnak a különböző anyanyelvű, elnyomott rétegeket, akik a nemzeti gyűlölet mérgével eltelve nem képesek felismerni osztályérdekekből fakadó alapvető érdekeik egyezését.

IV.

Mindezek alapján a szociáldemokraták megbélyegzését szolgáló, állítólag elsőként Bartha Miklós által használt „hazátlan bitang” szóösszetételből csak az utóbbit nehezményezhették a szociáldemokraták, hiszen a hazátlanság ódiумát – mint láttuk – vállalták. Ezt a „nemzetellenes pózt”, ahogy azt Jászi Oszkár nevezte, jól adják vissza Szabó Ervin ismert sorai:

„Ha hazaárulás az, hogy felemeljük a hazugságból és képmutatásból szőtt, és Magyarország szabadságserető népeit már megfulladással fenyegető sűrű fátylat, ha hazaárulás az, hogy az igazság és jog számára utat törünk, akkor a hazaáruló elnevezés nem szitok számunkra, hanem kitüntetés, amelyet ezerszer jobban szeretünk, mint a magyar hazafi nevet – úgy, ahogyan ezt az urak képviselik”.¹⁷

A kép teljességéhez azonban hozzátartozik, hogy mindig is akadtak olyan szocialista tollforgatók, akik nem akartak kivonulni a haza, hazafiság szemantikai teréből, sokkal inkább arra törekedtek, hogy a szocializmust a hazafiság igaz formájának tüntessék fel, szemben az uralkodó rétegek hazafiságával. Ennek az érvelési módnak az őstípusa már Frankel Leó írásaiban, az 1870-es években megfigyelhető: „mi, szocialisták, mi vagyunk az igazi hazafiak, mert csak egyedül mi akarjuk megteremteni hazánkban a közszabadságot, műveltséget, szellemi, erkölcsi és anyagi jólétet”.¹⁸

Mint láttuk, az 1890-es években, illetve a századfordulóra ez a típusú argumentáció szinte teljesen háttérbe szorult a hazafiság fogalmát egészében elvető nézet mellett. A huszadik század első évtizedében azonban egyre meghatározóbbá kezdett válni a hazafiságot a szocializmussal azonosító retorika, ugyanakkor nem szorítja ki teljesen a „hazafiatlanság pózát”. A hazafiság

¹⁶ Szabó Ervin: A hazafiságról. *Népszava*. 1901. augusztus 14. Idézi Litván: *Szabó Ervin*, 54.

¹⁷ Szabó Ervin: A magyar szabadság, in *Szabó Ervin válogatott írásai*, Budapest, Kossuth, 1958, 51.

¹⁸ Idézi Erényi: *Nemzet, haza, hazafiság*, 372–373.

megjelölésére igényt tartó írások közül kiemelhető Garami Ernő *Hazafiság és nemzetköziség* című könyve. Írásában él a kétféle hazafiság megkülönböztetésének eszközével, szembeállítva „az urak hazafiságát”, amely a „faji gyűlöletre” épít a „szocializmus hazafiságával”, amely „a szeretetet hirdeti, és egyesíti a népeket”.¹⁹

A kétféle hazafiság képzetének és retorikájának a szociáldemokrata közfelfogásban való érvényesülését mutatja, hogy az a hazafiatlanság ódiiumát korábban büszkén vállaló Szabó Ervinnél is feltűnik.²⁰ Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy a hazafiság fogalmának vállalása nem jelentett tartalmi változást a nemzeti kérdés megítélésében. Mert tulajdonképpen mit hordozott tartalmilag a szocialisták hazafiság-fogalma, milyen jelentést tulajdonítottak neki? Garaminál a hazafiság a haza „felvirágoztatása, boldoggá tévése”, aminek egyetlen útja az új társadalom megteremtése a szocializmus elvei szerint, azaz a „társadalmi haladás”, a szocialista rend igenlése jelenti a hazafiságot.²¹ Emellett a szerzőnél még felmerült a haza szeretete, mint a hazafiság kritériuma. Mondanunk sem kell, hogy Garami hazafiság-fogalma semmilyen értelemben sem kapcsolódott a magyarsághoz, mint különálló nyelvi–kulturális közösséghez, amely ebből fakadóan sajátos érdekekkel bír.

Nem pusztán a magyarsággal szemben közömbös ez a hazafiság-fogalom, de az adott állam, a „haza”, azaz Magyarország, vagy a Monarchia „népével” szemben sem érez külön felelősséget, mélyebb elkötelezettséget, mint más népek iránt. Szabó Ervin egyenesen a különböző államokhoz és nemzetekhez tartozó proletároknak a „boldogságot letipró társadalmi rendszert” megdőntő összefogásában, és az új rend megalkotásában látja a hazafiság igaz tartalmát. Eszerint tehát a nemzetköziség a tulajdonképpeni hazafiság.²² Szabó Ervin nem egyszerűen a szocializmus támogatásával azonosította a hazafiságot, mint Garami, de a proletár nemzetköziséget is átkeresztelte hazafisággá.

V.

Kiemelésre érdemes vonása felfogásuknak a nemzeti történelmi tradíciókkal, szimbólumokkal, művelődési hagyománnyal, mint a gyűlölt múlt relikviáival szembeni ellenérzés. Ezeket mind a faji gyűlöletet élesztő úri hazafiság világába utalták. Garami nem látott mást Kölcsey hazafogalmában, mint

¹⁹ Garami: *Hazafiság és nemzetköziség*, 42–43.

²⁰ Szabó: A diákokhoz, 104–105.

²¹ Garami: *Hazafiság és nemzetköziség*, 38.

²² Szabó: A diákokhoz, 104.

„semmitmondó, üres, általános szólamot”,²³ miként Szabó Ervin is szembeállította egymással a „nép, az emberek szeretetét”, mint a szocialista hazafiság ismérvét a nemzeti tradíciók, szimbólumok, azaz „az üres formák, külsőségek imádásával”, ami az úri hazafiság jellemzője.²⁴ A magyarság és a nemzeti hagyomány tehát semmilyen módon nem kapcsolódott a szociáldemokraták hazafiság-fogalmához. Tulajdonképp ezt deklarálja Szabó Ervin egy későbbi, 1909-es publicisztikájában, amelyben azt írta, hogy „a hazafiság nem a szülőföld, sem a nemzeti kultúra, sem az ősök szeretete”.²⁵

Az ezekre való hivatkozás Szabó szerint mindig kizárólag a kizsákmányolás, az uralkodó rétegek nyers érdekének lepleként szolgál. Kétségtelenül Szabó Ervin életművében mutatható ki a legkifejezöbben a szociáldemokraták múltszemléletére oly jellemző múltgyűlölet és tradícióellenesség. Ez a szemlélet a magyar történelmi múltat kizárólag a kizsákmányolás történeteként fogta föl, amely mint objektív valóság, kontrasztban áll a közösségi tudatba bevésődött, pontosabban felfogásuk szerint az uralkodó rétegek által bevésített történelemképpel. A történelmet „az uralkodó osztály írta (...), nem az igazság érdekében, hanem osztályérdekben”.²⁶ Szabó Ervin az „üres formák”, az „elavult hagyományok” elsődleges hordozójának tekintette a magyar múltról formált közösségi képzeteket: „Magyarország története klasszikus tere az elavult hagyományok tobzódásának. Az ember elrémül, látván, miféle históriákkal tömik már az elemi iskolás agyát, mit neveznek magyar történelemnek a közép- és felső iskolában, miféle felfogásokat táplál a publicisztika és az úgynevezett történet-tudomány a közvéleményben”.²⁷

Szabó Ervin kikezdtte mind a két tartópillért, amelyen a korszak államilag kanonizált történelemszemlélete nyugodott. Ezek közül az egyik pillért, a nemzet nagyságát és dicsőségét kifejezni képes magyar középkor előtérbe állítása adta. A másik pillért pedig a Habsburgok ellen vívott függetlenségi küzdelmek láncolata jelentette. Szabó szerint a magyar történelem egy „kis nemzet története”, amelyet a magyar történetírás „hamisítása, hazugsága” duzzaszt naggyá.²⁸ Meggyőződése szerint a nemzeti dicsőség mániákus kutatása állítja előtérbe a középkor uralkodóinak és hadvezéreinek neveit. Ezzel szemben a szocialista

²³ Garami: *Hazafiság és nemzetköziség*, 38.

²⁴ Szabó: A diákokhoz, 104.

²⁵ Szabó Ervin: A nemzeti eszme és az állam, in *A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909. évi Almanachja*, 361.

²⁶ Szabó Ervin: Az 1514-i forradalom, in Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történelmi írásai*. Budapest, Gondolat, 1979, 77.

²⁷ Szabó Ervin: Bevezetés Engels: A magyar forradalom c. művéhez, in Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történelmi írásai*, Budapest, Gondolat, 1979, 127.

²⁸ Szabó: Az 1514-i forradalom, 76.

történetírás feladata éppen az, hogy „ki kell söpörni a magyar történelemből a királyok, hadvezérek, a nagyurak nyüzsgő seregét, egyéni, családi érdekért vívott háborúk leírásait – mindent, amiből a múltat hamisítják, hogy megfer-tőzzék, hazugsággal itassák az életet”.²⁹

Szabó azonban nem csak a „királyokat és hadvezéreket” toloncolná ki a kö-zösségi emlékezetből, hanem a függetlenségi hagyomány két legjelentősebb alakját, Kossuthot és Rákóczit is.³⁰ Kossuthnak a társadalom egészét a haza védelmében mozgósító agitációját a szociális problémákról való figyelemel-te-relésként ábrázolta. Szabó Ervin történelmi törvénnyé emelt konklúziója 1848 kapcsán: „a haza volt mindig a mumus, amellyel elhallgattatták az elnyomott osztályok panaszait”.³¹ Szabó szemében 1848 is leértékelődött, nem polgári forradalmat látott benne, hanem a középnemességnek az arisztokráciával ví-vott osztályküzdelmét, amelyben az alsóbb rétegek valós érdekeik ellenében vettek részt, életüket adva érte – értelmetlenül: „Tízezren, százezren harcol-tak rettenthetetlenül, és haltak hősiezen – az urak szabadságáért”.³² Egyedül Petőfi alakját emelte át Szabó és a szociáldemokraták a nemzetiből a szocia-lista panteonba, törekvéseit és költészetét leegyszerűsítve a „világszabadság”, a nemzetköziség képviselőjére.³³ A szociáldemokraták őskeresésének hálójába Petőfin kívül Táncsics Mihály, a Dózsa-féle parasztmegmozdulás, valamint a jakobinusok mozgalma került.

Szabó Ervin különösen hangsúlyt helyezett arra, hogy a kiemelt történelmi személyek és események kapcsán demonstrálja az osztályszempont és a nem-zetköziség normativitását. Ennek megfelelően a parasztmegmozdulásokkal kapcsolatban nyomatékosította a székely, magyar és román parasztek közös fellépését magyar uraikkal szemben.³⁴ Minként a jakobinus mozgalom tekinte-tében is előtérbe került annak univerzalista eszmeisége, amit Hajnóczy kijelen-tésével kívánt demonstrálni: „inkább emberbarát, mint patrióta akarok lenni”.³⁵

²⁹ Szabó Ervin: A magyar jakobinusok, in Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történelmi írásai*, Budapest, Gondolat, 1979. 30. Vö. Vörös Boldizsár: „A múltat végképp eltörölni”? *Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2004, 15–17.

³⁰ Szabó Ervin: Ünneprontók, in Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történelmi írásai*, Budapest, Gondolat, 1979, 60.

³¹ Szabó: Bevezetés Engels: A magyar forradalom c. művéhez, 141.

³² Szabó Ervin: 1848, in Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történelmi írásai*. Budapest, Gondolat, 1979, 25.

³³ Szabó: A diákokhoz, 104–105.

³⁴ Szabó: Az 1514-i forradalom, 85.

³⁵ Szabó: A magyar jakobinusok, 39.

VI.

A Szociáldemokrata Pártnak a nemzeti kérdéshez való viszonyában új gondolati és retorikai elem 1910-től tűnik elő. Ez szorosan összefüggött a párt politikai útkeresésének új irányával. Ez az új irány a függetlenségek bal szárnyához, az úgynevezett Justh-párthoz való közeledést jelentette. A találkozási pontot az általános választójog közös támogatása, elsődleges törekvéssé emelése adta. A szociáldemokraták számára az általános választójog kérdése kiemelt jelentőséggel bírt, annak kivívása, illetve előmozdítása minden egyéb célt háttérbe szorított. Ez rendkívüli módon felértékelte a függetlenségek szövetségét, és annak megtartása érdekében a Szociáldemokrata Párt hajlandó volt taktikai kompromisszumokat hozni.

Ilyen kompromisszumot jelentett, hogy a választójog melletti agitáció során nem beszéltek ellene politikai partnerük érveinek, sőt, maguk is alkalmazkodtak a függetlenségek retorikájához. Így a szociáldemokraták is visszahangozták – Tisza érvelését cáfolandó – azt a függetlenségi gondolatot, miszerint az általános választójog nem hogy a magyarság súlyának csökkenését nem jelenti, de egyenesen a „magyarságnak minden területen való túlsúlyát biztosítja”. A túlsúly biztosítása azonban nem mesterséges, erőszakos módon történne, mint a jelen körülmények között, de „természetes alapon” – hirdette a *Népszava*.³⁶

Az újság korabeli cikkeiben a magyarság érdekeire való hivatkozás is feltűnt: „a haza, a magyarság érdekei követelik meg elsősorban a demokrata reformot”.³⁷ A magyar túlsúlyra és szupremáciára, illetve a magyar érdekre való hivatkozás, még ha taktikai jellegű is volt, újabb szöveget jelentett a szociáldemokrata retorikában. Mindezzel párhuzamosan a szociáldemokrata sajtóban, valamint a párt politikusai részéről megsaporodtak a meglévő államkeret fenntartása melletti megnyilatkozások. Ez egyaránt jelentette Magyarország és a Monarchia integritása melletti elköteleződést. Sajátos módon a soknemzetiségű Magyarország, valamint a Monarchia létét „a népek testvériesülésének” vizionált történelmi folyamatával igazolták. Eszerint Magyarország és a Monarchia tarka nemzetiségi viszonyaikkal a jövőbeni egész világra kiterjedő nemzetköziség egyfajta kísérleti állomásai.³⁸

A szociáldemokratáknak a függetlenségekhez való közeledése természetesen a párt által képviselt történelemszemléletre is kihatott, aminek nyomán revidéálták a Szabó Ervin által elfogadott éles érzelmi elutasítást Kossuth

³⁶ *Népszava*. 1910. július 3. Idézi Kalmár I.: *Szociáldemokrácia*, 164.

³⁷ *Népszava*. 1911. április 25. Idézi Kalmár I.: Uo., 173.

³⁸ Király István: *Intés az őrzőkhöz. Ady Endre költészete a világháború éveiben. 1914–1918*, Budapest, Magvető, 1982, 1. köt., 155.

személyével szemben. Az 1910-es évek első felében bekövetkező taktikai indíttatású változások tehát számos vonatkozásban felülírták a korábbi megközelítéseket.

VII.

A fentiekben rekonstruáltuk azokat az eszméket, gondolati elemeket, amelyek a századelőn meghatározták a Szociáldemokrata Párt körébe tartozó véleményformálók nemzetszemléletét. Mindezt tettük aszerint, hogy megkíséreltük bemutatni ezen eszmék forrását a „klasszikusoknál”, azaz Marxnál és Engelsnél. Érdeemes összegzésként tételesen bemutatni vizsgáldásunk eredményét a szociáldemokraták nemzetszemléletét uraló gondolati elemek, diszkurzív keretek számbavételével:

(I) A „két nemzetiség” teóriája, amely tagadja a nemzeti kötelék jelentőségét, és a kizsákmányolók és kizsákmányoltak szupranacionális csoportjait ismeri el, mint egymással antagonisztikusan szembenálló valós érdekcsoportokat.

(II) A világgállami jövőkép, amely a történelmi folyamat kívánatos és szükség-szerű fejleményének tekinti a „népek testvériesülésével” megvalósuló világállamot. Ebbe a gondolati keretbe illeszkedett bele a Monarchiának mint a „népek testvériesülése” kísérleti állomásának elfogadása, a nemzetiségek nemzetállami aspirációinak mint történelmi zsákutcának az elutasítása.

(III) Manipulációs teória, amely a nemzeti eszmét a hatalmi pozíciókat birtokló elit, a „kizsákmányolók” olyan manipulatív ideológiájának tekinti, amely a nemzeti hagyomány- és sorsközösségre hivatkozva elhomályosítja az osztályérdeket, hogy így meggátolja az annak felismeréséből születő osztályharcot.

(IV) A kétféle hazafiság gondolata, amely a haza, hazafiság szemantikai terét nem kívánva feladni, különbséget tesz az uralkodó rétegek hazafisága mint káros, és a szociáldemokraták hazafisága mint előremutató jelenség között. Az előbbi lényegét a nemzeti eszmében mint manipulációs ideológiában, valamint az ahhoz tapadó, az azt érzelmileg megerősítő hagyományokban vélte felfedezni, míg az igazi hazafiságot a szocializmus mint az új társadalmi rend támogatásával azonosította.

(V) Múltgyűlölet és hagyományellenesség, amely a nemzeti hagyományt a kizsákmányolás társadalmi rendszere ideológiai tükröződésének tekinti. Eszerint a hagyomány nem más, mint a kizsákmányoló önglorifikációja, szerepe pedig a kizsákmányolás rendszerének igazolása, valamint a nemzeti egység és dicsőség hamis képzeteinek a köztudatba való elplántálása. Ezen nemzeti hagyomány elsődleges hordozója a hivatalos történetírás, amely nem a társadalmi fejlődés igazi tényezőit, az osztályharcot és a forradalmakat állítja érdeklődése homlokterébe, hanem a harci erényeket felvonultató fegyveres küzdelmeket, amelyeket utólagosan dicsfénybe vonva a „nemzeti” jelzővel lát el.

(VI) A magyar állam integritásának, valamint az államon belüli magyar vezető szerepnek taktikai megfontolásokra visszavezethető támogatása.

A gondolati elemek ezen lajstroma természetesen nem azonosítható valamilyen hivatalos szociáldemokrata elvi állásponttal. A hat gondolati szál nem feltétlenül, sőt jellemzően nem is kapcsolódott egybe a párt körébe tartozó véleményformálók nemzetszemléletében. Sokan közülük ugyanis még taktikai megfontolásból sem voltak hajlandók elfogadni a speciálisan magyar érdekre hivatkozó érvelést. Szintén nem lehet általánosnak tekinteni a kétféle hazafiság gondolatát, mivel szép számban akadtak olyanok, akik szívesen lemondtak arról, hogy törekvéseik megkapják a hazafiság cégérét, azaz nem csak tartalmilag, de fogalmilag is vállalták a hazafiatlanságot, a nagyvilágra tekintő nemzetköziséget. Ehhez kapcsolódik, hogy a világállam jövőbeli megvalósulásának elvi elfogadása mellett – amiben minden szociáldemokrata osztozott – a fennálló állami keretek tagadása, miként akceptálása is elképzelhető volt. Utóbbiak a heterogén nemzetiségi összetételű Magyarországon, minként a Monarchia egészében, a testvériesülés lehetséges kísérleti laboratóriumát, míg az előbbieket pusztán az uralkodó rétegek legfőbb elnyomó hatalmi szervét látták.

A fenti gondolati elemek esetleges jelenlétével szemben a két nemzetiség teóriája, a manipulációs elmélet, valamint a kanonizált nemzeti hagyományok elvetése általánosan jellemezték a szociáldemokraták nemzeti kérdésben vallott felfogását.

JÁSZI OSZKÁR ÉS A „HAZAFISÁG ÚJRAKERESZTELÉSE”

Jászi Oszkár politikai eszmerendszerének, azon belül is nemzetszemléletének megítélése élesen megosztotta a kortársakat, miként a témával foglalkozó történetészeket is. Egyesek közülük Jászi elképzeléseinek nacionalista vonásait emelték ki, a polgári radikalizmus atyját olyan politikai gondolkodóként ábrázolva, aki nem csak a multietnikus Magyarország területi integritását védelmezte, de elutasított – legalábbis 1918 végéig – minden olyan elképzelést, ami az ország föderalizálására, autonómiák biztosítására irányult. Sőt, ezeken túl vallotta a magyarság vezető szerepét az állam irányításában, valamint a nemzetiségek békés asszimilációját is termékeny folyamatként értékelte. Hanák Péter például Jászit egyenesen „magyar nacionalistának” nevezte, aki az ausztromarxista Otto Bauer autonómiakonceptióját a magyar nemzeti érdekre való tekintettel utasította el.¹ Hasonló megállapításra jutott Gyurgyák János is, aki szerint ha a „magyar nemzeti érdekek” ütköztek a föderalista szándékokkal vagy a nemzetiségek törekvéseivel, „akkor Jászi sohasem habozott az előbbiekre javára dönteni.”²

Az értékelések másik csoportja ezzel szemben Jászi internacionalizmusára, a magyar történelmi tradíciókkal szembeni ellenérzésére helyezte a hangsúlyt. A kortárs Apáthy István azért bírálta Jászit, mert szerinte a polgári radikális vezér számára a nemzet és a nemzetállam pusztán a jelen realitásai, amelyeket a történelmi fejlődés szükségszerűen meghalad, létrehozva az emberi együttműködés tágabb kereteit. Ezzel szemben Apáthy szerint „az embereknek nemzetekre tagozódása nem átmeneti állapota, hanem eredménye a fejlődésnek.”³ Raffay Ernő az utókor értékelőjeként szintén kimutatta Jászi nemzetfelfogásának mar-

¹ Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*, Budapest, Magvető, 1985, 38–39.

² Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*, Budapest, Osiris, 2007, 180–181.

³ Apáthy bírálatát ismerteti és idézi Fukász György: *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez. 1900–1918*, Budapest, Gondolat, 1960, 319–320.

xi gyökerű összetevőit. Ezek közé tartozott a polgári radikális gondolkodónak az a nézete, miszerint a nemzetek létrejötte az egységes piacok kialakulásának folyamata, valamint az a teória, amelynek értelmében a nacionalizmus nem több mint az uralkodó rétegek manipulációs ideológiája, amelynek az a szerepe, hogy a valós szociális problémákról elterelje a figyelmet. Emellett Raffay Ernő meggyőzően dokumentálta Jászinak a nemzeti identitást megalapozó történelmi tradíciókkal szembeni ellenszenvét.⁴ Véleménye egyfajta összegzéseként állapította meg a történész, hogy „Jászi és a többi radikális (...) belülről foszlatták szét a nemzetet összekötő érzelmi és szellemi szálakat”.⁵ Ezt a képet erősíti Makkai Béla is, aki egyik tanulmányában kiemelte Jászi ellenséges magatartását azokkal a korabeli kormányzati törekvésekkel szemben, amelyek a horvát és román területen élő magyarok nemzeti azonosságátudatának megtartását és ápolását célozták.⁶

A két, fentiekben ismertetett megközelítés élesen szemben áll egymással, ugyanakkor a történészek Jászi írásaiban mind a két felfogás igazolására találhattak és találtak is megidézhető szöveghelyeket. Éppen ezért tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy magyarázatot adjak Jászi gondolkodásának kettős-ségére, a nacionalista és az internacionalista elemek eklektikus keveredésére, belső ellentmondásainak okaira.

I.

Jászi Oszkár nemzetszemléletének leglényegesebb mozzanatát számos, a kérdéssel foglalkozó kutató abban a törekvésben látta, amely szakítva a szociáldemokraták merev internacionalizmusával, szocializmus és hazafiság összhangjának megteremtésére irányult.⁷ Maga Jászi is úgy tekintett vissza szerepére, mint aki elsőként tisztázta nemzeti állam és szocializmus viszonyát, kimutatva, „hogy a szocializmus nem vezet hazátlanságra”.⁸ Miben áll tulajdonképpen ez

⁴ Raffay Ernő: *Politizáló szabadkőművesség. Jászi Oszkár és a Martinovics-páholy államellenes tevékenysége 1906–1912*, Budapest, Kárpátia Stúdió, 2013, 46–57.

⁵ Uo., 10.

⁶ Makkai Béla: *Önvédelem vagy expanzió? Magyar „nemzetgondozási” program a délszláv régióban a 20. század elején*, *Századok*, 2003/1, 110.

⁷ Lásd erre különösen: Litván György: „Magyar gondolat – szabad gondolat”, in *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történelmi tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2008., valamint Hanák: *Jászi*, 1985.

⁸ Idézi Litván: „Magyar gondolat – szabad gondolat”, 36.

az új értelmezés, vagy ahogy Ady nyomán Hanák Péter nevezte, a hazafiság ezen „újrakeresztelése”?⁹

Úgy gondolom, érdemes először Jászi újraértelmezésének mozgatóira rákérdeznünk. A szándék megismerése ugyanis nemzetszemléletének mint gondolati konstrukciónak a valós karakterét segít megragadni. Jászi – korabeli levelezése, illetve írásai tanúsága szerint – 1904-re arra a felismerésre jutott, hogy egyetlen társadalmi reformterv sem szerezhethet magának támogatókat, amennyiben nem ereszt gyökeret a nemzeti érzésvilágban. Ez idő tájt úgy írt leveleiben a nemzeti érzésről, mint „óriási dinamikai erőforrásról”, amelybe ha lehetséges, „eszményeink sérelme nélkül bele kell illeszteni a szocializmus hadihajóját”.¹⁰

A kikerülhetetlennek vélt dinamikus erőforráshoz való alkalmazkodás taktikai jellegét rendkívül plasztikusan fejezte ki az ezen irányú gondolatait összefoglaló, programadónak szánt *Szocializmus és hazafiság* című írás motójául választott Eötvös-idézet: „Minden kor saját eszméinek kivételére csak azon eszközöket használhatja fel, melyeket számára a múlt előkészített”.¹¹ A társadalom átformálása, azaz a szocializmus önmaga „kivételére” eszerint nem nélkülözheti a nemzeti eszmét mint – a múlt által örökül hagyott, a jelent meghatározó – eszközt. A fenti idézet rávilágít arra, hogy Jászi a két eszme összeillesztésével nem személyiségének két külön irányú vonzódását boronálta össze, hanem az egyikben a másik eszközét ismerte fel. Jászi tudta, hogy a nemzeti eszmével, jobban mondva annak bizonyos elemeivel való reális kiegészítés nélkül elképzelhetetlen a társadalmi átalakulás ügye mögé tömegeket megnyerni. Ez az alapvetően taktikai motiváció mélyen meghatározta ennek az „újrakeresztelt hazafiságnak” a tartalmát, hiszen csak olyan motívumok képezhették részét, amelyek nem jelentették az alapvető késztetések, a szocialista „eszmények sérelmét”.

II.

Mik ezek a motívumok, amelyek Jászi szerint beemelhetők a szocializmus eszme-rendszerébe, annak sérelme nélkül? Mindenek előtt ezen motívumokat egybefogó fogalmat, a „hazafiságot” kellett rehabilitálni, feladva a szociáldemokraták

⁹ Hanák: *Jászi*, 58.

¹⁰ Litván György – Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei*, Budapest, Magvető, 1991, 57.

Jászi Oszkár: *Szocializmus és hazafiság* [1905], in Litván György – Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája*, Budapest, Magvető, 1982, 49.

¹¹ Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés*, in *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások*, 3. köt., Budapest, Magyar Helikon, 1978, 350. Idézi Jászi: *Szocializmus*, 49.

– miként Jászi nevezte – „nemzetellenes pózát”.¹² Az 1904-re datálható tézise szerint a szocializmust meg kell szabadítani az érvényesülését gátló mereven internacionalista ballaszttól, „a munkásnak nincs hazája” típusú gondolkodás „Marx-féle homokzsákjától”.¹³

A haza, hazafiság fogalmának rehabilitálása érdekében élesen megkülönböztette a hazafiság két formáját. Az egyik az uralkodó rétegek magyar jelent meghatározó hazafisága. Ez a marxi tételnek megfelelően Jászi szemében is megmaradt manipulációs ideológiának, amely rendi nemesi gyökereinek megfelelően a múlt dicsőségére hivatkozva védi osztályönzését, és annak biztosítékát, a feudalizmust. Ez az „álnemzeti” politika használja fel a nemzeti eszmét és történelmet a társadalmi valóságot elhomályosító narkotikumként azt gondolva, hogy „a nemzet nagy többségére állandóan rá lehet nyomni az igát (...) a nemzeti dicsőség nevében”.¹⁴

Ezen „osztályérdek által elferdített” hazafiság mellett azonban létezik egy értékkel teli másik, melynek első történelmi megnyilatkozása a „reformkori egyenlősítő, jobbágyfelszabadító, és a kultúrát felemelő” törekvésekben jelentkezett.¹⁵ Ennek a hazafiságnak hordozója elsősorban Eötvös és centralista köre volt. A társadalmi és kulturális emancipációra vonatkozó igények az időben előrehaladva azonban elsikkadtak, s a „nemzeti vallásossá és konzervatívává lett. A patriotizmus nacionalizmussá fajult”.¹⁶ Egyedül a szocializmus vitte tovább Eötvösök örökségét és programját. Jászinál a nemzeti fogalma tehát rendkívül leegyszerűsödött, egyenlővé vált a társadalmi emancipáció programjának vállalásával, a történelmi tudat, a szimbólumok és tradíciók kiszorultak belőle, mint a nacionalizmushoz kapcsolódók.

Érdeemes itt kiemelnünk a Jászi által alkalmazott fogalmi megkülönböztetést, amely a hazafiság értékteli és káros formáját a patriotizmus–nacionalizmus fogalmi dichotómiájába rendezte. Emellett jellemző volt Jászi fogalomhasználatára a differenciálás egy másik nyelvi eszköze: a hazafiság torznak ítélt formáját különböző jelzőkkel látta el, mint „kizsákmányoló”,¹⁷ „enrichissez–vous”,¹⁸ „hurrá” hazafiság¹⁹, illetve „latifundiumok hazafisága”.²⁰

¹² Litván – Varga F. (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 53.

¹³ Uo.

¹⁴ Jászi: *Szocializmus*, 55.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo., 53

¹⁷ Litván – Varga F. (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 47.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo., 214.

²⁰ Uo., 45.

III.

Jászi koncepciója túlmutatott a „kétféle hazafiság” teóriáján. Nem pusztán arról volt szó tehát, hogy a szocializmus emancipatórikus törekvéseire cégerként elfogadta a „nemzeti” vagy a „hazafiság” megjelölést, hanem arról is, hogy elengedhetetlennek tartotta, és egyben a szocializmussal összeegyeztethetőnek a „magyar állam szuverenitásának” és „a magyarság történelmi vezető szerepének” elismerését.²¹ Ez a gondolat 1904–1905-ben valóban újszerű volt, és egyben idegen a szociáldemokraták akkori felfogásától. Ebben változásra, ha úgy tetszik, a Jászi által kijelölt útra való rálépésre majd az 1910-es évek elején kerül sor, amikor a szociáldemokrata párt idomul szövetségese, a Justh-párt retorikájához.

Az állami szuverenitás és a magyarság vezető szerepének elismerése mellett az 1904 végén és 1905 elején kelt leveleiben, majd későbbi írásaiban is a nemzetiségek „testvéri asszimilálása”, illetve a „magyarság beolvasztási munkája” is a támogatott törekvések sorába emelkedett.²² Úgy vélte, mindez nem ütközne a nemzetiségek körébe tartozók magasabb emberi érdekeivel, hiszen így egy fejlettebb kultúra vérkeringésébe kerülnek. Mindez persze nem járna kényszerrel, erőszakos magyarosítással, mivel az asszimiláció a fejlődés, az industrializálódás folyamatának természetes velejárója. Jászi a társadalmi törvénynek kijáró tisztelettel hitte, s a magyarság és a nemzetiségek viszonyában alkalmazhatónak vélte a teorémát, miszerint a „magasabb kultúra gazdasági és szellemi fölényével, hasznosságával, s kellemességével beolvasztja az alacsonyabbat”.²³

Jegyezzük meg ezen a ponton, hogy érvelése kísértetiesen hasonlít John Stuart Millére, aki a walesiek és a baszkok szükségyszerű, sőt rájuk nézve üdvös beolvadását az angol és a francia nemzetbe hasonló módon indokolta, mint Jászi a magyarországi nemzetiségeiket a magyarba. Jászi meggyőződése szerint ezt a „természetes” asszimilációs folyamatot egyedül az adminisztratív kényszerítő eszközök igénybevétele hátráltatja, mivel dacreakciót vált ki az érintettekben. Mindebből fakadt, hogy Jászi gondolatvilágában a nemzetiségi jogok bővítése és az asszimiláció igenlése nem zárták ki, sőt, paradox módon feltételezték egymást. Érvelése szerint a jogok bővítése, a kényszernélküliség valójában a beolvadás irányába hat. A nemzetiségek rövid távú kollektív aspirációi és a magyar érdek antagonizmusa így talált feloldást Jászinak a valóság közegellenállását negligáló eszme-futtatásában.

²¹ Uo., 48–49.

²² Uo., 57.

²³ Idézi Gyurgyák: *Ezzé lett*, 182.

A „hazafiság” fogalma tehát – túl a társadalmi emancipáció továbbvitelének vállalásán – a nemzetállam integritásának, a magyarság vezető szerepének és a nemzetiségek hosszabb távú asszimilációjának igényét is magába ölelte. Jászi az utóbbi három szempont beemelésétől remélte, hogy a szocializmus számára megnyerhetővé válnak a „régii világ nemes és jóindulatú emberei”, akik érzik a társadalmi változás szükségességét, de riasztja őket a szociáldemokratákat általánosan jellemző „nemzetellenes póz”.²⁴ A követendő minta a Jaurés vezette francia szocialista párt volt, amely egyszerre vonzotta soraiba a nemzeti intelligenciát és a munkásságot.

Jászi szerint a szociáldemokraták sokat ostorozott felfogásuk miatt a nemzeti intelligencia szocializmus felé öntudatlanul is vonzódo részét, mint „a magyar faj legderekből” részét képtelenek megszólítani.²⁵ Ebből fakad, hogy a párt nem több, mint „nyomorgókból”, néhány „szellemileg és erkölcsileg félművelt vezetőből”, és „egy csomó izgága zsidó gyerekből” álló csoport.²⁶ Ez a társadalmi beágyazatlanság, a nemzeti értelmiség jelenlétének teljes hiánya azt a veszélyt hordozza, hogy a szocializmus nem képes beváltani ígérteit. Ez az ígérte Jászi jövőképeinek megfelelően – mint a szocializmus tulajdonképpeni lényege – túlmutat az „éhező néptömegek”, a munkásság kenyérgondjain, s egy új történelmi korszak, egy „boldogabb jövő ragyogó szintézisét” jelentette, amely mint egykoron a reformáció vagy a reneszánsz, új életrendjével a létezés minden területét átformálta.²⁷

IV.

Jászi eszméi mellé szerette volna megnyerni a szociáldemokrata pártot, vagy legalábbis annak használhatónak ítélt részét, azonban ez, mint láttuk, hosszú ideig még elképzelhetetlen volt. Saját baráti körének tagjai is, mint Szabó Ervin, megrökönyödéssel tekintettek Jászi terveire. Úgy érezhették, hogy a fennálló állami keretek elfogadásával barátjuk szögre akasztotta egyik legfontosabb eszméjét, a világ folyamatos egységesülésének, a világállam és világtársadalom szükségszerű megvalósulásának gondolatát, hiszen még az 1904-ben megjelent *Művészet és erkölcs* című munkájában is a következő eszme-futtatás szerepelt:

²⁴ Litván – Varga F. (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 45.

²⁵ Uo., 47.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

„A művészet egyre egyetemesebb lesz, a nemzeti partikularizmusból az általános emberi irányában halad (...). Nem is lehet másképp. A könyvnyomtatás feltalálásával, a sajtó fellendülésével, a kereskedelem az egész világra kiterjedő szálaival, a tudomány egyre internacionálisabb jellegével (...), a közlekedési eszközök csodálatos fejlődésével (...), a divat egyre növekedő egyformaságával, a nyelvismeret terjedésével, a politikai és gazdasági kapcsolatok erősödésével ez egyes országok között, az internacionális művészeti kiállításokkal, az ifjúság külföldi tanulmányútjaival, a fajok egyre gyakoribb keveredésével, stb. stb. karöltve nem csak a faji különbségek válnak mindjobban elenyészőkké, hanem (...) mindinkább azonos a benyomások, érzések, gondolatok, vágyak, életmód stb. az a tömege, melynek az esztétikai tevékenység csak a csapadéka”.²⁸

Az egy évvel korábban megjelent, *A történelmi materialismus állambölcselete* című munkájában, mint a gazdasági egységesülés hozadéka, a nemzeti nyelveket felváltó „világnyelv” perspektívája is felcsillant.²⁹ A világhálami ábránd, a nemzeti sajátosságok és nyelv eltűnése, s így a nemzetek elhalásának jövőképe, valamint a magyar állami integritás és szupremácia hangoztatása joggal tűnhetett össze nem illőnek. Feloldhatatlannak tűnt tehát az ellentét, amely Jászi evolúciós, az integrálódás mozgatórugójára visszavezetett történetfilozófiája, és a nemzeti szempont és érdek retorikáját felvonultató írásai, eszmeisége között húzódott. A nemzeti érdekekre hivatkozó argumentáció, bár alapvetően taktikai célt szolgált, a szocializmus, a társadalmi átalakulás elfogadtatását, mégsem mondhatjuk, hogy Jászi ezt mélyebb késztetései, azaz világhálami víziójának feladásával tette. Hogyan lehetséges ez?

A polgári radikális gondolkodó a „hazafiság újrakeresztelésével” elfogadott és érvelésébe beépített olyan eszméket, amelyek ugyan nem álltak összhangban a történelmi folyamat ideálisnak vélt végső formáival, azonban összeegyeztethetők voltak vele, mint ezen formák felé vezető út lépcsőfokai. Olyan, a jelent átható, a közgondolkodást meghatározó eszmékkel való kiegyezést jelentett ez, amelyek beépíthetők voltak teleologikus történetfilozófiájába. Ezek közé tartozott az állami integritás gondolata, szemben a nemzetiségek kifelé gravitáló törekvéseivel, hiszen a magyar állam, illetve a Monarchia a képzelt fejlődési folyamat magasabb fokát jelentették, mint a nemzeti elv elfogadása nyomán létrejövő kisebb államegységek. Ide tartozott továbbá a magyar kultúrfölény és szupremácia gondolata, s az abból fakadó, a nemzetiségek békés asszimilációjának prognózisa. Ez összeegyeztethető volt a kulturális homogenizáció Jászi

²⁸ Jászi Oszkár: *Művészet és erkölcs*, Budapest, Politzer Zsigmond és Fia Kiadása, 1904, 165–166.

²⁹ Jászi Oszkár: *A történelmi materialismus állambölcselete*, Budapest, Politzer Zsigmond és Fia Kiadása, 1903, 148.

által képzelt folyamatával, amelyben mindig a fejlettebb kultúra asszimilál, hasonítja magához az alacsonyabb szinten állót.

És végül ebbe a sorba tartozott a balkáni magyar térhódítás terve – ami az első világháború elején vált Jászi érvelésének részévé –, mivel ez is az integráció, az egységesülés irányába mutató gazdaságpolitikai lépésnek minősült. Nyilvánvaló, hogy továbbgondolva Jászi premisszáit, a nemzeti szempont és a hitté rögzült történetfilozófiai menetrend közötti temporális egyeztetés kártyavára összeomlik. Bizonyos értelemben erre a továbbgondolásra, a premisszákból fakadó konklúziók levonására kényszerítette Jászit a Naumann-terv körül kialakult vita.

V.

A német politikus, Friedrich Naumann Mitteleuropa-tervében Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági, majd politikai integrációjának lehetséges útját vázolta fel. Az elképzelés szerint az államszövetséghez idővel más államok is csatlakozhattak volna. Az elképzelés Naumann *Mitteleuropa* című, 1915 októberében megjelent könyvében lett kibontva, bár a gondolat maga cikk formájában már az év tavaszán széles körben ismertté vált. Jászi az elsők között üdvözölte az elgondolást és vált a terv legvehemensebb támogatójává és terjesztőjévé. A magyar sajtó és közvélemény érthető módon élénken reagált a tervre, sajátos módon azonban nem a politikai törésvonalak mentén oszlottak meg a támogató és az elutasító állásfoglalások.³⁰

Az elutasítás közösségében osztozott többek között Ady Endre, Ágoston Péter, Braun Róbert, valamint Tisza István és Rákosi Jenő. A támogatók táborában pedig Jászi Oszkár, Ignótyus és Szabó Ervin mellett ott találjuk – bár eltérő indíttatásból – Apponyi Albertet, vagy Andrássy Gyulát. A terv tehát nem pusztán a magyar közvéleményt osztotta meg, de a progresszió táborát is. Miért támogatta a Mitteleuropa-elgondolást Jászi? A polgári radikálisok teoretikusa a Naumann-tervben a „szűkös nacionalizmus”³¹ meghaladásának útját, kedvelt kifejezését idézve „az internacionalizáció lehetőségét”, egy „soha még nem élvezett nemzetköziség szinte kábító perspektíváját” érezte meg.³²

Mint láttuk, Jászi a minél kiterjedtebb gazdasági és állami integrációban ismerte fel a világtörténelmi folyamat lényegét: „Nem a nemzeti széttagoltság

³⁰ A kérdésre vonatkozólag lásd: Irinyi Károly: *Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.

³¹ Jászi Oszkár: Háború és kultúra, *Husadik Század*, 1914/11–12, 262.

³² Jászi Oszkár: Imperializmus és pacifizmus, *Husadik Század*, 1915/10, 256.

irányába halad a világ, hanem a nemzetközi szolidaritás felé”.³³ Nem meglepő tehát, ha ennek sodrásirányába haladónak tartotta a közép-európai államszövetség eszméjét. Azt is tudjuk, hogy Jászi számára a történelem felismerni vélt dinamikája, az egyesülés nem értéksemleges folyamat, hanem az emberi világ tökéletesedésének biztosítéka. A terv kapcsán kialakult polémiaiban is kifejtette alaptételét, miszerint a szélesebb alapon nyugvó gazdasági integráció – fokozva az iparosodást, a városiasodást, a termelés növekedését – a társadalmi fejlődést is előmozdítja.

Miként tézisét Közép-Európa kapcsán megfogalmazta: „Középeurópának előnye volna, hogy az egységes piac, forgalom, kereskedelem a termelés lehetőségeit rendkívül fokozná (...). A gazdasági piacok óriási integrációja a termelésnek és a demokráciának szinte nem is sejtett fejlődési lehetőségeket nyújtana”.³⁴ Emellett az idea megvalósulása a tudományos és kulturális életben a nemzeti keretek teremtette állítólagos „provincializmust”, valamint mindenre használható csodaszer gyanánt a nemzeti feszültséget is megszüntetné, vagy legalábbis mérsékelné: „Középeurópa összes nemzetiségi kérdései elveszítik méregfogukat abban a pillanatban, amikor egy szoros gazdasági és politikai szövetség lehetetlenné, sőt, oktalanná teszi az egyes nemzetiségek kifelé gravitáló hajlandóságát”.³⁵

Magyarország, valamint a Monarchia a Mitteleuropával való összehasonlításban, a nagy gazdasági egységgel szemben anakronisztikus „államjogi szatócsüzletként” tűnt fel, amely a fejlődésnek csak egy meghaladható állomását jelezte. Miként barátjának, a tervvel szemben elutasító Braun Róbertnek írta: „Hiába, ti elsősorban a porosz militarizmust, a »junkerség uralmát« látjátok (...). De vajon csakugyan ez-e a nagy világtörténelmi folyamat lényege? Valóban elképzelhető-e, hogy az a nagy világgazdasági integráció, melyet Közép-Európa jelentene, kevesebb produktivitást, tehát kevesebb demokráciát és népkultúrát adna, mint a status quo?”³⁶

Jászi írásaiban az antant rendezési elvei is az egységesülés perspektívájából mutatkoztak fejlődésellenesnek. Véleménye szerint az antant által felkarolt „nemzetiségi elv” a kisállamiság történelmi zsákutcájába visz, egyet jelent „Középeurópa teljes atomizálódásával”.³⁷ Szemléletének belső logikájából fakadt, hogy Mitteleurópa is csak lépcsőfok lehetett az egységesülés, az „internaciona-

³³ Jászi: Háború, 262.

³⁴ Idézi Hanák: *Jászi*, 63.

³⁵ Jászi Oszkár: Középeurópa és a demokratikus fejlődés [1916], in *Múlt és jövő határán*, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai R. T., 1918, 145–146.

³⁶ Idézi Litván György: *Jászi Oszkár*, Budapest, Osiris, 2003, 106.

³⁷ Jászi Oszkár: Középeurópa és Nyugateurópa [1917], in *Múlt és jövő határán*, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai R. T., 1918, 234.

lizáció” világtörténeti folyamatában. A kérdés körüli vitában ennek megfelelően azt hangsúlyozta, hogy Közép-Európát nem Európa többi része ellen kell életre hívni, hanem annak majdani megszervezése érdekében.³⁸ Remélte, hogy Mitteleuropából az „Európai Szövetséges Államok” felé vezet a történelem menete.³⁹

Kiemelésre érdemes Jászi Naumann-terv melletti apologetikájában az a két-séges valóságfedezettel bíró történelmi értelmezésen nyugvó érv, miszerint miként „az Ausztriával való szövetségünk a kulturális és demokratikus haladásnak igen jelentékeny tényezője volt Magyarországon: joggal remélhetjük, hogy a szövetségnek kiterjesztése Németországra még nagyobb lendületet fog adni ugyanennek a fejlődésnek”.⁴⁰ Sajátos nemzetkarakterológiai színezetű okfejtésként tapadt mindehhez Jászi azon megállapítása, hogy a magyaroknak – nyilván ez irányú hiányosságaik okán – „kitűnő iskola lesz” az államszövetségben érvényesülő német „műveltség, szervezettség és fegyelem”.⁴¹

VI.

Áttekintve a Mitteleuropa-tervvel szembeni különböző elutasító álláspontok mögötti motivációt, azt mondhatjuk, hogy azok két forrásból táplálkoztak. Az egyik forrás a német állam konzervatív karaktere, a „porosz militarizmus” iránti ellenszenv. Ebből merítették azok, akik a progresszió körein belül ugyan osztoztak Jászi céljaiban, az internacionalizáció szükségességében, azonban feloldhatatlan ellentmondást láttak az általuk előmozdítani kívánt demokratizálás és a német állam jellege között. Jászi ezen fenntartást azzal az érveléssel kívánta oldani, miszerint az úgynevezett német militarizmus semmivel sem rosszabb, mint a többi nagyhatalomé. Másrészt – szövege érvelése – egyedül Németország az, amely programjaként fogadja el az integrációt, így „dacára a porosz militarizmusnak, ő ma inkább képviseli az emberi haladás ügyét, mint az entente”.⁴²

A Mitteleuropa-terv elutasításának másik forrása a nemzeti önrendelkezés és identitás megóvásának szándékából fakadt, amelyet Naumann ideája az opponálók szemében veszélyeztetni látszott. Ezen álláspont legmarkánsabb képviselője Rákosi Jenő volt. Jászinak a félelmekre adott válasza hűen tükrözte alapvető értetlenségét a magyarság történelmileg rögzült fenyegetettség-tudata, valamint az ebből kinőtt tradíciók és magatartásminták iránt. Jászi

³⁸ Jászi: Középeurópa és a demokratikus fejlődés, 147.

³⁹ Jászi Oszkár: Középeurópa, *Husadik Század*, 1916/6–7, 461.

⁴⁰ Uo., 451.

⁴¹ Jászi Oszkár: A középeurópai gazdasági közeledés és a magyarság jövője, *Husadik Század*, 1915/8, 129.

⁴² Litván – Varga F. (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 217.

úgy gondolta, a „nemzeti közvélemény” a terv mellé állítható, amennyiben felcsillantja előtte a közgondolkodásban egyébként gyökeret eresztett balkáni térhódítás ábrándját, egybekapcsolva azt a magyar kultúrfölény és missziós tudat toposzával.⁴³ Eszerint a magyarság küldetése, hogy „gazdasági és kulturális fölényénél fogva” a balkánt „a nyugati civilizáció” felé vezesse.⁴⁴ Miként ezen jövőképet egy másik írásában tömören megfogalmazta: „Közép-Európa német hegemonia alatt, s a balkán magyar vezetés alatt: ez a derengő új idők perspektívája”.⁴⁵

A „nemzeti szempontok” taktikai jellegű kiszolgálása mellett Jászi nem tudott mit kezdeni azokkal a reális félelmekkel, amelyek az államszövetség tervében a nemzeti önrendelkezés korlátozását és a német kulturális és politikai befolyás emeltyűjét látták. Ezekben az aggályokban pusztán érzelmileg színezett „nacionalista elzárkózást”,⁴⁶ „idegeniszonyt”,⁴⁷ „neo-kuruckodást”,⁴⁸ a germanizálás „mitologikus fenevadával”⁴⁹ való riogatást feltételezett. A nemzeti szuverenitás igényével a történelem általa kiolvasott vastörvényét állította szembe: a nemzetköziség felé robogó világban a „zárt nemzeti organizmusok elve megdőlt”.⁵⁰ Egyébként is az államszövetségben a másik félnek, azaz Németországnak is fel kell adnia szuverenitásából. Elismerte a hatalmi súlyból, etnikai arányokból adódó német hegemoniát az államszövetségben belül, azonban ezt ellensúlyozva látta a szövetségből adódó anyagi és szellemi előnyökkel: „természetesen ezzel nem tagadjuk azt, hogy Németország nagy gazdasági és organizatórikus fölényével bizonyos hegemoniát fog gyakorolni ebben a szövetségben, de ez a hegemonia már a fentebb kifejtett gazdasági okokból is a magyarságra nem elnyomó, hanem csak fejlesztő és erősítő lehet”.⁵¹

Az új állami formáción belül a német kultúra és tudomány befolyásának magyarországi növekedésétől sem tartott, sőt, Jászi üdvösnek tekintette, mivel szerinte az a magyarországi törekvéseknek egy fejlettebb és szervezettebb kultúra véráramába való bevonását jelentené. Különben sem értette a magyar

⁴³ A balkáni térhódítás ábrándjáról a közgondolkodásban lásd Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat, in *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*, Budapest, Osiris, 2004, 121–159.

⁴⁴ Jászi Oszkár: Külpolitikánk csödjé, in *Múlt és jövő határán*, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai R. T., 1918, 10.

⁴⁵ Jászi: A középeurópai gazdasági közeledés, 130.

⁴⁶ Jászi Oszkár: Az új nemzetköziség felé [1915], in *Múlt és jövő határán*, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai R. T., 1918, 77.

⁴⁷ Jászi: Imperializmus, 255.

⁴⁸ Jászi: Középeurópa, 451.

⁴⁹ Jászi: A középeurópai gazdasági közeledés, 130.

⁵⁰ Jászi: Az új nemzetköziség, 77.

⁵¹ Jászi: A középeurópai gazdasági közeledés, 129.

kulturális élet védelmének igényét a német hatástól, hiszen nem csak hogy fejlettebb volt a német, hanem meggyőződése szerint a magyar kultúra teljes mértékben a német tudományos kultúra befolyása alatt alakult ki:

„...nem lehet tagadni, hogy országunk kultúrélete már eddig is annyira némettől való függőségben alakult ki, hogy ezen Középeurópa alig változtatna valamit. Gazdasági életünk, jogunk, tudományunk, szocializmusunk és szociálpolitikánk Németországból vette legfőbb impulzusait. Középeurópa megszervezése ezen a tényen csak annyit módosítana, hogy ennek a ma inkább esetleges, át nem gondolt összefüggésnek mélyebb tartalmat, s ránk nézve termékenyebb szervezési formákat adna”.⁵²

A kétnyelvűség kialakulásával maga is számolt, de nem mint veszéllyel, a germanizáció első lépésével, hanem mint a hatékonyság, a versenyképesség szempontjából szükséges kompetenciával. A kultúra területén pedig mint a fölényben lévő német szellemi élethez való kapcsolódás alapfeltétele tűnt fel a kétnyelvűség, amelytől való elzárkózás a magyarságnak mint kispéneknak a „szellemi és erkölcsi degenerációját” vonná maga után.⁵³

VII.

Jászi eszmevilágának meghatározó eleme volt az „örök békét” megvalósító „világállam kábító perspektívája”. Ez a távlat értelemszerűen leértékelte a nemzeti önrendelkezés és identitásörzés célrendszerét, sőt, összeegyeztethetetlen volt vele, hiszen történetfilozófiai vélekedéseinek konklúziója nyilvánvaló volt: az egyre szélesebb bázisú integráció végpontja a világállam, amely mint egykoron a nemzetállam, a heterogén vallási–etnikai–nyelvi közösségeket idővel egybe gyúrja:

„A mai nemzeti államok lassú fejlődésük évszázadai alatt nem kevesebb, de több faji, vallási, nyelvi különbséggel állottak szemben, mint a mai kultúrállamok az egymással való érintkezésben... A nemzeti államokon túli társadalmi fejlődés lényegében ugyanezen gazdasági és szellemi erőparalelogramma szerint fog végbemenni... Valami elvileg újat én csak ott tudok észrevenni, mikor a régi nemzeti államok valóban idegen fajokkal és kultúrákkal, a sárgával, az indussal, a mohamedánnal jutnak érintkezésbe. Itt lehet joggal felvetni azt a kérdést, hogy a vallási és a kulturális faji

⁵² Jászi: Középeurópa, 452.

⁵³ Uo., 460–461.

és klímabeli különbségek örvénye dacára folytatódni fog-e gazdasági és politikai integráció, mely az európai emberiség legfőbb fejlődési törvénye. Én azt hiszem, hogy igen, mert emez akadályok ellenállásánál nagyobb intenzitással növekednek óráról órára az összefűzés és az asszimiláció erői”.⁵⁴

A különbségek és az ebből fakadó konfliktusok felszámolásának, az utópisztikus örök béke eljövételének egyedüli biztosítéka „a népek valódi szolidaritása gazdaságban és jogrendben, vérben és hitben”.⁵⁵ A béke annyira széleskörű, amekkora körre „a javak, gondolatok és a vér akadálytalan cseréje” kiterjed.⁵⁶

Jól láthatóan az általános emberi problémák megoldásának iránya és a nemzeti identitás, a magyarság megmaradásának igénye Jászi eszmevilágában egymással szembekerült, mivel a köztük való időleges egyeztetés korábbi felemás lehetősége is megszűnt. Megszűnt, mert az államfejlődésnek az integrálódás felé haladó tendenciája, amely a nemzetiségi törekvésekkel szemben az állami integritás fenntartásának érvrendszerébe illeszkedett, a Közép-Európa-konceptió feltűntével immár egy nagy állami egységben való feloldódás, így az integritás tulajdonképpen felszámolásának argumentumává vált. Hasonló a helyzet a nemzeti identitás megőrzésének kérdésében. Míg a Monarchia jelentette keretek között a fejlettebbnek vélt kultúra hasonító erejébe vetett hit a magyarság békés asszimilációs erejét látszott alátámasztani, a „60 millió német és 10 millió magyar politikai szövetségére” épülő államalakulatban ez a gondolat már a fejlettebb német kultúra és szellemi élet vérkeringésébe való feloldódás hívószavává vált.

Jászi ezeket a következtetéseket nem vonta le, tagadta, hogy a közép-európai államszövetség mint az integráció és a vele egybekapcsolt modernizáció eszköze, valamint a nemzeti identitásőrzés kívánalma között bármiféle feszültség lehetne. Mint fogalmazott, pusztán „nacionalista próféták” próbálják a Mitteleuropa-terv körüli vitát a „nemzeti fennmaradás”, valamint a „gazdasági és kulturális fejlődés” közötti választás vagy-vagy kérdésére kiélelni.⁵⁷

Valójában nem csak a nemzeti próféták, de a progresszió táborában, saját baráti körében tűntek fel olyan vélemények, melyek a probléma lényegét a fenti módon formulázták. Ágoston Péter, bár a szövetségtől remélt gazdasági előnyökkel kapcsolatban is szkeptikus volt, még a várható gazdasági megerősödés ellenére is elítélte a Naumann-tervet: „Ha bármilyen jó dolga lesz ezen

⁵⁴ Jászi: Imperializmus, 251–252.

⁵⁵ Jászi Oszkár: Szentimentális pacifizmus, in *Múlt és jövő határán*, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai R. T., 1918, 156.

⁵⁶ Uo., 157.

⁵⁷ Jászi Oszkár: A kis államok problémája [1915], in *Múlt és jövő határán*, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai R. T., 1918, 110.

a területen a lakosságnak, de nem a magyar lesz az uralkodó nyelv, akkor a magyar elveszett, és semmiféle jól megrakott jászol nem pótolhatja azt a veszteséget, hogy a magyarság már nincs. Nem egyesek jóvoltáról van szó, hanem nemzetek létéről”. Ágoston érvelésének külön érdekessége, hogy a magyarság létéért való szorongást az internacionalizmus felől is igazolni kívánta: „A mi nemzetköziségünk minden nemzet védelmét követeli az elnyeletés ellen”.⁵⁸

Ady fenntartásai a Mitteleuropa-tervvel szemben hasonló forrásból fakadtak. A költő 1916 májusában jelentette meg *Ellenséggel egy szándékon* című rövid jegyzetét. Maga a cím utalt arra, hogy a Mitteleuropa-terv körüli vitában nem „megtartani akart barátaival”, elsősorban Jászi Oszkárral, de „öszön és ízlés szerinti” ellenfeleivel, mindenekelőtt Rákosi Jenővel került egy táborba. A német térhódításban rejlő, a magyarságra leselkedő veszélyekre utalt, amikor a terv ellenében Kossuth példájára és „ezer év tanúságaira” emlékeztetett. A gazdasági szempontokra és vélt történetfilozófiai menetrendre hivatkozóknak, így Jászinak is szólt Ady kategorikus elutasítása: „Pénzesek és ötletesek hagyjanak föl már evvel a száz fajtájú Közép-Európa-tervezgetéssel”.⁵⁹ Álságosnak ítélte, hogy a terv melletti érvelés egyik fontos eleme volt annak kiemelése, hogy a kis államok és nemzetek nem képesek önmagukban megállni, számukra a csatlakozás a nagyobb állami és gazdasági egységekhez szükséges, és egyben érdekükben álló. Ezen álláspontot képviselőknak címezte Ady a cikk záró sorait, melyek a küldetésként megélt életprogram visszhangjaként szóltak: „A magyarságot (...) ne féltsék: Ez a magyarság azért élt eddig, mert tovább kell élnie”.⁶⁰

⁵⁸ Idézi Irinyi: *Mitteleuropa-tervek*, 212–213.

⁵⁹ Ady Endre: *Ellenséggel egy szándékon*, in Vezér Erzsébet (szerk.): *Ady Endre művei. Publicisztikai írásai*, 3. köt., Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1977, 509.

⁶⁰ Uo.

SZABÓ DEZSŐ TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETE ÉS A FÜGGETLENSÉGI–PROTESTÁNS HAGYOMÁNY

Szabó Dezső műtszemlélete kapcsán mélyen gyökerező meggyőződés, hogy azt az úgynevezett függetlenségi–protestáns történelemértelmezések közé lehet sorolni. A magyar historiográfia kérdéseivel foglalkozó munkákban kevés utalást találunk Szabó Dezső műtszemléletére vonatkozóan, ezek azonban megegyeznek abban, hogy az író – minden esetben összeboronálva Németh Lászlóval – a Habsburg–ellenes, „kurucos” vagy függetlenségi történelemszemlélet két háború közötti újrafogalmazójaként tartják számon, akinek gondolatai élesen szemben álltak a korszak uralkodó, döntően Szekfű Gyula által kimunkált múltértelmezésével.¹ Írásomban azt szeretném kimutatni, hogy Szabó Dezső történelemszemlélete, a protestáns–függetlenségi hagyományhoz való viszonya jóval összetettebb a szakirodalomban megrajzoltnál. A leegyszerűsítés elsődleges oka, hogy ezek az értékelések nem veszik figyelembe, hogy az író műtszemléletének egybekacsolása a függetlenségi történelemértelmezéssel Szabó Dezső életművének pusztán egyik szakaszára igaz, amit azonban nem szabad kivetíteni az életmű egészére.

I.

Szabó Dezsőnek a protestantizmus lényegéről, történelmi és kulturális szerepéről, a magyarság életében betöltött helyéről formált gondolatai az életmű egészét átszövik. Ezen gondolatok értelmezésekor, a lehetséges kontextusok feltérképezése során egy több szempontból jelentős hatástörténeti irodalommal is

¹ Steven Bela Vardy: *Modern Hungarian Historiography*, New York, Columbia University Press, 1976, 129–135. Steven Bela Vardy: *Clio's Art in Hungary and in Hungarian–America*, New York, Columbia University Press, 1985, 230. Kosáry Domokos: A magyar történetírás a két világháború között, in *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*, Budapest, Magvető, 1987, 340.

számolnunk kell. Szabó Dezsőnek a protestantizmust érintő nézetei a kortársak közül többek között Ravasz Lászlót, Révész Imrét, Sebestyén Jenőt, Karácsony Sándort, Németh Lászlót, Móricz Zsigmondot és Ady Endrét sarkallták vitára. Mindezt kiegészítve Szabó Dezsőnek Makkai Sándort, Baltazár Dezsőt, Sebestyén Jenőt, Ravasz Lászlót, vagy éppen Tavasz Sándort illető maró kritikáival, azt a kijelentést is megkockáztathatjuk, hogy az író témánkat érintő tanulmányai, valamint az ennek nyomán született gondolati reflexiók kirajzolják a huszadik század első felében a magyar reformátusságon belüli önmeghatározási típusokat és irányokat.

Fontos kiemelni, hogy a hatástörténeti irodalom súlypontja egyértelműen a két világháború közötti időszakra esik, amelyen belül a recepció fő irányát a Szabó Dezső–i kultúrprotestantizmus, és azon belül multszemlélete elutasítása képezte.² Az író legkövetkezetesebb kritikusaként Sebestyén Jenő, a budapesti teológia dogmatikaprofesszora, a *Kálvinista Szemle* főszerkesztője, a „történelmi kálvinizmus” irányzatának spiritusz rektora, valamint Révész Imre egyháztörténész, a „lelki kálvinizmus” 1920-as években fogant eszméjének megfogalmazója bizonyult.³ Szándékaik között párhuzamot teremtett, hogy mindketten hitvallásos alapon, a személyes hitéletet középpontba állítva képzelték el a református egyház háború utáni megújulását. Az útkeresés ezen iránya kifejezte az előző korszak szellemi légkörét uraló liberális kultúrprotestantizmussal való szakítást, amely nem a bensőséges vallásosságban, a hitelvekben, hanem a protestantizmus egyetemes kultúrtörténeti jelentőségében, valamint a magyar protestánsok nemzeti feladatvállalásában látta az egyént a felekezethez kapcsoló azonosulási pontokat.⁴ A két bíráló Szabó Dezsőnek a két világháború között a protestantizmusra vonatkozó gondolataiban a kultúrprotestantizmus gondolkörének sajátos, annak századfordulós formájánál is visszaszálló variánsát látta. Bírálóink lényegi mondandója az volt, hogy szemben

² Bár ez a meghatározó hang, még a református egyház fórumain is találunk Szabó Dezső elgondolásait méltató megnyilatkozásokat. Jellemző példaként lásd: Pap Béla: Szabó Dezső és a magyar kálvinizmus, *Protestáns Szemle*, 1939/5, 240–244.

³ Programadó írásaik: Révész Imre: Lelki kálvinizmus, in Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997, 88–90. Sebestyén Jenő: Programm, *Kálvinista Szemle*, 1920. április 4., 1–2. A „történelmi kálvinizmus” és a „lelki kálvinizmus” tartalmára lásd: Koncz Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*, Debrecen, 1942, 120–123. Pál László: Történelmi kálvinizmus, in Ladányi Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulójára*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1986, 151–185.

⁴ A kultúrprotestantizmus gondolati összetevőire lásd: Kósa László: *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolútizmus korában*, in *Egyház, Társadalom, Hagyomány*, Debrecen, Ethnika Kiadó, 1993, 125–134.

Szabó Dezső elgondolásaival, a kálvinizmus tartalma mélyebb és gazdagabb annál, mintsem azonosítani lehetne a nemzeti közösség önállósága érdekében vállalt történelmi szereppel. Mindenkori feladata pedig nem merülhet ki a nép társadalmi vezetésében: nem válhat kizárólag „nemzetmentő szociológiává” anélkül, hogy ne lenne elsődlegesen „vallás és keresztyénség”.⁵ Sebestyén Jenő megfogalmazása szerint Szabó Dezső hangoztatott elveivel túllépett a kultúr-protestantizmus hagyományos szemléleti keretein, ugyanis míg ezen utóbbi számára a nemzeti feladatvállalás mellett a vallás legalább még játszott egy mellékes szerepet, addig „Szabó Dezsőnek szinte már kellemetlen (...), hogy a kálvinizmus még vallás is akar lenni”.⁶

Az állampárti időszakban, kezdetben az életmű köré vont hallgatás, majd a pártfeladatként kiosztott „értékelések” légkörében Szabó Dezsőnek a protestantizmushoz fűződő viszonya fel sem merülhetett, mint a vizsgálódás tárgya. Az állampárti értékelési monopóliumnak az 1970-es évek legvégén bekövetkező oldódásával a kérdés ismét előkerült, és ennek fórumát éppen a református egyház sajtóorgánumai, kiadványai biztosították. Ekkor jelentek meg a *Confessio*, a *Református Egyház* hasábjain Szabó Dezsőnek a kálvinizmushoz fűződő kapcsolatát bemutató és elemző írások, amelyek mindig kiemelték azt, hogy az író mennyire meghatározónak tartotta református gyökereit.⁷ Az írásokban az elkötelezettség fontos megnyilvánulásaként említették Szabó Dezső végrendeletét, amelyben az író művei szerzői jogát „második édesanyjára”, a Kolozsvári Református Főgimnáziumra hagyta. Érdeemes megjegyezni, hogy az 1980-as évek közepén a Református Egyház Zsinatának sajtóosztálya adta ki Budai Balogh Sándor *Vadvizek futása* című munkáját, amelyben Szabó Dezső szövegei, és a szerző saját írásai mutatták be az író kolozsvári éveit azzal az egyértelmű üzenettel, hogy Szabó Dezső „a református kollégium fia volt! Hűségese, tántoríthatatlan fia!”⁸

A rendszerváltozás után, az 1990-es évek első felétől kezdődően számos munka hagyományozta tovább a fenti Szabó Dezső-képet.⁹ Ettől eltérő megvilágításba helyezve jelentek meg Szabó Dezsőnek a protestantizmus szerepé-

⁵ Sebestyén Jenő: Tévedés és jóindulat. Mit nem lát meg Szabó Dezső? *Kálvinista Szemle*, 1928. szeptember 25., 333. Révész Imre: Szabó Dezső és a magyar kálvinizmus, *Református Élet*, 1934. november 24., 380.

⁶ Sebestyén: Tévedés, 333.

⁷ Budai Balogh Sándor: Szabó Dezső és a magyar kálvinizmus, *Református Egyház*, 1979/12, 269–272. Kiss Tamás: A protestáló Szabó Dezső, *Confessio*, 1979/4, 70–74.

⁸ Budai Balogh Sándor: *Vadvizek futása. Mozaikok Szabó Dezső kolozsvári életéből*, Budapest, Református Egyház Zsinatának Sajtó Osztálya, 1984, 17.

⁹ Hegedűs Loránt: Szabó Dezső kálvinizmusa, *Confessio*, 1995/1, 35–49. Beke Albert: Szabó Dezső és a magyar protestantizmus, *Havi Magyar Fórum*. 1995/6, 63–66. Arday Géza: *Szabó Dezső szemlélete és egyénisége*, Budapest, Szenci Molnár Társaság, 2002, 47–50.

ről megfogalmazott gondolatai az 1990-es évek elején újrainduló *Protestáns Szemlében*. Az írások a református egyház helyzetét, a jövő útjait számba véve idézték meg Szabó Dezsőnek a kérdést érintő eszmefuttatásait, olyan kritikai kommentárral látva el azt, amely a két világháború közötti bírálatok szellemét idézte.¹⁰

A recepció évtizedeket átívelő anyagát áttekintve mondhatjuk azt, hogy a kritikus, illetve a méltató írások közös jegye, hogy értékeléseikben Szabó Dezsőnek a két világháború között született írásaira reflektáltak. A központi kérdéssé így Szabó Dezső kultúrprotestantizmusának megítélése vált, amely egyszerre jelentett harcos identitásvállalást, és bizonyos értelemben vallási indifferentizmust. Az értékelés ezen alapvető meghatározottsága mellett feledésbe merült Szabó Dezső protestantizmuszemléletének másik arca, amelyet a háború előtti években elsősorban a *Nyugatban* és a *Huszádik Században* publikált tanulmányok rajzoltak ki.¹¹ Miként az is elkerülte az elemzők figyelmét, hogy Szabó Dezső harcos identitásvállalása, s ezzel szoros összefüggésben elköteleződése a függetlenségi történelemszemlélet irányába csak a húszas évek második felének fejleménye. Nem beszélhetünk tehát Szabó Dezső protestantizmuszemléletének és ezzel szoros összefüggésben műtszemléletének konstans jellegéről, sokkalta inkább a különböző korszakokban megfogalmazott elképzelések alapvető különbözőségéről.

Éppen a fentiek okán írásomban arra vállalkozom, hogy nyomon kövessem Szabó Dezső protestantizmusról formált nézeteinek, s ahhoz kapcsolódóan történelemszemléletének változásait. Mondandónk lényegét részben megelőlegezve kijelenthetjük, hogy a háború előtt egy kultúrkritikából kinőtt történetfilozófiai rendszer alárendelt elemeként jelent meg az író protestantizmusbírálata. Ezzel szemben a húszas években a magyar műltről alkotott Szabó

¹⁰ Bogárdi Szabó István: Mai magyar protestantizmus. (Talán nem) kései felelet Szabó Dezsőnek és Simándy Pálnak, *Protestáns Szemle*, 1992/1, 2–7. Kósa László: Szabó Dezső írásai a protestantizmusról, *Protestáns Szemle*, 1992/2, 143–146.

¹¹ Azok a tanulmányok, amelyek foglalkoztak Szabó Dezsőnek a háborút megelőző protestantizmusképpel, szinte kizárólag az író 1913-as, *A magyar protestantizmus problémája* című írásából indultak ki. Az írás értelmezési keretét így nem az író korabeli tanulmányaiból kirajzolódó világkép adta, hanem a háború utáni Szabó Dezső-i kultúrprotestantizmus, amelynek intencióit visszavetítették az 1910-es évekre. Erre lásd: Hatós Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig, *Múltunk*, 2005/1, 89–117. Kulcsár-Szabó Zoltán: Protestantizmus-értelmezések. Szabó Dezső, Ady Endre, Móricz Zsigmond vitájának összefüggései, *Protestáns Szemle*, 1994/1, 33–41. Egyedül Kósa László – vizsgálódása körébe más korabeli tanulmányokat is bevonva – figyelt föl arra, hogy Szabó Dezsőnek a háború előtt a protestantizmusról formált ítélete „majdhogynem a konzervatív katolicizmus oldaláról érkezik”. Kósa László: A kultúrprotestantizmus bírálata avagy önbírálata, *Protestáns Szemle*, 1993/2, 164. Írásom ezen a nyomvonalon halad, hangsúlyozva a két korszak protestantizmuszemlélete közti diszkontinuitást.

Dezső-i vízióban a protestantizmus szinte az egyedüli pozitív történelmi tényező szerepét töltötte be. Az életpálya különböző szakaszaihoz tapadó ítéletek nem pusztán előjelükben, de látószögükben is eltértek egymástól. Egyik esetben a protestantizmus, mint az európai kultúrkörhöz kapcsolódó, annak egyensúlyvesztésében szerepet játszó szellemi–vallási mozgalom találtatott könnyűnek, míg a másik esetben, mint a nemzeti identitás lényegi kifejezője emeltetett piedesztálra.

II.

Szabó Dezső számára a családi otthon sugározta, a szülővároshoz, Kolozsvárhoz kötődő „romantikus mitológia” – miként azt az író nevezte – életirányító szerepe az egyetemi évek alatt megszűnt. Annak bemutatására, hogy miben is állt ez a „romantikus mitológia”, az író érzékletes leírását hívjuk segítségül, aki a szülői ház szellemét ekképp idézte meg:

„Látta szüleit, kik a 48-as idők utáni rajongások templomává dédelgették otthonukat. Látta a »nappali szobát« a hazafias svungok Atyaistenével, »Kossuth apánk« patetikus képével. Egy másik képen egy örültségig borzas borbély a földre nagy betűkkel cinóberezzi: Hazám! Ez a haldokló Petőfi. Egy másikon hullák, térdeplő emberek s alatta nagy cintányérosan hazafias szavak cascadeja: ez Kossuth imája. Azután a gyűlölet és könnyek vászna: az aradi tizenhárom kivégzése egy önképzőköri ifjú képzetén át festve. Látta kisgyermek önmagát, amint lélegzetvesztetten nyeli magába Gracza forradalmját, a lapok úgy sivítnak át gyermek idegein, mint a szaharai szél, és belső zsebébe rejt egy kést, és lelkébe egy esküt, hogy ha valaha találkozik az »áruló« Görgeivel, ezzel a késsel leszúrja... Most választás lesz, és egész éjjel sírva imádkozik szüleivel, hogy az ellenzék győzzön, és végre »megváltsák« ezt a szegény Magyarországot”.¹²

A budapesti évek során a „romantikus mitológia”, vagyis az édesanya által belénevelt mély felelősségérzet a magyarságért, az ebből kinövő messiási küldetésstudat, miként az édesapának a család minden tagját befolyásoló forradalomkultusza, függetlenségi elkötelezettsége, elveszítette orientáló erejét. Mindez egybekapcsolódott a személyes hit elvesztésével.¹³ Szabó Dezső a jelent elvetve, a jövőt várva azonosult az európai civilizáció alkonyáról szőtt kultúrkritikai eszmefuttatásokkal. Olyan idő foglyának érezte magát, amelyben a káosz

¹² Szabó Dezső: Pascal éjszakája. Nem novella, *Nyugat*, 1913, 2. köt., 138.

¹³ Szabó Dezső: *Életeim*, 1. köt., Budapest, Püski, 1996, 448–449.

győzelmi tort ült a forma felett, a művészet, a gondolkodás, az etika és a társadalom területén egyaránt. Ezen szellemi anarchia lenyomatának látta az emberi egzisztencia gyökértelenségét, semmibe nem kapaszkodó voltát. Mivel gondolkodásában az emberi egzisztencia válsága a közös világkép, kultúra hiányából lett levezetve, így a válságból kivezető egyetlen utat is egy új társadalmi és kulturális kánon létrejöttében látta. Ennek felismerését az 1906-os párizsi tanulmányútjának tapasztalataihoz kapcsolta. Visszaemlékezései szerint szintén itt ismerte fel a katolicizmusnak a történelemben egyedülálló társadalomszervező erejét. Szabó Dezső értelmezésében a katolikus középkor mint társadalmi forma azért tűnt fel a létezés ideális kereteként, mert intézményeivel, szelleme teremtette lelki egységgel képes volt arra az életorganizátori szerepre, amelynek helye a jelenben betöltetlennek látszott. Önéletrajzában így emlékezett vissza Párizs reveláló hatására: „A kálvinista apák és anyák fiát, a kolozsvári református kollégyom gyermekét (...) ezer titkos vonzással húzta maga felé az Egyház roppant egysége”.¹⁴

Feltehetően az a korabeli francia intellektuális életben ekkor intenzíven jelenlévő szemlélet is formálta Szabó Dezső eszményeit, amely a katolicizmusban nem a keresztény tanítás hordozóját, hanem egy hierarchikus társadalmi rend kifejezőjét tisztelte. A „kereszténység nélküli katolicizmus” eszméjét hordozó értelmiségiek, mint Charles Maurras, Maurice Barrés, vagy Pierre Lasserre sokban építettek Auguste Comte-nak a múlt század közepéről származó, a katolicizmust magasztaló gondolataira.¹⁵ Fontos megjegyezni, hogy azon francia intellektuelek körében, akik a „kereszténység nélküli katolicizmus” híveinek vallották magukat, a katolicizmus iránti adoráció egybekapcsolódott a protestantizmusnak mint az anarchia szellemének kiátkozásával.¹⁶ A protestantizmusnak azon olvasata, miszerint az a társadalmi rend bomlasztója, széles körben érvényesült a századfordulós Franciaország szellemi életében, és talán Szabó Dezső ez irányú gondolatainak forrását is részben itt is kell keresnünk. Mindenesetre az 1906-tól 1908-ig tartó fehérvári tanári évek a katolikus reneszánsz gondolatának jegyében teltek, miként azt korabeli írásai visszatükrözték.

Érdemes betekinteni Szabó Dezső korabeli cikkeinek a magyar múltat megítélő passzusaira. A kereszténység felvétele úgy jelenik meg, mint egy adomány, amely lehetővé tette a „nagy szellemi egységbe” való belépést.

¹⁴ Szabó Dezső: *Életeim*, 2. köt., Budapest, Püski, 1996, 607.

¹⁵ Comte ilyen irányú hatásáról lásd: Michael Sutton: *Nationalism, Positivism, and Catholicism. The Politics of Charles Maurras and French Catholics 1890–1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982, 11–46.

¹⁶ A kérdésre vonatkozólag lásd: Steven C. Hause: Anti-protestant Rhetoric in the Early Third Republic, *French Historical Studies*. 1989, 182–201. Hatos Pál: Protestantizmus és protestantizmus kép a XIX–XX. századi Franciaországban, *Protestáns Szemle*, 1996/2, 254–270.

Történelemszemléletében Szent István szerepére, illetve a kereszténység felvételére vonatkozóan nyomát sem találjuk a két világháború közötti markáns elutasításnak. Szent István politikai akarata úgy tűnik fel, mint ami találkozott a magyarság belső igényével: „Szent Imre ékesen beszélő példája annak a gyors és mélységes változásnak, mely Szent István alatt új életre hozta a nemzet lelkét. A magyarok ezrei mohón tartják oda tüzes ösztönöktől égő testüket a keresztvíz alá”. Az idegenből jött papság szerepe is egészen másképpen tűnik fel, mint a háború után: „Az országot előzőnlő, nagyszívű hittérítők jó része még a nép nyelvén sem tud, de szemeikből, honnan kiragyog a hívő lélek fénye, és a kezükben tartott keresztről bekiált a szívekbe a diadalmas keresztény eszme, s a kútfők mellett kialszik a pogány áldozatok tüze”.¹⁷ A fenti eszmefuttatások után nem csodálkozhatunk azon, hogy a város katolikus püspöke, Prohászka Ottokár dicsérte a „mélységes mély igazságú” gondolatokat megfogalmazó tanárt.¹⁸

III.

Szabó Dezső a fehérvári évek után szakít a politikai katolicizmussal, az 1910-es évek elején már a „progresszió táborában”, vagyis a szociáldemokraták és a Jászi Oszkár vezette polgári radikálisok, valamint a *Nyugat* körében találjuk. Reményeit már nem a katolikus megújulásba helyezi, hanem a szocializmusba. Szabó Dezső világgképében a katolikus egyház ugyan elvesztette szerepét, mint a remélt új kor, valamint az ideális társadalom kialakítója, de megmaradt, mint inspiráló történelmi minta. A régi ugyan nem tatarozható újjá – szölt Szabó Dezső konklúziója – de a középkor során a katolicizmus megteremtette társadalmi és lelki egység tanúbizonyságot tesz amellett, hogy egy ilyen egység a jövőben újra megteremthető: „Miért ne tanulhatna a szocializmus legközvetlenebb jogelődjétől: a katolicizmustól?”¹⁹

Történelemszemléletét a szocializmus jelentette új társadalmi rend eljövetelebe vetett bizalom korszakában is Auguste Comte történetfilozófiai vélekedései határozták meg. Comte hatása különösen szembetűnő a vallás mibenlétére, a katolicizmus és protestantizmus történelmi szerepére vonatkozó Szabó Dezső-i ítéletekben. Comte, akit Szabó Dezső a polgári radikálisok folyóiratának, a *Husza-dik Századnak* a hasábjain „a most alakuló új kor Szent Ágostonának” nevezett,²⁰

¹⁷ Szabó Dezső: Szent Imre ünnepére, *Fejérmegyei Napló*, 1907. november 5., 1. 2.

¹⁸ Szent Imre ünnepélyek, *Fejérmegyei Napló*, 1907. november 5., 2.

¹⁹ Szabó Dezső: Az individualizmus csődje [1915], in *Egyenes úton*, Budapest, Genius, 1926, 170–171. 173.

²⁰ Szabó Dezső: Auguste Comte esztétikai gondolata, *Husza-dik Század*, 1913/1, 76.

a katolicizmusra mint az emberi bölcsesség remekművére tekintett, amely nem pusztán vallási, de sziklaszilárd társadalmi és politikai normákat is felállított. Ennek következtében a katolicizmus alkalmassá vált arra, hogy a mindig szétmutató egyéni érdekeket egy stabil társadalmi rend keretébe szervezze. A francia gondolkodó meggyőződése szerint ezt a biztos alapokon nyugvó társadalmi rendet a középkor végétől kezdődően számos szellemi jelenség mosta alá, több hullámban. Ezek közé tartozott individualista jellegénél fogva a társadalom egységének szövetét mélyen roncsoló protestantizmus is. Comte látomása szerint a több évszázada tartó széthullási folyamat végén a pozitívizmusra vár a társadalmi kötelékek újratерemtése.²¹ Szabó Dezső maga is a reformációig vezette vissza a társadalmi széthullás kezdetét:

„A mindent intézményekben objektíváló egyházi monarchikus társadalom ellen három nagy individuális áram jelenik meg, melyek végzetes logikus kapcsolatban vannak egymással: a protestantizmus, a karteziánizmus és a romanticizmus. Luther, Kálvin, Descartes, Rousseau nevei jelölik annak a szellemi fejlődésnek kanyarulatait, amely a hit, a megismerés és a morál terén a modern anarchiához vezetett [...] mind a három anarchikus princípiumra, a tiszta egyénre épít szociális bizonyosságokat”.²²

Szabó Dezső szerint ezen anarchikus princípium homokjára épített újkori társadalom teljesen terméketlenné vált, mivel minden életképes közösség alapja az egyén által megkérdőjelezhetetlen életelvek rendszere. Amely társadalom erről lemond, idővel önmagát számolja föl. Ennek a történelmi törvény rangjára emelt elgondolásnak az igazolását a protestantizmus sorsával vélte megjeleníthetőnek:

„(...) bizonyos zsarnoksági princípium semmilyen életképes közösségből sem küszöbölhető ki. Máskülönben az a sokat említett tragikus eset áll elő, ahogy a protestantizmus közösségbe hívta az embereket a szabad vizsgálódás elvével: Gyertek. Alakít-

²¹ A történelmi folyamat Comte-féle leírására lásd: Harriett Martineau (szerk.): *The positive philosophy of Auguste Comte*, 3. köt., London, George Bell and Sons, 1896, 135–199. Comte az 1842-ben lezárt hat kötetes nagy összegző művének, a *Cours de Philosophie Positive*-nak egy három kötetre rövidített angol fordítása van. Magam is ezt, Harriett Martineau 1853-ban készült átiratát használtam, amiről fontos megjegyezni, hogy a munkát maga Comte hitelesítette. Comte filozófiájának feltérképezésekor a következő munkákra támaszkodtam: Karl Löwith: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*, ford. Boros Gábor – Miklós Tamás, Budapest, Atlantisz, 1996, 111–134. Zsigmond László: *Auguste Comte. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből*, Budapest, Akadémiai, 1984. Henri de Lubac: *The Drama of Atheist Humanism*, San Francisco, Ignatius, 1998, 131–269.

²² Szabó Dezső: J. J. Rousseau érzelmi morálja [1912], in *Tanulmányok és jegyzetek*, Budapest, Genius, 1926. 118–119.

sunk egy erős együttlevést azon az alapon, hogy mindenki szétfuthat arra, amerre tetszik, és akkor, amikor jónak látja. Az ilyen elvi alap is hozhat létre ideig-óráig valami negatív közösséget, melyet a közös támadások és védekezések érdeke összetart. De ez csak múló, felületes, külső kapocs, s a közös veszély múltán szétzüllik”.²³

Specifikusan a vallás területén vajon mihez vezet a protestantizmusban történelmi alakot öltött anarchikus princípium? Szabó Dezső úgy gondolta, hogy a lényege szerint minden dogma tagadására épülő „protestáns elv” végül elvezetett a saját használatra kreált magánvallásokhoz, amelyeket csak egy érzelgős, alakatlan istenkép kapcsol egybe. Eszerint a 19. századra megszületik egy olyan „Isten (...), mely többé már nem a dogmák istene, hanem egy alakatlan, fényes impotencia, egy minden tüdőbeteges varróleánnyal együtt síró tehetetlen jóság, a világ pórusain kicsepegő líra”.²⁴ A fenti istenképre – szötte tovább gondolatát Szabó Dezső – nem lehet közösséget építeni. A protestantizmus tehát éppen azt a funkciót nem képes betölteni, amit Szabó Dezső mindenképp fölé helyezett: az embereket egybekapcsoló közösségi kohézió biztosítását. Eddigi fejtegetéseink rövid összegzéseként mondhatjuk, hogy a háború előtt Szabó Dezső világképén belül a protestantizmus, mint az eszményi társadalmat összekapcsoló mentális egység történelmi antitézise vált bírálat tárgyává.

Rendkívül érdekes, és a két világháború között született írások nyomán kialakult Szabó Dezső-képnek ellentmond, hogy az író szinte kizárólag egyetemes kultúrfilozófiai összefüggésben foglalkozott a protestantizmussal, anélkül, hogy azt a magyarsággal, a magyar történelemmel kapcsolatba hozta volna. Egyetlen rövid írás foglalkozik a magyar protestantizmussal, az 1913-as *A magyar protestantizmus problémája* című tanulmány.²⁵ Szabó Dezső évtizedekkel később ezt az írást széthulló, gondolatilag bizonytalan munkaként jellemezte, amelynek „mai elolvasása igazán nem düllesztett büszkeségi tokát a lelkem álla alá.”²⁶ Az írás az általunk megrajzolni kívánt kontextus ismerete nélkül szinte értelmezhetetlen. De még ez sem adhat választ – ha nem is feloldást, de magyarázatot – számos, a cikkben felbukkanó gondolati salto mortale-ra, amennyiben nem vesszük figyelembe a személyes indulatoknak,²⁷ és a *Nyugat* körében közhelyszámba menő gondolatoknak a tanulmányra gyakorolt alakító szerepét. Ezen utóbbiak körébe tartozott Adynak a protestantizmus és szoci-

²³ Szabó: *Az individualizmus*, 159.

²⁴ Szabó: *Pascal*, 138.

²⁵ Szabó Dezső: *A magyar protestantizmus problémája* [1913], in *Egyenes úton*, Budapest, Genius, 1926, 125–134.

²⁶ Szabó: *Életeim*, 2. köt., 859.

²⁷ A személyes indulatok hátterére lásd: Szabó: *Életeim*, 2. köt., 851–861., valamint Budai: Szabó Dezső, 269–272.

alizmus szükségszerű szövetségéről, a református egyháznak a hatalom és a katolicizmus előtti behódolásáról szőtt elgondolásai.

A költő meghatározását a protestantizmusról, miszerint az a haladás szelleme, Szabó Dezső *A magyar protestantizmus problémája* című írásában csak a jövőre vonatkoztatva fogadta el: a protestantizmus a „folytonos haladás szervévé” válik, mihelyst „a szociáldemokrácia harcos organizmusává” lesz.²⁸ Emellett a tanulmányban a katolicizmus, illetve a protestantizmus lényegére, múltbéli szerepére vonatkozóan a már jól ismert szempontokkal és jelzőkkel találkozunk. Eszerint a protestantizmus princípiuma anarchikus, „alapja a fül- és szemsértő illogikum.” A történelemben két nagy szolidaritásteremtő eszme tűnt föl, amely érvényesítette a „societas elvét”: a katolicizmus és a szocializmus.²⁹ A protestantizmus gyakorlatilag önmagát feladva e kettő közül választhat, amely a téma beállításából fakadóan egyben a múlt és a jövő közötti döntést is magában hordozza.

Ami a cikk kapcsán a későbbiek ismeretében a legérdekesebb, az Móricz Zsigmond hozzászólása, és az arra adott válasz Szabó Dezső részéről. Móricz írásában azokat az argumentumokat sorakoztatja a protestantizmus mellé, amelyek egy évtized múlva Szabó Dezső írásaiban fognak visszhangozni. Móricz elsősorban azt nehezményezi Szabó Dezső tanulmánya kapcsán, hogy az nem tükrözi a magyarság és protestantizmus szerves, szétválaszthatatlan egybefonódását a múltban. Azt, hogy a történelem folyamán a protestantizmus ügye mindig egyet jelentett a magyarság ügyével. A kálvinizmus a „magyar faj szükségére teremtettt szervezetként” jött létre, és így szerepe is „elsősorban nemzeti feladat vállalását jelentette”.³⁰ Szabó Dezső válaszában megkérdőjelezte a protestantizmus és a magyarság problémája közti azonosítás létjogosultságát. Mint fogalmazott:

„a magyar katolicizmus problémája éppen úgy a magyarság problémája. A magyarság problémája volt ez Pázmányban és a költő Zrínyiben, akik éppen egy nagy nemzeti koncepcióból voltak a protestantizmus ellenségei. A protestantizmusban látták annak a lelki egységnek anarchikus széttörését, mely egyedül szorította volna egy védő testté Magyarországot a török ellen, és biztosította a kultúrrokonságot Európa sok százados kultúrájával”.³¹

Amennyiben a protestantizmus történelmi szerepére vonatkozó értékelésen túlmenően vizsgálódásunkat kiterjesztjük Szabó Dezső egyéb, a magyar

²⁸ Szabó: *A magyar protestantizmus*, 134.

²⁹ Uo., 128–129.

³⁰ Móricz Zsigmond: *A magyar protestantizmus problémája*, *Nyugat*, 1913, 2. köt., 209. 210–211.

³¹ Szabó Dezső: *A magyar protestantizmus problémája*. Disputa, *Nyugat*, 1913, 2. köt., 398.

történelemre vonatkozó megállapításaira, még inkább megerősítést nyer, hogy elgondolásai milyen távol álltak a függetlenségi felfogástól. Az író történelemszemlélete ekkor a polgári radikálisok, valamint a szociáldemokraták hatásáról tanúskodik. A korszak uralkodó történelemképével szemben – amely egyrészt a középkori magyar állam jelentőségét, dicsőségét, másrészt a 16. századtól sorjá- zó szabadságküzdelmek példaadó, hősiességét hangsúlyozta – Szabó Dezsó a magyar történelmet a nép, a kizsákmányoltak ezeréves vészőfutásának látatta.

A szociáldemokrata Szabó Ervin és a polgári radikális Jászi Oszkár a korabeli magyar történetírást a nemzeti dicsőség hajszolásában fogant hősookról, hadvezérekről és nagy királyokról szóló krónikafolyamnak mutatta be. Érvelésük szerint a hatalom szolgálatába állított illetően történetírás funkciója az, hogy a közösnek és dicsőségesnek bemutatott múlttal hamis érzelmi köteléket teremtsen kizsákmányoltak és kizsákmányolók között, vagyis a nem létező nemzeti egység illúzióját teremtsen meg. Szabó Ervin szerint a magyar történelem egy „kis nemzet története”, amelyet a magyar történetírás „hamisítása, hazugsága” duzzaszt nagygyá.³² Meggyőződése szerint a nemzeti dicsőség mániákus kutatása állítja előtérbe a szabadságküzdelmek vezetőit, valamint a középkor uralkodóit és hadvezéreit. A nemzeti egység illúzióját megalapozó nemzeti látószögű historiográfiával szemben a szocialista történetírás feladata, hogy az „emberiség haladásának” elbeszélését adja, a múlt eseményei és szereplői között azokat emelve ki, akik a társadalmi rend forradalmi átalakításáért, vagyis a haladásért küzdöttek.³³

Szabó Dezsónél szintén nem a nemzeti történelem a múlt megismerésének tárgya, nem a nemzeti közösség a történelem alanya, hanem az emberiség. A múlt megismerése azt a célt szolgálja, hogy az egyén „lelke magába ölelje az emberiség minden centripetális törekvését, s a múltban megszeresse fejlődése alapját”, vagyis az emberi nem egységre törekvését.³⁴ Rendkívül tanulságos, ahogy Szabó Dezsó egyik korabeli írásában feltárta azokat az érzelmi motívációkat, melyek őt mint szocialistát Magyarországhoz kötik. Érvelése ezen a ponton is párhuzamot mutat a szociáldemokrata és a polgári radikális felfogással. Gondolatmenete értelmében ami az egyént a hazájához kapcsolja, az nem a múlthoz kötődik, nem véres küzdelmek és az ősök dicsősége alapozza meg, hanem egy, az állam által a jövőben beteljesíthető szerep: megteremteni határai között a népek egységét, mintaként szolgálva, lépcsőfokot jelentve a népek testvériesülésének folyamatában:

³² Szabó Ervin: Az 1514-i forradalom, in Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Budapest, Gondolat, 1979, 76.

³³ Szabó Ervin: A magyar jakobinusok, in Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*, Budapest, Gondolat, 1979. 30.

³⁴ Szabó: Auguste Comte, 81.

„Mi adhat egységet a magyar életnek? Mert szeretlek, Magyarország, gazdag testem nagy szálmánának minden ölelésével. Szeretlek, nem azokért az ősökért, akik rajtad marakodtak, nem a vérért, mely rád csurgott. A föld kerekén mindenütt és mindenkor verekedtek és a rögök mindenütt lumpoltak embervért. Szeretlek, mert te száz hit, száz faj, ezer és ezer humánium lehető csodás laboratóriuma vagy. Ha itt lehet termő békés egységet teremteni [...], akkor lesz béke és egység a világon. S van-e szebb feladat jövőt vágyó hím akarat számára?”³⁵

Habár ebben a gondolkodási keretben a nemzeti múlt hagyományosan előtérbe állított eseményeinek és személyeinek nincsen hely, ugyanakkor más történelmi alakok jövőt inspiráló, példaadó forradalmi tetteikért kiemelésre kerülhettek. Szabó Dezső a polgári radikális és a szociáldemokrata történelmi pantheont építette egybe, amikor Dózsa György és Petőfi mellé odaállította Eötvös Józsefet, mint „a forradalmi szuggesztív” erőforrását. Szabó Dezső szemében Eötvös és Petőfi művészetének és történelmi szerepének jelentőségét a világforradalom szükségességének felismerése adta: „Eötvös éppen úgy, és éppen azon az úton jut el az univerzális forradalom szükségességéhez, mint Petőfi. Helyük egymás mellett van, mint két nagy forradalmi szuggesztív erője”.³⁶

A függetlenségi felfogás központi eseménye, az 1848-as szabadságharc, és annak hőse, Kossuth Lajos Szabó Dezsőnek a forradalmiság, világforradalmiság mértékét használó mérlegén könnyűnek találtatott. Az 1848-as események a „félíg-merések, és félíg-megalkuvások” keverékei voltak. Az előremutató jelenségeket is kitörölte a köztudatból az a történetírás, amely eszközként szolgált arra, hogy „az uralkodó osztályok a saját hősi mithoszukká” torzítsák azokat.³⁷ Kossuth igazi hiányossága Szabó Dezső szerint, hogy nem volt forradalmi alkat: „az igen egyszerű lelki konstrukciójú Kossuthot még szónoki svungja s kora sem tudta igazi forradalmárrá tenni”.³⁸

IV.

Az 1917 óta készülő, 1919 májusában megjelent *Az elsodort falu* című regény eszmevilága egy lényeges vonatkozásban mindenféleképpen eltért az 1911 és 1915 között megjelent írásokétól, amelyek az előbbieken vizsgálódásunk tárgyát képezték: a regény tanúsága szerint Szabó Dezső számára az elsődleges

³⁵ Uo.

³⁶ Szabó Dezső: *Eötvös írói egyénisége, Huszadik Század*, 1913/10, 354.

³⁷ Uo., 350.

³⁸ Uo., 353.

közösségi identitássá a magyarsághoz való tartozás lépett elő, míg az emberiség nembeli egységének perspektívája elhalványodott. A regény a magyarság sorsa körül forog, fő szövege a magyarságféltésé. Miként azt Szerb Antal megfogalmazta, *Az elsodort falu* „magyarság-mítosza” a „nagy megszállott”, vagyis Ady művészetéből lett kibányászva. Szerb ezt a „magyarság-mítoszt” a következőképp jellemezte:

„A mítoszt ismerjük, benne nőttünk fel. A magyar társtalan, magányosságra ítélt nép a népek tengerében, elátkozott keleti királyfi, mindig másokért harcol, a zsákmányból mindig kisémmizik a gyáva ügyesek. A magyar költő pedig fajtájának tragikumát testesíti meg. Csodálatos tehetsége [...] nem tud tiszta szépségben kibontakozni ebben a szürke, üzleties világban, ahol az ügyesek az urak; nagy álmai bemocskolódnak a haszonéhes korban és milióban”.³⁹

A korábban megismert Szabó Dezső-i „egységhiány” problematika *Az elsodort falutól* kezdődően a magyarsággal került összefüggésbe. Az író gondolatmenete értelmében a magyarság, vagyis a közösség gyökérproblémája a lelki egység, s ebből fakadóan a szolidaritás hiánya. A regényben a katolicizmus úgy tűnik fel, mint ilyen egységteremtő erő. Érdeemes a regényből idéznünk Farkas Miklós monológiáját:

„Háromszáz éven át voltak kálvinisták, makacsul, kötekedően, és káromlón az őseim. És bennem felcsuklik az ősz katolicizmus mint egy letagadott lélek. Mert látod, az ember olyan egyedül marad, ha protestáns, úgy didereg! A vallás pedig azért van, hogy együtt legyünk, a vallás az egymásra ismert, fájdalmas emberek összeölekezése. És nekünk, magyaroknak százszorosan az a vallás kell, amely egybe hoz és együvé tart”.⁴⁰

A fenti gondolat azonban csak az egyik eszmeszólama volt a regénynek, és a tragikus sorsú, akaratgyenge, a múlt Magyarországot szimbolizáló költő-génius vallotta. A másik eszmeszólama szerint – és ez uralja a későbbiek során Szabó Dezső gondolatvilágát – nem a vallásnak, nem a katolicizmusnak, és főleg nem a „meddő protestantizmusnak” kell a nemzetet egységbe fognia, hanem a magyarságnak kell vallássá válnia. *Az elsodort faluban* a magyarságon belüli kohéziós erők hiányát számos helyen kontrasztba állította más közösségek vitalitásával: „szerbnek, oláhnak, tótnak, szásznak, zsidónak lenni

³⁹ Szerb Antal: Az Ady-mítosz és a Drang nach Westen, in *Gondolatok a könyvtárban*, Budapest, Magvető, 1971, 715.

⁴⁰ Szabó Dezső: *Az elsodort falu*, 3. köt., Budapest, Genius, 1926, 136.

vallás, melynek fanatizmusa égő tettekbe kergeti hívőjét, hogy mint egy dogma parancsát, végezze feladat-életét vére egyházáért. A magyar egy régi, buta, eunuch-sovinizmusba süppedve, vagy meggajdulva egy új, buta kozmopolitizmus meg nem emésztett zagyvalékától, képtelen a tetre, a célra.⁴¹ Ebből a fenyegetettség-tudatból és hiányérzetből nőtt ki és vált két évtizeden keresztül a Szabó Dezső-i publicisztika visszatérő motívumává a gondolat, hogy miként egykoron az egyház megépítette a maga dogmáit, úgy kell a magyarságnak saját egyházát, dogmáját és hitét megépítenie.

Ennek az „új hitnek” volt első hírnöke Bőjthe János: „A megrabolt, kipumpolt, szétroncsolt magyar fajnak egy új hit, egy új fanatizmus fog egységet adni: a magyarságé.”⁴² Szabó Dezső számára ennek az egységnek való alárendelődés a felekezetek egyedüli szerepe és értékmérője. A reformáció ünnepén, 1919-ben a budapesti teológián tartott előadásában arról beszélt, hogy a történelmi változások a katolicizmust és a protestantizmust egy táborba szólították, a „keresztény–nemzeti egység boltozata” alá. Ebben a helyzetben nincsen helye semmilyen, az egységet bomlasztó parciális identitásnak és történelemszemléletnek. Az író beszédében ilyennek látatta a protestáns önazonosságot meghatározó, a közösségi emlékezet középpontjába a 16. századtól induló szabadságküzdelmet állító függetlenségi múltértelmezést. A protestánsokat éppen ezért ekként figyelmeztette: „a protestáns magyarnak éreznie kell, hogy gyökerei visszanyúl-
nak Szent István ezer éves Magyarországának lelkéig.”⁴³

V.

Közismert, hogy Szabó Dezső a húszas évek legelején szakított és élesen szembe fordult a korábban támogatott keresztény–nemzeti kurzussal. Pamfletjeiben a Horthy-rendszer elitjére a nem éppen megtisztelő „görénykurzus” elnevezés mellett előszeretettel használta a „svábkurzus” megjelölést is. Az elnevezés szándéka szerint arra utalt, hogy az államgépezet, a kulturális és tudományos élet irányító helyei, az oktatási intézmények és a sajtó vezető pozíciói Magyarországon a német gyökerű asszimilánsok kezében összpontosultak. Itt érkezünk el a Szabó Dezső-i helyzetértékelés egyik legfontosabb összetevőjéhez, amely az 1920-as évek elejétől az író haláláig uralta azt: a német veszély gondolatához. Ez a veszélytudat, és a hozzá kapcsolódó németellenesség mélyen meghatározta történelemszemléletét, társadalomkritikáját, a magyarság

⁴¹ Szabó Dezső: *Az elsodort falu*, 1. köt., Budapest, Genius, 1926, 163.

⁴² Szabó: *Az elsodort falu*, 3. köt., 132.

⁴³ Szabó Dezső előadása a keresztény egységről, *Nemzeti újság*, 1919. október 31., 6.

szerepéről kialakított felfogását, és természetesen a hazai németekről, illetve a német hátterű asszimilánsokról formált képét. A kurzussal való együttmenetelés rövid időszaka után – amelynek idején maga is „Szent István ezeréves Magyarországának lelkéről” szónokolt – történelemszemléletében az 1910-es években használt polgári radikális elemek tértek vissza. Az ezeréves magyar történelem ismét a nép, a magyarság vesszőfutásaként tűnik fel, a magyar állam pedig embernyomorító gépezetnek.

Szabó Dezsó a magyar történelemre előszeretettel használta az „ezeréves kínozókamra”, vagy az „ezeréves babiloni fogság” metaforát. A kínozók, illetve a perzsák szerepét ebben a narratívában az úgynevezett germánság töltötte be. Egyrészt, mint akik a honalapítás óta állandó külső nyomást, fenyegetést gyakoroltak a magyarságra. Meg kell jegyeznünk, Szabó Dezsó a legkevésbé sem differenciált a minden szempontból különböző történelmi alakzatok – a Habsburgok, Bismarck, a Német-római Császárság, a Weimari Köztársaság, vagy éppen a Harmadik Birodalom – között, hanem a germánság megjelölés alatt en bloc kezelte a különböző történelmi alakzatokat. Meg kell jegyeznünk, hogy *Az elsodort falu* előtti írásaiban ugyan történik utalás a német imperializmusra, azonban mindenfajta magyar vonatkozás nélkül.⁴⁴ *Az elsodort faluban* jelenik meg a német hatalmi ösztön magyarságot fenyegető jellege. A regényben a német hadsereg és állam képviselői pozíciójukat kihasználva, gyakorlatilag mint megszállók ráteszik kezüket a székelyföldi bányákra, az ott élő magyarokra pedig úgy tekintenek, mint egy „ausztráliai gyarmat” „bennszülötteire”.⁴⁵ A német veszély „ezeréves tanúsága”, amiről Ady is szólt, azonban csak a húszas években válik Szabó Dezsó történelemszemléletének részévé. Másrészt a Szabó Dezsó-i múltszemléleti narratíva értelmében a „germánok” mint „idegenek”, Szent István óta döntő szerepet játszanak a magyar állam irányításában, hatalmukat mindig a magyarság kiszorítására, félreállítására felhasználva:

„az államélet legfőbb irányításánál idegen érdekek befolyása, idegen szemek látása, idegen együvé tartozók szolidaritása lesz jelentős tényező. A hitet hirdető idegen, a betűt tanító idegen, a várost építő idegen (...) fejedelmi védelmet, kiváltságot kap az országban. Az ősmagyar pszichét pedig tüzes vasak, korbácsok, hóhérok, az új államrend irtózatossá nevelő eszközei égetik, tépik, tiporják, annyiban van maradása, amennyiben sikerül őt kirémítenni magyarságából, s az idegen psziché szolgálatába

⁴⁴ A következő írásokban található ilyen utalás: Szabó Dezsó: A francia lélek keresztmetszete, *Nyugat*, 1915, 1. köt., 168., Szabó Dezsó: A magyar tanárság pszichéjéhez, *Nyugat*, 1911, 2. köt., 360., Szabó Dezsó: Moziban, *Nyugat*, 1912, 2. köt., 976., Szabó Dezsó: Spanyol dolgok, *Nyugat*, 1911, 2. köt., 950.

⁴⁵ Szabó: *Az elsodort falu*, 3. köt., 118.

hajtani. E kezdő napokban már egész terjedelemben igaz volt egész európai életünk tanúsága: ebben az országban előny volt idegennek, tragédia volt magyarnak lenni”.⁴⁶

A magyar uralkodó réteg, az arisztokrácia idegenségének, pozíciója becstelen eredetének gondolata a háború előtti években elsősorban Ady költészetében játszott fontos szerepet. Versei mellett azonban cikkeiben is tetten érhető a fenti gondolat. A polgári radikális *Világban* jelent meg 1910-ben Ady *Robbanó ország* című cikke. Az írás tanúsága szerint Ady szemében Szent István volt az „első, csaknem tudatos szemétszállítónk”, aki a nép nyakára hozta „kóborlovagszállítmányát”. Ez vált az ország „siserehadává”, mint magyar arisztokrácia:

„Szent valóság és talán küldetésünk volt, hogy folytonosan csaltuk, hívtuk, szállá-
soltuk és becéztük a jövevényeket, akár keletről, akár nyugatról, akár más szakok-
ról tolultak. De siserehadává az a legelső jövevényfajta lett ennek a szerencsétlen
országnak, s szövetkezve és dülva, jóformán rajta ül ma is (...) magyar történelem,
magyar kérdés, magyar fátum, ennyi: néhány száz, erőszakos család uralkodott, ál-
nokoskodott, kegyetlenkedett, barbárkodott egész Magyarországon. Ezek kinevezték
magukat Magyarországnak, s a szent magyarság nevében kötötték az üzleteket, és
zsebüknek egy kis sérelméért felborítottak mindent. Hogy a népet mindig elárulták,
természetes. De elárulták választott dinasztiáikat, királyaikat, császáraikat, sőt a
vallástörténet szerint, ha kellett, isteneiket is”.⁴⁷

Ady mellett Jászi publicisztikájában találkozunk azzal a gondolattal, miszerint a magyar arisztokrácia „az idegen feudális kalandorok és szerencsevadászkot utódai”, akiket „osztrák érdekek hoztak ide, s jutalmaztak nagy földbirtokokkal, címeikkel és állásokkal a kuruc magyar nép és a kisebb nemesség elleni küzdelemben”.⁴⁸

A magyarság életből való kiszorítottságának gondolata, miszerint az állam mostohagyerekként kezelte a magyart, az államépítésben mindig idegeneknek adott teret, *Az elsodor faluban* jelent meg először, mint a dualizmus korának alapvető meghatározottsága. Szabó Dezső a húszas évektől a dualizmus korának elemzéséből nyert fenti sémát nem csak a húszas évek Magyarországra vonatkozóan tartotta aktuálisnak, de az ezeréves magyar történelem egészére

⁴⁶ Szabó Dezső: Új magyar ideológia felé [1923], in *Egyenes úton*. 1. köt., Budapest, Püski, 2003, 443.

⁴⁷ Ady Endre: A robbanó ország, in Féja Géza (szerk.): *Ady Endre – Jóslások Magyarországról. Tanulmányok és jegyzetek a magyar sorskérdésekről*, Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt, 1936, 76.

⁴⁸ Jászi Oszkár: Radikalizmus és nemzeti eszme, in Litván György – Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája*, Budapest, Magvető, 1982, 274–275.

is. Eszerint az idegen erőkre támaszkodó államépítés nem pusztán a dualizmus korát, de már az államalapítás művét is meghatározta.

Szabó Dezső történelemképe értelmében ezért Szent István, akinek politikája nyomán a magyar állam a magyarság ezeréves elnyomásának eszközüvé vált, dicstelen szerepéből fakadóan nem lehet a „magyarságnak mint fajnak nagy történelmi szimbóluma”.⁴⁹ Szabó Dezső szerint a magyarság történelmi sorsának kifejezője, „vérző szimbóluma” valójában Koppány.⁵⁰ Hiba volna azonban ebben a szimbólumkeresésben, Koppány-kultuszban valamiféle turanista vonzódást keresni. Koppány szerepe Szabó Dezső műltszemléletében hasonló, mint a „Szent Kelet” Adyban: szimbolikus ellenpontja az ezeréves magyar történelemnek. A magyarság ezeréves vesszőfutásával szembeállított közösségi aranykor kifejezője, amelyben a magyarság torzító külső kényszerek nélkül, belső késztetései szerint élt. Koppány mellett még Dózsának jutott kiemelt hely Szabó Dezső történelemszemléletében. Szemben a tízes évekkel azonban Dózsa már nem a forradalom, hanem a „magyar életerő felszabadulási vágyának sugárzó szimbóluma”.⁵¹

Fontos kiemelnünk, hogy ami minden hasonlóság dacára elválasztja Ady és Szabó Dezső műltszemléletét, az nem más, minthogy az „ezeréves kínozókamrával” szembeállított – Adynál meghatározó – „másik Magyarország” hagyományvonalára Szabó Dezsőnél a húszas évek első felében még hiányzik. Szabó Dezső pusztán Dózsát és Koppányt, mint az ezeréves Magyarország két nagy áldozatát rajzolja be történelemképébe, míg Ady történelemszemléletében erkölcsi mintaként szerepel a mindig elbukott, de a győztesek világával folyton dacoló erdélyi–protestáns–kuruc érték- és érzésvilág. Ady műltszemlélete a magyar ellenzékiesség hagyományára épült, és ennek volt a költő nagyhatású összefoglalója és kifejezője, miként azt Féja Géza lényeglátóan megállapította.⁵²

A kereszténység a Szabó Dezső-i történelemképen belül a mindenkori germánosság térhódításának lelki, ideológiai előkészítőjeként volt ábrázolva, amely tökéletesen idegen volt a magyarság ősi pszichéjétől. Mélyen igaznak tartva Kodolányi János azon megállapításait, miszerint Szabó Dezső számára a szépirodalmi munkák is elsősorban ideológiáját voltak hivatottak propagálni, valamint hogy *Segítség* című regénye az író 1920-as években vallott elképzeléseinek foglalata, az eddig elmondottak érzékeltetése végett érdemes a regényből

⁴⁹ Szabó Dezső: Vádlók és vádlottak [1923], in *Egyenes úton*, 1. köt., Budapest, Püski, 2003. 184.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo., 185.

⁵² Féja Géza: Ady Endre végrendelete, in Féja Géza (szerk.): *Ady Endre – Jóslások Magyarországról. Tanulmányok és jegyzetek a magyar sorskérdésekről*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt, Budapest, 1936. 7.

hosszasabban idéznünk.⁵³ Szabó Dezső regényében, a *Segítségben* két szereplő visszhangozta az író történelemszemléletét. Mindketten sorsukban is a „magyar géniusz” szimbólumai. A magyar őstehetség, Bokody Tamás a budapesti színházi életből kiszorítva, falujába visszavonulva, földművelésre adta a fejét, míg Szőke Gábor történész a magyar tudományos életből kirekesztve, párizsi emigrációban, alantas munkákat végezve pazarolta el képességeit. A fiatal történész szájába adott aktuális Szabó Dezső-i történelemszemléletet tükröző monológ:

„Minket agyonnyomott a Szent István koronája. Mi elhagytak, hontalanok voltunk mindig saját honunkban. Idegenek, elhagytak voltunk a kereszténységgel szemben, mely sohasem lett életünk formája, és idegen kizsákmányolóknak jelentett kenyeret, földet, hatalmat... Idegenek és elhagytak voltunk az idegen betódulókkal szemben, akiknek olcsó magyarkodásért mindent adtunk, és akik kitúrnak most bennünket. A magyar élet minden hatalmi pontján, a magyar lélek minden formáló műhelyén idegen érdekű emberek idegen vér törvényei szerint építettek életet. Ma még magyarkodnak, és a lencsés tálban még szép frázisokat nyújtanak felénk, de a nagy sír már meg van ásva. A fekete pálcát eltörte az idő fölöttünk. Germánia már feltátotta száját”.⁵⁴

A fentiekhez hasonló gondolatokat tükröz Bokody monológja is:

„(...) a Szent István eltorzított politikájával evett meg bennünket a fészkes fene. Mi azon a címen, hogy asszimilálunk, kenyeret, földet, pénzt és hatalmat adunk, minden idegen éhségnek és minden éhes idegennek... Mi ezer éven át egy nagy természetrajzi csalásra és renegátokra építettünk történelmet... Mi didergő árvák vagyunk a nagy árverés napja előtt. A nagy lenyelő a német lesz, s csak kisebb darabkákkal fogja elhallgattatni a többi étvágyat. Hát nem germán elintézésben van már az egész ország? Eltehenkedték a tudományt, a közoktatást, a minisztériumokat, az egyesületeket, a magyar középosztály minden hatalmi állását”.⁵⁵

Történelemszemléletének alapkarakterét megismerve érthetővé válik, miért nevezte Szabó Dezső a magyar történelmet ezeréves kínzókamrának. Narratívája alapján állam, vallás, kultúrformák ezer éven keresztül idegen kényszerzubbonyként feszültek a magyarságra, illetve annak lényegére, az úgynevezett „ősi magyar pszichére”, amely így belső tartalmait nem volt képes objektíválni, valósággá – azaz saját állammá, vallássá, magaskultúrává – építeni.

⁵³ Kodolányi János: Szabó Dezső, in Gróh Gáspár (szerk.): *Az elsodort író. In memoriam Szabó Dezső*, Budapest, Nap Kiadó, 2002, 210–215.

⁵⁴ Szabó Dezső: *Segítség!* [1925], 3. köt., Budapest, Genius, 1926, 287–288.

⁵⁵ Szabó Dezső: *Segítség!* [1925], 2. köt., Budapest, Genius, 1926, 1926. 255–257.

VI.

Az „ezeréves kínzókamra” kifejezte vigasztalan műtszemléleti keretben jelent meg új színként Szabó Dezsőnek a korábbiakkal szakító protestantizmusértelmezése. Ennek dokumentuma az 1926-ban született, külön kötetben kiadott nyílt levél: *A magyar protestantizmus problémái*.⁵⁶ A tanulmány szerkezetét a protestantizmus múltbéli és jelenbéli szerepének éles szembeállítás adta. Szándéka szerint a jelen nyomorúsága a múlt dicsőségének megvilágító fényében válik felismerhetővé. A kérdés a már bemutatott eszmefuttatások összefüggésébe ágyazódott. A tanulmány nyitó gondolata szerint a magyar állam minden irányító helye „idegen hódító fajok törtető katolikusai kezébe került”, és ez ellen a protestantizmus – lényegét megtagadva – semmit sem tesz: „A magyar kálvinista lélek nem Szent György lándzsája többé, a reakciós germán imperializmus irtózatosa tátott szája ellen”.⁵⁷ Mindezzel szemben a múltban a protestantizmus létjogát évszázadokon keresztül az adta, hogy a nemzeti egyéniség védelmezője volt. A magyarság „éppen oly szervi szükségyszerűséggel termi ki a magyar kálvinizmusban a német-ellenes és Habsburg-ellenes politikát, amint az orosz lán élettvényei kitermelik fogazatát, karmait és izomrendszerét”.⁵⁸ Emellett a protestantizmus visszatérést jelentett a „magyarság ősi pszichéjéhez”, amelyre nézve a katolicizmus csak idegenséget és kényszert jelentett.

A magyar kálvinizmus jótékony történelmi szerepéről megfogalmazott gondolatok eredetüket tekintve két csoportra oszthatók. Az egyikbe tartoznak azok, amelyek a 19. század második felére kikristályosodva a protestantizmus pozitív önképét alkották.⁵⁹ Jegyezzük meg, ezek azok az önértelmezési klisék,

⁵⁶ Írása bevezetőjében szükségesnek érezte annak magyarázatát, hogy miért revideálta a kurzus első éveiben vallott, a katolicizmusnak és a protestantizmusnak a nemzeti egységben megvalósuló szövetségről szőtt elképzelését: „... a magyar egység kedvéért a megértés legvégső határáig és azon túl mentem a katolikus psyché és a katolicizmus világtörténelmi és szociális szerepének értékelésében... És most én, aki a germán-kurzus első évében – saját belső félelmem dacára is – mindent elkövettem az „egység” érdekében... ma azt mondom: Ez a felszínes egység, ez a látszatos béke minden küzdelemnél halálosabb veszély, mert a magyarság kijátszását, végleges kitérését jelenti mindentől, ami élet”. Szabó Dezsó: *A magyar protestantizmus problémái*, Budapest, Genius, 1926. 10.

⁵⁷ Uo., 33.

⁵⁸ Uo., 13.

⁵⁹ Erre vonatkozólag lásd: Kósa László: Protestáns történelemértelmezés Csehországban és Magyarországon, in Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Nyugat és Kelet között. A nemzettudat változó jelképei*, Budapest, Balassi, 1996, 135–141. Kósa: Katolikus és protestáns, 125–135. Juliane Brandt: A nemzeti történelem protestáns koncepciója az első világháborúig, in Ablonczy Balázs (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés: tanulmányok a hatvan éves Kósa László születésnapjára*, Budapest, BIP, 2002, 150–160.

amelyek teljesen hiányoztak Szabó Dezső háború előtti, sőt, a húszas évek első felének protestantizmusképéből, vagy ha nem is hiányoztak, negatív hatásúnak voltak minősítve. Szabó Dezsőnek azon értékítéleteit, melyek szerint a protestantizmus mindig támasza volt a haladó eszméknek, kezdete volt „annak a nagy történelmi folyamatnak, amely az egyént felszabadította”, hogy presbiteri rendszere a demokrácia előiskolájának szerepét játszotta el a történelemben, valamint hogy a magyarságot Európa szellemi horizontjában tartotta, bízvást ide sorolhatjuk. Szintén 19. századi előképekbe kapaszkodik, és az ún. függetlenségi történetírás nyomait viseli az a műltszemléleti séma is, amely a nemzeti szempontok képviseletét kizárólagosan a protestantizmussal kapcsolta össze, és amit korábban Szabó Dezső Móricz Zsigmonddal polemizálva elutasított.⁶⁰ Szabó Dezső a húszas évek végén már ezen függetlenségi–protestáns történelemszemlélet pozíciójából ítélte el Szekfű katolikusnak és habsburgiánusnak bélyegzett történetírását. Egyik interjújában a következő módon jellemezte Szekfű történetírói munkásságát:

„A Bethlen-vitához nem szólhatok hozzá. De Szekfűnek, ennek a kicsi fejű sváb filozofternek elfogult germán katolikus működését régóta szemmel kísérem, és hiszem, hogy eljön egyszer az alkalom, amikor megmutathatom ennek a tehetségtelen, de magát ügyesen adminisztráló embernek káros működését. A cél nagyon átlátszó, és igazán nem csak a Szekfű műhelyében dolgoznak érte. Szétvágni, lekicsinyelni, megpiszkolni mindazt, ami érték a magyar öntudatban. Kimutatni, hogy mi csak germán hóhéraink étvágyán belül érvényesülhetünk”.⁶¹

A fenti szempontokkal szemben egészen sajátos és eredeti protestantizmus-szemléletének másik oldala. Ebben a húszas évek első felének keresztényellenes Koppány-kultuszát kapcsolta egybe a kultúrprotestáns tézisekkel:

„Az életnek mégis volt két irgalma a halálba üzemezett szerencsétlen faj iránt. A reformáció és Erdély. A reformáció, mely a lelkek nagy demokráciáját hozza, megnyitja a népnyelv zsilipjeit, melynek mélyvizű patakjaiban még ott rejlik az ősi psziché minden kincse. Az öklös, harapós vitairatok, a kuruc mennydörgésű prédikációk, az imák fehér párájú zsoldárok Kálvinon túl egy szélesebb tenger gyönyörű vizeit

Ez a történelemszemlélet tovább él a két világháború közötti írásaiban, erre vonatkozólag a legfontosabbak: Szabó Dezső: A végzet [1929], in *Egyenes úton*, 2. köt., Budapest, Püski, 2003, 524–529., illetve Szabó Dezső: A magyar református öntudat mozgósítása (3), *Szabó Dezső újabb művei*, 1938/2, 46–59.

⁶¹ Gallowicz Tibor: Szabó Dezső nyilatkozik Szekfű Gyula történetírásáról és a „corioláni pofonról”, *A Mai Nap*. 1929. december 15., 5.

hozták a magyar tikkadtságba. Az irtott, elfojtott, elátkozott magyar psziché öntött ki idegen gátjaiból, hogy az élet és fejlődés friss leheletét hozza a megtaposott lelkek felé. Nem hangsúlyozhatom eléggé megdönthetetlen tételemet: ha az ember a folyamat mély, organikus folyamatait nézi, (...) látja: hogy a magyar protestantizmus csak másodsorban, az élet kisebbik okából volt vallási esemény. Elsősorban, keletkezése legmélyebb miértjében: a faji egyéniség, az idegen szálakkal összekötözött pogány magyar Gulliver kinyújtózása volt élete ősilég adott arányaira”.⁶²

Eszerint tehát az „ősi pogány magyar psziché” találta meg önkifejezésének lehetőségét az új vallásban, mely kiszakította az „idegen kereszténység” szorításából. A katolicizmus által lefojtott ősi népléleknek önmegtalálása a kálvinizmusban más szerzőkre is hatással volt a két háború közötti magyar szellemi életben. Érdeemes itt megemlítenünk Németh Lászlót, aki a magyar vallásos érzés évezredes állandóságából kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy a magyarság ezen vallásos érzése számára a legmegfelelőbb lelki otthont a protestantizmusban találta meg.⁶³ Féja Géza irodalomtörténetébe adaptálta a gondolatot, amikor a „protestantizmusban felszabadult eredeti magyar természetről” értekezett.⁶⁴ Gombos Ferenc (Simándy Pál) pedig a magyar kálvinizmus megújulási lehetőségeit számba vevő könyvében visszhangozta Szabó Dezsőt: „A magyarság elnyomott faji öntudata és gényusa az újkor elején a kálvinizmusban találja meg ezt a maga felszabadulását. A magyar fajiságnak ez a felszabadult lelkisége a szélesebb néprétegek számára sok tekintetben a régi, pogány magyar vallásos mentalitás reneszánszát hozta magával”.⁶⁵

VII.

Az általunk megrajzolni kívánt, az író életművét meghatározó szemléleti változások tükrében – akár a magyar történelemre vonatkozó értékelések gyökeres fordulataira, akár a protestantizmus egyetemes jelentőségét kijelölő narratívák önnön ellentettjébe fordulására tekintünk – azt kell konstatálnunk, hogy Szabó Dezső számára a múlt képe mindig egy, a jelenre hatni kívánó intenciónak

⁶² Szabó: A végzet, 559.

⁶³ Németh László: *Utolsó kísérlet*, 2. köt., Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1987, 476–478. Erre vonatkozólag lásd: Kósa László: *Németh László protestantizmusa*, in Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról*, Budapest, Magvető, 1985, 119–142.

⁶⁴ Féja Géza: *Régi magyarság. A magyar irodalom története a legrégebbi időktől 1772-ig*, Budapest, Magyar Élet Kiadása, 1941, 12.

⁶⁵ Simándy Pál: *A magyar kálvinizmus útjai*, Losonc, „Kultura” Kiadása, 1927, 12.

rendelődött alá. Az író nem pusztán a jelen aktuálisnak érzett szorításából tekintett a múlt felé, de a múlttal mint pedagógiai eszközzel kívánt hatni a jelenre.

A különböző múltértelmezési sémák Szabó Dezső számára önmagukban nem hordoztak igazságot, nem bírtak valóságfeltáró erővel, hanem pusztán demonstrációs eszközei, alárendelt gondolati elemei voltak egy „mélyebb igazság” kifejezésének. Ebben az összefüggésben válik érthetővé történelemszemléletének változékony, próteuszi jellege. A történelem eszközzerepéről formált gondolkodói magatartás egyben annak ez ellentmondásnak a feloldását is jelentheti, amely Szabó Dezső széles alapú műveltsége, valamint az általa előszeretettel használt, leegyszerűsítő múltértelmezési sémák között feszült. Erre az ellentmondásra Kósa László hívta fel a figyelmet egyik tanulmányában, amelyben Szabó Dezső 1926-os protestantizmuskönyve, valamint későbbi írásai kapcsán a következő megállapítást tette: „Nehezen hihető, hogy a nagy olvasottságú író ilyen történetietlenül gondolkozott, pedig tanulmányai erről vallanak... Mind az európai, mind a magyar protestantizmus története gazdagabb, változatosabb, tagoltabb, lényegében más is volt ennél az eszmei sémánál”.⁶⁶

Szabó Dezsőnek az igazság mibenlétéről, a történetírás szerepéről vallott gondolatai teszik érthetővé, miért nem tulajdonított különösebb jelentőséget annak, hogy a különböző, a múltban fogant eszmei sémák közül éppen melyiket használja fel aktuális törekvései legitimálására. Még a *Nyugat*ban megjelent írások egyikében olvashatjuk: „Az abszolút igazságok, ha vannak, hideg csillagok, melyek nem érintik földünk pályáját... Nekünk csak eszköz-igazságaink vannak, és igazságaink olyanok, mint a kenyér, hogy együnk, mint a balta, hogy utat törjünk... Két hipotézis közül az az igazság, amellyel messzebbre boldogulsz az életben, a másik tévedés”.⁶⁷ Egy gondolat értékének egyedüli mérője, hogy az mennyiben képes fokozni a közösség élet- és teremtőerejét: „Az igazság szó alatt ez értendő: a közösség életéhez szükséges termékeny gondolat”.⁶⁸ Szabó Dezső háború utáni világképében, mint azt láttuk, a par excellence közösség szerepét a magyarság mint etnikai és nyelvi közösség töltötte be.

Az igazságfogalom Szabó Dezső-i meghatározása után magától értetődik, hogy a történetírás szerepéről vallott felfogása a Nietzsche-i „amennyire az életnek szolgál a történelem, csak annyira akarunk neki szolgálni” gondolat jegyében állt.⁶⁹ Az *Új magyar történetírás feladatai* című írásának alap-

⁶⁶ Kósa: *A kultúrprotestantizmus*, 168.

⁶⁷ Szabó Dezső: *Jamest olvasom* [1912], in *Tanulmányok és jegyzetek*, Budapest, Genius, 1926, 204.

⁶⁸ Szabó: *Az individualizmus*, 173.

⁶⁹ Friedrich Nietzsche: *A történelem hasznáról és káráról*, in *Korszerűtlen elmélkedések*, ford. Tatár György, Budapest, Atlantisz, 2004, 95.

gondolata, hogy a historiográfia minden esetben a közösség életakaratának, érdekérvényesítésének „agyara”. A történetírás a közösség múltjáról kialakított képpel törekszik „egy új életakarat”, szándék igazolását megteremteni.⁷⁰ Mindezt vizsgált témánkra vonatkozólag azt jelenti, hogy Szabó Dezső számára a különböző, a történeti jelenségeket rendező értelmezési sémák – mint Comte protestantizmuskritikája, vagy az úgynevezett függetlenségi történetírás protestantizmusképe – önmagukban olyan „hipotézisek”, melyek „igazsággá” csak a közösségi érdekekkel való találkozásukban emelkednek.

⁷⁰ Szabó Dezső: Az új magyar történetírás feladatai [1928], in *Az egész látóhatár*, 2. köt., Budapest, Püski, 1991, 645.

SZABÓ DEZSŐ ÉS SZEKFŰ GYULA MAGYARSÁGSZEMLELETÉNEK PÁRHUZAMAI AZ 1920–AS ÉVEKBEN

Szabó Dezső és Szekfű Gyula személyiségének, gondolatainak és a két háború közötti Magyarország szellemi életében betöltött szerepének dichotómikus szembeállítására mély gyökerekkel kapaszkodik az értelmiségi, valamint a szűkebb körű historiográfiai köztudatba. Olyan nagyhatású esszék formálták, illetve mélyítették el kettőjük alkati, személyiségbéli szembeállítását, és öntötték azt szuggesztív metaforákba, mint Németh László *Kisebbségbenje*, vagy Bibó István *Eltorzult magyar alkata*. Németh László a „hígmagyar” és „mélymagyar” típus kortárs reprezentánsait látta bennük, Szekfűt az előbbi, Szabó Dezsőt az utóbbi kategóriába sorolva.¹ Bibó a közösségi hazugságok rendszerét igazoló „hamis realitást” azonosította Szekfűvel, míg Szabó Dezsőt mint ezen hazugságok rendszerét leleplező, de a közösség ügyének formálásából épp ennek következtében kiszoruló, személyiségében torzult, „túlfeszült lényeglátót” ábrázolta.²

A történetírás területén is számos olyan politika-, illetve eszmetörténeti munkát találunk, amely különböző szempontok mentén konfrontálta és rendezte ellentétpárokba gondolkodásuk bizonyos rétegeit. Ezen törésvonalak rajzolta kép szerint Szabó Dezső és Szekfű Gyula múltszemlélete, korának szóló történelmi helyzetmagyarázata, jövőképe, az optimális állami keretek és a revízió kérdésében elfoglalt álláspontja, a nemzet mibenlétéről kialakított felfogása gyökeresen eltért egymástól.³ A különböző létmódú, dichotómikus szembeál-

¹ Németh László: *Kisebbségben* [1939], in *A minőség forradalma. Kisebbségben*, 2. köt., Budapest, Püski, 1992, 843–911.

² Bibó István: *Eltorzult magyar alkata*, zsákutcás magyar történelem [1948], in *Válogatott tanulmányok*, 2. köt., Budapest, Magvető, 1986, 569–621.

³ A revíziós elképzeléseket tipologizáló szakirodalom Szekfűt az integrális revízió képviselőjeként tartja számon, míg Szabó Dezsőt azok közé sorolja, akik a trianoni határokat elfogadva a „kelet-európai sláv népekkel való összefogásban” gondolkodtak. Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*, Budapest, Osiris, 1996, 336. Erre vonatkozólag lásd még Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*, Budapest, Osiris, 2001, 127–128., valamint Szabó Miklós:

lítások – perspektívájuk abszolutizálásának szándéka nélkül is – egymást erősítve óhatatlanul árnyékot vetnek a lehetséges szemléleti párhuzamokra, holott a rendkívül sokrétű, az idővel változó szempontoknak alávetett életművek az analógiák meglátására is lehetőséget kínálnak.

Jelen írás éppen ezen egymás mellett futó szellemi ösvények feltérképezésére vállalkozik Szabó Dezső és Szekfű Gyula 1920-as évekbeli magyarságszemléletében. Szokatlannak ható megközelítésünk létjogosultságát igazolhatja, hogy a kortársak megnyilatkozásai között olyat is találunk, amely az árnyékba borult azonosságokra irányítja figyelmünket. Ezek a vélemények szellemi indíttatásai, gondolataik és magyarságszemléletük azonosságát, illetve hatásuk komplexen jellegét állították előtérbe.

Ezek közé tartozik az Eötvös Collégium-i közös barát, Kodály Zoltán 1926-os levele Szekfűhöz, amelyben a *Történetpolitikai tanulmányok* bizonyos passzusaihoz fűzött megjegyzéseket. Kodály úgy látta, Szekfű gondolatai sokban találkoznak Szabó Dezső – elsősorban a középosztály helyzetéről alkotott – nézeteivel.⁴ Ugyanígy a szemléleti alapok hasonlóságát emelte ki – bár elutasító attitűddel – Thienemann Tivadar az 1980-as években írott visszaemlékezéseiben.⁵ Az írásnak az 1920-as évek első felére vonatkozó bekezdései Szekfű

Viszonylag békésen, Budapest, Helikon – Mozgó Világ, Budapest, 2000, 128–138. Trencsényi Balázs Szabó Miklós „nagy nemzeti nacionalizmus – kismemzet-tudat” ellenfogalmait tovább gondolva „két paradigmátikus irányzatot” különít el a ’20-as, ’30-as években: a historista nacionalizmust, amelynek „szimbolikus képviselője Szekfű Gyula”, illetve a homogén nemzetállam programját és retorikáját, „melynek legfontosabb képviselőjeként a magyar politikai publicisztika enfant terrible-jét, Szabó Dezsőt lehet megjelölni.” Szabó Miklós: Szabó Dezső, a politikai gondolkodó, in *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*, Budapest, Atlantis, 1989, 214., Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*, Budapest, Argumentum, 2007, 281. Erős Vilmos Szekfű nemzetfogalmának – ami a szerző szerint „a politikai nemzet (=Szentistváni nemzetfogalom)– kritikusi közé helyezi Szabót, akit a „népi nemzet” exponensének tart. Erős Vilmos: Látomás és indulat a szekfűológiában, *Aetas*, 2004/3–4, 315. Gombos Gyula szerint jövőképként, közösségi opcióként a két háború közötti időszakban Szabó Dezső a „harmadik Magyarországot”, míg Szekfű Gyula az „első Magyarországot” szimbolizálta személyében. Gombos Gyula: *A harmadik út*, Budapest, Püski, 1990, 6. Dénes Iván Zoltán a huszadik századi magyar politikai diskurzus két fő típusát az „európai mintakövetésben”, illetve a „nemzeti öncélúságban” látva Szekfűt az előbbi, Szabó Dezsőt – Németh László mellett – az utóbbi kategóriába sorolta. Dénes Iván Zoltán: Önrendelkezés, nemzet, nacionalizmus. Egy értelmezés kontextusai, *Regio*, 2002/4, 70.

⁴ Dénes Iván Zoltán: Kodály Zoltán megjegyzései Szekfű Gyula *Történetpolitikai tanulmánya*-ihoz, in *Az önrendelkezés érvényessége*, Budapest, Magvető, 1988, 243–256.

⁵ Thienemann Tivadar: Szellemtörténeti önismeret. Thanksgiving Day. 1983. november 24., valamint Thienemann Tivadar: Az utókor címére. Margitszigeti Napló. Ezekből közöl részleteket Ujváry Gábor: A végtelenben újra találkoznak. Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos, majd elváló életpályája, in Paksa Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*, Budapest, Argumentum Kiadó – Eötvös József Collégium, 2007, 69–78, valamint Miskolczi Ambrus: *Szellem és nemzet*, Budapest, Napvilág, 2001.

orientációjában a meglehetősen rosszhiszeműen jellemzett Eötvös Collegiumi szellemet teszik felelőssé.⁶ Miként írta: „Mikor Szekfű Bécsből végleg hazatért, és átvette otthon az egyetem egyik történeti tanszékét, az Eötvös Collegium egyik vezető ideológiáját tette magáévá. Ennek az ideológiának az alapítói, úgy látom, Szabó Dezső, Kodály Zoltán, Horváth János (...) voltak”.⁷

Nem csak a nemzedéktársaknak az 1920-as évek közepe táján született, illetve az arra az időszakra vonatkozó észrevételei támasztják alá a párhuzamokat hangsúlyozó érvelésünket, de az 1930-as évek közepén szárnyait bontogató fiatal korosztály egyes képviselőinek Szabó Dezső és Szekfű Gyula szerepéről kialakított értékelései is ebbe az irányba mutatnak. Megemlíthetjük itt Szabó Zoltánt, aki kettőjük társadalmi szerepét, a fiatalokra gyakorolt hatását egyfajta egymást kiegészítő kontinuitásban látta. Eszerint a Szabó Dezső adta romantikus impulzusokat Szekfű Gyula oltotta be kritikai szemmel. Ahogy Szabó Zoltán a népi eszmekörrel érintkező fiatalok törekvéseit jellemezte: „a szándéokra Szabó Dezső nyomta rá a bélyegét, de a kivitel már Szekfű Gyula szellemében fog megtörténni”.⁸ Hasonló jellegű viszonyrendszerben látta szerepüket az *Erdélyi Fiatalok* köréhez tartozó író–orvos, Jancsó Béla is, aki szerint Szabó Dezső a „primer-jelenség” a valóságot intuitív módon feltáró, míg Szekfű a tudatos, racionális, az „események után járó”, konstatáló, megállapító gondolkodó. Az erdélyi kritikus nemzetszemléletük közös lényegét abban látta, hogy az „széchényis álláspontként” a régi, „extenzív nacionalizmus” helyett az „intenzív belső magyarságot” képviselte.⁹

Hogyan jellemezhetjük az 1920-as évek szellemi miliójét, amely hátterét adta Szabó Dezső és Szekfű Gyula a közösségi identitást újraíró diskurzusainak? Trianon törvényszerűen maga után vonta a magyarság önmeghatározási formáinak változását. Ez mindenekelőtt abban a törekvésben jelentkezett, amely nem elsősorban az államból értelmelte, hanem annál elementárisabb és attól független társadalmi formációnak tekintette az etnikai–nyelvi közösséget.¹⁰ Szabó István történész 1943-as tanulmányában a háború utáni szemléletváltást két évtized távlatából úgy jellemezte, hogy „a magyarságnak mint népnek már-már

⁶ Ezt egy a „faji jelleget” túlhangsúlyozó szellemi klikkét ábrázolta, amely magának vindikálta a magyarsághoz tartozás kritériumainak meghatározását. Miként ironikusan megjegyezte, számukra „magyarnak lenni annyit tesz, mint Eötvös Collegistának lenni”. Miskolczy: Szellem, 73.

⁷ Ujváry: A végtelenben, 74.

⁸ Szabó Zoltán: A magyar ifjúság mozgalmi, *Válasz*, 1935/3, 199.

⁹ Jancsó Béla: Szabó Dezső és Szekfű Gyula, *Erdélyi fiatalok*, 1935/1, 16.

¹⁰ Szabó Miklós: Történelmi nemzet – etnikus tudat. Az etnikum gondolata a Horthy-kor nemzetfelfogásában, *Világosság*, 1988/9, 583.

elkődösült vonásai élesedő vonalakkal” rajzolódtak ki, szemben a 19. század második felével, amikor az a politikai nemzet mellett „hangsúlytalan” volt.¹¹

Ez a fogalmak használatában is elmozdulást jelentett: a többértelmű, számos jelentéstartalmat magában hordozó „nemzet” terminus mellett egyre erőteljesebben teret hódított a „faj” kifejezés az etnikai–nyelvi közösség jelölésére.¹² A közgondolkodásban kitapintható volt egyfajta ressentiment a dualizmuskori állammal, illetve a politikai nemzettel mint olyan társadalmi formákkal szemben, amelyek elszívták az éltető nedveket a magyarságtól. A fiatal Németh László gondolatai a húszas évek második feléből ennek a Trianon után gyökeret eresztett ellenérzésnek viszonylag késői hajtása: „Kettős várban vonja meg magát a népek öntudata. A külső vár neve ország, a belső vár neve: faj... Nem csoda, hogy az utolsó tíz évben többet emlegettük a fajt, mint az ezredév tíz századában. Csalódtunk az országban. Nem hisszük, nem hihetjük többé, hogy egy palánk a mi egységünkbe abroncsolhatná a világ minden közénk vetődő gyülevését”.¹³ Az egyéni és kollektív történelmi tapasztalatok, amelyek a közösségnek a „történelem rémületével” szembeni kiszolgáltatottságára és tehetetlenségére mutatták rá, egyben a magyarság önképét is módosították. A századforduló hangsúlyosan önidealizáló nemzetkarakterológiáival szemben Trianon után erősödött meg a „faji öntudatában” és közösségi szolidaritásában gyenge magyarság képe, sok esetben mint a liberális korszak mulasztásainak egyenes következménye. Ezt az értékítéletet többnyire kontrasztba állították a környező népek szilárd nemzeti öntudatának konstataálásával. A dualizmus korának hivatalos állam- és nemzetfelfogása, asszimilációs szemlélete, liberalizmusa, „álhazafias frazeológiája” mind a vádlottak padjára került. E perben a legnagyobb hatású, a közgondolkodásba mély barázdát húzó vádbeszédet Székfü Gyula és Szabó Dezső tartotta.

Megítélésünk szerint magyarságszemléletük párhuzamait két, általuk teremtetett diszkurzív keret rekonstruálásával lehet leginkább megvilágítani. Az első egy elvi liberalizmuskritikából kiindulva (I) a dualizmuskori liberális állam és a magyarság életérdekeinek feloldhatatlannak vélt konfliktusát írta le. Ennek egyfajta függeléke a korszak állam- és nemzetszemléletének elvetése

¹¹ Szabó István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat [1943], in Erős Vilmos (szerk.): *Népiségtörténeti tanulmányok*, Budapest, Lucidus Kiadó, 2005, 196.

¹² A 19. századi, illetve a dualizmuskori nemzetfelfogások kérdésében, illetve azon belül a „nemzet” fogalom jelentéstartalmaira irányadó Gergely András: A 19. századi magyar nemzetfelfogások, *Mozgó Világ*, 1983/3, 120–128., illetve Vasas Géza: Magyar nemzetfelfogások a dualizmus korában, *Magyar Szemle*, 2001/1–2, 99–128, 2001/5–6, 91–128.

¹³ Németh László: Faj és irodalom [1928], in *A minőség forradalma. Kisebbségben*, 1. köt., Budapest, Püski, 1992, 13.

(II). A másik diszkurzív keretet a turanizmus jelenségének, illetve a vele sok esetben karöltve jelentkező fajbiológiai teorémáknak kritikája adta (III).

I. „A TÉVELYGÉS KORSZAKA” – LIBERALIZMUSKRITIKA

Mielőtt a liberalizmussal egybekapcsolt dualizmuskori állam és az etnokulturális közösség konfliktusára épülő narratívát vizsgálódásunk tárgyává tennénk, érdemes kettőjük liberalizmusbírálatát, illetve a mögöttük meghúzódó történelemfilozófiai vélekedéseket szemügyre venni. Szekfű a *Három nemzedék*ben a keresztény–germán szellemiséget megkülönböztette a keresztény–romántól, mint olyat, amely a közösség politikai életében megteremtette a keresztény tekintélyelv és a germán szabadságeszme szintézisét. Közép-Európa – benne Magyarország – történelmi fejlődése ezen szellemiség égisze alatt bontakozott ki, egészen a francia forradalomig, amelynek befolyása alatt a térség „a Nyugat hatására” eltávolodott a keresztény alapoktól, és a liberalizmus politikai és társadalmi elgondolásait adaptálta.¹⁴ A keresztény–germán eszme, miként a liberalizmus fogalma, Szekfűnél lényegesen többet jelentett, mint bizonyos politikai elvek érvényesülése az állami és társadalmi életben. A liberalizmusra ő mint az élet minden mozzanatát átható, irányító korszellemre tekintett, amely az európai kultúra fejlődésében ugyanolyan stációt jelölt, mint a görög–római, vagy a keresztény–germán. Ez a mindenre kiterjedő alakító erő a társadalmi, politikai és gazdasági formákon túl az értékmintákat, az esztétikai–kulturális orientációt is meghatározta. Mivel magyarázta Szekfű a korszellem metamorfózisát, az átlépést a keresztény–germán kultúrfázisból a Rousseau alakjával madárijesztőzött liberalizmuséba? Az egyéni érvényesülési ösztön térnyerésével. Ez az ösztön az örök emberi természet részeként ugyan konstans történelemalakító erő, azonban a liberalizmus epochája előtt korlátok közé szorult. Szekfű a liberális korszak megannyi jelenségét – az individualizmust, a kapitalizmust, az államok imperializmusát – ugyanannak a medréből kilépő érvényesülési ösztönnek a megnyilatkozásaként értelmezi: „Amint az egyes emberek morál és fegyelem békóit megittasulva szórták le magukról, amint a kapitalista pénzember soha nem látott hatalmi góggal söpörte össze világrészek gazdagságát, hogy abból még több gazdagságot préseljen ki, ugyanolyan hataloméhséggel és kapzsi vággyal vetették magukat nagy és kis államok az imperialisztikus politikába”.¹⁵

¹⁴ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik* [1920], Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934. 52.

¹⁵ Uo., 303.

Szabó Dezső még a háború kezdetén *Az individualizmus csődje* című írásában – amely a *Huszádik századdal* és Jászi Oszkár körével való szakításhoz vezetett – bontogatta Szekfűével sokban egyező történetfilozófiai nézeteit. Eszerint két jelentős kultúrkorszakra osztható az európai történelmi fejlődés. A múlt világát a „keresztény–monarchikus–rendi” jelenti, míg a jelen a „szabadverseny–demokrácia” jegyében áll. A kultúrkorszakok mögött „lelki formák” húzódnak meg, jobban mondva ezen lelki formák objektivációja maga a kultúra.¹⁶ A „keresztény–monarchikus–rendi” világot az „egyéni princípium”, az individualizáció erodáló ereje morzsolta szét, elsöpörve érvényesülése útjából minden külső tekintélyt: „dogmát, mintát, szabályt”. A „szabadverseny–demokrácia” Szabó Dezső szerint az egyéni erők gyilkos versenyévé tette a világot: „az élet egy roppant aki bírja, marja dulakodás lett”.¹⁷ Az író – akárcsak Szekfű – az államok egymásnak feszülő viszonyából is a kor szívét hallotta ki: „itt természetesen az egyes államok egymás közötti versenye is nagy, érvényesülésre törő egyének viszonya lesz”.¹⁸

Mindketten úgy érezték, hogy egy új korszak hajnalán állnak, amely felváltja a liberalizmust, a szabadverseny–demokráciát. Szekfű 1924-es írásában a forradalmak bukásával zárta le a liberalizmus történelmi etapját,¹⁹ szoros összefüggésben azzal a *Három Nemzedékben* megfogalmazott tétellel, miszerint a liberalizmus sorsszerűen, a radikalizmuson keresztül jut el a forradalomig.²⁰ Szabó az individuális folyamat „paroxizmusát”, „logikus legvégső kifejlését” látta az első világháborúban, amely megnyithatja az utat egy új történelmi korszak előtt.²¹ Interpretációjukban tehát a liberalizmus olyan elvekre épül, melyeknek a történelemben való kibontakozása egyben maga a liberalizmus felszámolásához vezet. A liberalizmus másik paradoxona – értelmezésük szerint – hogy mint eszme, társadalmi megvalósításának kísérletekor önmaga ellentétébe csap át. Az egyéni szabadság elvére épülő társadalom olyan struktúrákat hoz létre, amelyek éppen ezt a szabadságot teszik lehetetlenné:

„Ez az egyetemes internacionális Űzlet, a verseny minden emberileg törvénytelen, szennyes eszközökkel dolgozó korlátatlansága a legnagyobb elnyomást és veszélyt

¹⁶ Szabó Dezső: *Az individualizmus csődje* [1915], in *Egyenes úton*, 1. köt., Budapest, Püski, 2003, 156.

¹⁷ Szabó Dezső: *A népképviselő problémája* [1921. január 9., 12., 16.], in Szócs Zoltán (szerk.): *Szabó Dezső vezércikkei a Virradatban*, Budapest, Szabó Dezső Emléktársaság, 1999, 35.

¹⁸ Szabó: *Az individualizmus*, 163.

¹⁹ Szekfű Gyula: *Állam- és nemzetfenntartás*, in *Történetpolitikai tanulmányok*, Budapest, Magyar Irodalmi Társaság, 1924, 15.

²⁰ Szekfű: *Három nemzedék*, 84–85.

²¹ Szabó: *Az individualizmus*, 166.

jelent az egyénre, az egyéni értékekre. A liberalizmus tehát történelmi végzettséggel: végeredményben olyan valamit idézett elő, mely saját lényegét, a liberalizmust semmisíti meg”.²²

A szabadság gondolatából kinőtt szabad verseny a gazdaságban az erők korlátlan uralmát hozta el a gyengék fölött: „és minél tovább tart a liberalizmustól hirdetett korlátlan szabadság, annál szabadabban falja fel a kapitalisztikus nagyüzem a kicsinyeket, annál korlátlanabban zsákmányolja ki a gazdasági gyöngéket, elsősorban a munkásokat”.²³ A tekintélyek lerombolása a szabadság nevében, a forradalmak képében a terrort hozta el: „a liberális elv a tömegek közé szórva ideális szellemi javítás helyett rombolást végez, szabadság és humanizmus helyett forradalmat és terrort szült.”²⁴

A verseny, az érvényesülési harc mint mindennek mozgatója, nemcsak elfogadhatatlan egyenlőtlenséget, egyesek számára teljes kiszolgáltatottságot jelent, de valójában kontraszelekción épül: a „legjobb kiirtására”, ahogy azt Szekfű a német ókorász, Otto Seeck tézise nyomán a dualizmus korára átemelve nevezte.²⁵ Mindez Szabó Dezső verbális érzékeltető erejével aláhúzva:

„Ha az emberek csak azzal vettek volna részt a versenyben, ami bennük nemes, kiváló és termőerő, egy szociális luxusvonaton rohantunk volna az örök boldogságok paradicsomába. De ezt csak naiv örültek várhatták a szüntelen étvágyú emberállattól. Az éhes egyén tülekedik igazi erőivel, igazi képességeivel, bűneivel, perverzitásaival, hazugságaival, gyengeségeivel. A rikoltó piacon az ezüstöt veri a talmi ezüst [...], a közéletben a súlyos tehetségű, morális tekintetektől megkötött embert veri az immoralis, minden ordításra kapható ezerfogú, éhes emberbestia”.²⁶

A liberalizmus önkorrekciója az ideológia „formalisztikus” jellegénél fogva lehetetlen: nem képes a korlátlan szabadság absztrakt elvének feláldozására, hogy azzal konkrét szabadságokat megvédjen. Ezt a tételt Szekfű olyan „erkölcs emberek” – azaz a korszellem által liberális, de természetüknél fogva tiszta erkölcsű államférfiak – sorsán keresztül érzékeltette, mint Guizot vagy Deák Ferenc, akik erre kísérletet téve, saját pártjukkal szembekerülve elbuktak.²⁷

²² Szabó Dezső: A végzet [1929], *Egyenes úton*, 2. köt., Budapest, Püski, 2003, 555.

²³ Szekfű: *Három nemzedék*, 83.

²⁴ Uo., 85.

²⁵ Szekfű: *Állam- és nemzetfenntartás*, 17.

²⁶ Szabó: *A népképviselő problémája*, 35–36.

²⁷ Szekfű: *Három nemzedék*, 85.

Elvi liberalizmuskritikájuk számos vonása a háború előtti magyar és európai konzervativizmus toposzait tükrözte.²⁸ Ismert, hogy Szekfű „keserű elődjét” Asbóth Jánosban látta, aki nem csak könyve címével, de gondolataival is hozzájárult a *Három Nemzedék* megírásához.²⁹ Ami számunkra bírálóiban a továbbiak szempontjából fontos, hogy az államot – mint a korszak számos más jelenségét – a tévelygés korszakaként aposztrofált liberalizmus derivátumának tartották.³⁰

II. „SIRALMAS VÉGET ÉRT JOGI FIKCIÓ”, „IRTÓZATOS BÁBEL” – A DUALIZMUSKORI ÁLLAM–, ÉS NEMZETFELFOGÁS BÍRÁLATA

Mint láttuk, Szabó Dezső és Szekfű Gyula számára a dualizmuskori állam az élet egészét átható korszakjellemnek, a liberalizmusnak az egyik objektívációja: „a mai alkotmányos állam a 19. század polgári–liberális eszméjének megtestesülése”.³¹ Az általunk vizsgált diszkurzív keretben liberalizmus és állam szinte egyként válik, és feloldhatatlan ellentétbe állítatik a magyarsággal.

Itt ki kell térnünk egy fogalomhasználati eltérésre a két szerző között, amely bár a felszínen különbség, valójában tartalmi azonosságot takar. Szekfű, amikor *A magyar állam életrajzában* a *Három Nemzedék* lapjain, vagy az 1923-as, *Állam és nemzetfenntartás* című írásában állam és nemzet dualizmuskori antinómiáját rajzolta meg, a nemzet fogalmát a magyarsággal szinonimaként használta. Ezen és későbbi írásaiban is nemzet, nép, történeti faj ugyanazt az entitást jelölte. Szabó Dezső ugyanakkor a „nemzet” fogalmával a dualizmuskori államnemzetre utalt, míg a magyarságra kizárólag a „faj” fogalmát használta. Így az írónál a magyarság nem csak az állammal, de a nemzet fogalmával is élesen szembeállított: „Nemzet, állam: súlyos, költséges, nagy, szép szavak ezek. És nekem, a későn jött fiúnak már üres a bugyellárisom. Már nem tudok luxusra költeni. Nekem már csak a faj sajog, az a kis árva, töredék faj: ezt szeretném holnapra spórolni, mint a pislogó gyertyát. Ezt szeretném feléleszteni, mint a hamuba rejtett parázst”.³²

²⁸ Erre lásd SZABÓ MIKLÓS: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*, Budapest, Új Mandátum, 2003, 133–143.

²⁹ Lackó Miklós: *Korszakelmélet és tudomány*, Budapest, Gondolat, 1988, 59.

³⁰ „A liberális korszak szigorú megítélése nem választhatja többé két ellenséges táborba a nemzetet, mert immár mindenki megegyezik abban, hogy a liberális közelmúlt a tévelygés korszaka volt.” Szekfű: *Három nemzedék*, 6.

³¹ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány* [1917], Budapest, Dick Manó könyvkereskedése, é. n., 222.

³² Szabó Dezső: *Panasz* [1922], in *Egyenes úton*, 1. köt., Budapest, Püski, 2003, 187.

Szekfű életművében a dualizmuskori állam hiányosságainak és mulasztásainak nemzeti látószögből történő számbavétele *A magyar állam életrajzában* tűnik fel elsőként. A román pénzüzetek erdélyi földvásárlásával szembeni közömbösség, illetve az ellenintézkedések hiánya, a magyarságot erősítő birtok- és telepítő politika, és általában a magyar parasztság anyagi megerősítésének elmaradása az államműködés zavarait jelezte a történetírónak.³³ A probléma továbbgondolására a *Három Nemzedék* lapjain került sor, itt azonban egy rendkívül összetett, sok szempontú munkába ágyazódott a kérdés. Szekfű hanyatlástörténete két szálon bontakozott ki, jobban mondva a folyamatok mozgatójaként két negatív történelemformáló faktort jelölt meg: a Széchenyi által felfejtett „ősi bűnöket”, illetőleg a sokat taglalt liberalizmust. Ugyanakkor a kettő egymást erősítő szintézise is a narratíva része lett: „liberális radikalizmusunk nem egyébnek minősíthető, mint az ősmagyar természet gyöngéi, szenvedélyei előtérbe nyomulásának és politikai érvényesülésének”.³⁴ Állam és nemzet konfliktusa tehát hol az ősi bűnökre, hol a liberalizmusra, hol a kettő egymást felerősítő kapcsolatára lett visszavezetve.

A *Három Nemzedék*ben is felmerült a bíráló, miszerint az állam nem emelt korlátot a nemzetiségek „magyarelles tevékenységének” és gazdasági térnyerésének. A felelős itt azonban – korábbi írásával ellentétben – nem a modern, alkotmányos állam közelebbről meg nem határozott működészavara, hanem kimondottan a liberalizmus ideológiája.³⁵ Szekfű a liberális állam be nem avatkozási politikája, a *laissez faire* számlájára írta a birtokvédelemnek, a „pusztuló székelység” állami megsegítésének, a középosztály anyagi megerősítésének, a magyar kulturális intézmények támogatásának elmaradását. Ennek következménye, hogy a magyar imperializmus korszakában „idegen népfajok kultúrában és vagyonban gyarapodtak, míg magyarjaink erkölcsileg és anyagilag süllyedtek”.³⁶ A hegemon pozícióban lévő liberális ideológia exponensei mindeközben keményen léptek fel minden kísérlettel szemben, amely a „liberális államhatalom belső tehetetlenségén társadalmi és szellemi erők szerves organizálásával, tehát konzervatív munkával akart segíteni”.³⁷

A másik faktorból, az ősi bűnökből levezetve más formában áll előttünk a fenti antinómia. Eszerint a szenvedélyek, azaz az ősi vétkek talajából kinőtt közjogi szemlélet mellett a társadalmi kérdések háttérbe szorultak,³⁸ a közjogi

³³ Szekfű: *Három nemzedék*, 224–225.

³⁴ Uo., 134.

³⁵ Uo., 269.

³⁶ Uo., 306.

³⁷ Uo., 295.

³⁸ Uo., 291.

viták elszívták az erőket a társadalmi cselekvéstől: az „ állam fogalma maga alá gyűrte a nemzetét és a népét, egy jogi konstrukció, egy hideg formula azt a magasztos élőlényt, amelyet mi, erkölcsi öntudatra ébredt európaiak nemzetnek nevezünk”.³⁹ Másrésztől a közjogi politika uralma az államfogalom kóros redukciójához vezetett, és olyan közgondolkodáshoz, amely kiszorítja látóköréből a szűk értelemben vett politikum körén túlmutató kérdéseket. Így válik az állam egyenlővé a közjogi és politikai követelések realizálásával, holott „államunk nem csak e még ezután megvalósítandó udvartartásból, külön seregből, külön címerből és zászlóból áll, hanem [...] a mezőgazdaság, a néphigiénia, a parasztság művelődése, a középosztálya anyagi jóléte is beletartoznak a modern állam fogalmába”.⁴⁰

A kérdésre az *Állam- és nemzetfenntartás* című, az eredetileg a *Keresztény politikában* megjelent, 1924-es munkájában tért vissza. Itt a múlt nemzedék illúziójának írja le azt a felfogást, amelyben nemzet és állam egybeesett. Ebben a valósággyilkos, önámító korban Szekfű szerint az teljesedett be, ami irrealitásnak látszott: az állam szétesése, a magyarság szétdarabolatása. Trianon önmagában alapot ad arra – szól Szekfű konklúziója –, hogy a „rég korszak állam-, és nemzetfelfogását elavultnak, az új időkben hasznavehetetlennek tekintsük”.⁴¹ A dualizmuskori nemzetfogalmat, amely a nemzet részének tekintett mindenkit nemzetiségi, anyanyelvi különbségtől függetlenül, a „jogi elmék siralmas véget ért fikciójának” nevezte.⁴²

Szabó Dezső írásaiban – Szekfűhöz hasonlóan – az állam liberális politikáját tette felelőssé a földreform elmaradásáért, illetve ennek következtében „a magyar faj rögtúró óriásrészének” kivándorlásáért, a középosztály anyagi biztonságának hiányáért, az erdélyi telepítési politika zátonyra futásáért. A Szekfűnél szintén hangsúlyos állam–nemzet konfliktus másik oldala – nevezetesen, hogy az államcentrikus, közjogi szemlélet háttérbe szorította a társadalmi (szociális, nemzetiségi) kérdéseket – nincs dominánsan jelen Szabónál. Az író a probléma forrását elsősorban abban látta, hogy „a szabadverseny kiszorította az életből a magyart”.⁴³ Ehhez a kiszorításhoz az állam hol statisztált a laissez faire politikájával, hol annak tevőleges előmozdítója volt. Mivel Magyarország társadalmi fejlődése kényszerűen letért az európai főútról, így a Szabó Dezső által a „demokrácia előiskoláinak” nevezett ipar, a városok és a polgárság csak csökevényes formában alakulhattak ki. A kiegyezést köve-

³⁹ Uo., 294.

⁴⁰ Uo., 293.

⁴¹ Szekfű: *Állam- és nemzetfenntartás*, 12.

⁴² Uo., 17.

⁴³ Szabó Dezső: Gr. Tisza István [1918–19], in *Egyenes úton*, 1. köt., Budapest, Püski, 2003, 177.

tő erőltetett államépítés, amely az évszázadok során felhalmozott lemaradást kívánta feszített ütemben behozni, „idegenek” munkájára szorult. Ők, az idegenek adták „az aktív és fürge erőt a sietős versenyben”.⁴⁴ A magyar parasztság helyzetéből, a nemesség pedig mentalitásából fakadóan bizonyult képtelennek a szükségszerű változás teremtette lehetőségek megragadására. A falusi nép tehetetlen „massa iners”,⁴⁵ a nemesség pedig minden változásban „ős, állati ösztöne vegetatív békéjét” féltő „tragikus anakronizmus” – hangzik Szabó Dezső vigasztalan társadalomrajza.⁴⁶ Itt érdemes utalnunk arra, hogy Szekfű társadalomképe és értékelése az ipari és kereskedelmi tevékenységtől ódzkodó, „a kapitalizmus győzelmes szekerebe” kapaszkodni nem akaró, az „ősi szenvedélyek” és „korlátolt látóköriük és világot nem ismerő felfogásuk” hínárjában vergődő középnemességről, valamint a magára hagyott, lehetőségek híján lévő parasztságról mennyire hasonló.⁴⁷ Az általuk festett letaglózó társadalomkép egyezéseit a dualista korszakban formálódó középosztályra vonatkozó értékítéleteinkben is tetten érhetjük.⁴⁸

Szabó Dezső szerint az állam lázas önépítésében – mostohagyermekként kezelve a magyarságot – eszközként használja a kor nemzetfogalmát és az aszszimilációs politikát. Ennek következtében a „fajnak mint alapszolidaritásnak” a tudata elhomályosul a politikai nemzet és az állam mellett. Szabó az államot saját népével szemben idegenül álló, mesterséges képződményként ábrázolja, amelyet megalkotói „mint az arab mesék sarlatánjai, a levegőbe rögtönöztek”.⁴⁹ Egyik írásában a politikai nemzetet „irtózatos Bábelnek” nevezve szükségét érezte az általa használt fogalom meghatározásának: „a nemzet azt a politikai fogalmat jelenti, amelynek a szabadverseny-politika odaáldozta a magyar fajt”.⁵⁰

⁴⁴ Uo., 175.

⁴⁵ Szabó: A népképviselő problémája, 41.

⁴⁶ Szabó Dezső: Új magyar ideológia felé [1923], in *Egyenes úton*, 1. köt., Budapest, Püski, 2003, 471.

⁴⁷ Szekfű: *Három nemzedék*, 242. Szabó és Szekfű társadalomképének és liberalizmuskritikájának nehezen összeilleszthető elemeire, ellentmondásaira érdemes odafigyelnünk: a teljes amoralitásra épülőnek ábrázolt folyamat (liberális korszak, szabad verseny), valamint az abban való részvételtől tartózkodó nemesség jellemének kritikája éppen tartózkodásuk okán ilyen gondolati apória.

⁴⁸ Szekfű szerint nincs egységes középosztály, mivel hiányzik az összetartó erő. Alapvető művelődési hiányai, anyagi kiszolgáltatottsága, iniciatívára és kritikára alkalmatlanná teszik. Ez utóbbival függ össze, hogy a középosztály nem dzsentri származású rétegei is nyájként vetik alá magukat a dzsentri világszemléletének. Szekfű: *Három nemzedék*, 318., 322. Szabó Dezső a középosztályban egy szűk szellemi horizontú, az anyagi ellehetetlenülés küszöbén tántorgó, a hatalom előtt meghunyászkodó, kezdeményezőkézség és felelősségvállalás híján lévő masszát látott. Szabó: Új magyar ideológia, 476–480.

⁴⁹ Szabó Dezső: A magyar paraszt [1923], in *Az egész látóhatár*, 1. köt., Budapest, Püski, 1991, 193.

⁵⁰ Szabó: Panasz, 187.

A Szabó Dezső és Szekfű Gyula által használt diszkurzív keret azonban nem pusztán a múlt, a dualizmuskori Magyarország értelmezésének eszköze volt. Szekfű az 1920-as évek elején is aktuálisnak vélte az állam és a nemzeti szempontok ütközését. Állam és nemzet viszonyát Trianon után sem látta problémátlanak. Az állam – vallotta – nem lehet öncél, miként a múltbeli, a nemzeti szempontokról megfélelkező „parlament- és államimádás” káros és folytathatatlan. Szintén a jelenhez szóló végkövetkeztetése: amennyiben a nemzeti érdek ütközne bizonyos, attól független állami szemponttal, az „állam és nemzet közt megnyílt űrt betöltendő, de nem a lelkiek kárára, nem a nemzeti jövő feláldozásával”. Az egyedüli helyes döntés „állam és nemzet tragikus összeütközése esetén” csak az utóbbi mellett szólhat.⁵¹ A konfliktus jelenvalóságát – vagyis az államfenntartás szempontjainak érvényesülését a nemzetfenntartás kárára – csak aláhúzta a kérdéssel foglalkozó tanulmányának egyik, a jelen gyakorlatát megfeddő mondata: „ez az út [...], melyen jártok, és ennek az útnak végében el fogtok bukni”.⁵²

Szabó Dezső, mint a Horthy-kurzus ádáz kritikusa, a magyarság érdekeinek és az állam működésének konfliktusát a Trianon utáni korszak alapadottságának tekintette. A „legegyetemesebb életgép”, azaz az állam birtokbavétele a forradalmak után sem történt meg, mivel a politikai elit elsikkasztotta „a magyar evolúció páratlan történelmi alkalmát”. Ennek következtében a „sub specie aeternitatis [az örökkévalóság szempontjából tekintett] magyarság: a föld népe [...] magára hagyatottabban áll, mint valaha”.⁵³ Szabó számára azonban a dualizmus korának elemzéséből nyert értelmezési séma nemcsak a jelenre vonatkozóan bírt valóságfeltáró erővel és aktualitással, de az ezer éves magyar történelem egészére is. Eszerint az idegen erőkre támaszkodó államépítés nem pusztán a dualizmus korát, de már az államalapítás művét is meghatározta: „e kezdő napokban már egész terjedelemben igaz volt egész európai életünk tanúsága: ebben az országban előny volt idegennek, tragédia volt magyarnak lenni. És ezt a tragédiát már az első napoktól fogva államraisonnak lehetett nevezni”.⁵⁴

⁵¹ Szekfű: Állam- és nemzetfenntartás, 35.

⁵² Uo., 39.

⁵³ Szabó: Új magyar ideológia, 441.

⁵⁴ Uo., 443.

III. „MINDKÉT VÁLFAJÚ BOLOND” – TURANISTÁK ÉS FAJBIOLÓGUSOK

Eddigi vizsgálódásaink tanúsága szerint a jogi fikciónak lefokozott államnemzet-koncepció elvetésében rögzíthetjük Szabó Dezső és Szekfű Gyula nemzet-szemléletének közös fundamentumát, amelyre a további párhuzamok épültek. Ezen gondolati párhuzamok elsősorban azon a polémiaán keresztül tárulnak fel, amelyet a két szerző a turanizmus magyarságképével, illetve az azzal részben együtt jelentkező fajbiológiai teorémákkal szemben folytatott. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a nemzet mibenlétéről kialakított felfogásukat egyrészt a dualizmus kori államnemzettel, másrészt a turanizmus magyarságképével és a fajbiológiai nézetekkel szemben pozícionálták. Mi turanizmus-kritikájuk legmélyebb gondolati magva? Számukra a magyarságot meghatározni vélt mentalitásjegyek – mint a szolidaritás és kezdeményezőképeség hiánya, a „faji öntudat” gyengesége, a nemzeti művelődés iránti közömbösség – a nemzeti jellem torzulását, és ebből fakadóan a változás elodázhatatlanságát húzták alá. A turanizmus magyarságképe ugyanakkor egy problémátlanná stilizált önkép-ként éppen a közösség mentális megújulása – mint minden társadalmi átalakulás kiindulópontja – elé állított torlaszokat. Úgy látták: a hamis önkép, miként a turanizmus maga a közgondolkodás kóros állapotának tünete. Szekfű megfogalmazásában a turanizmus kényelmes illúziót nyújt, „ami melegen tart, mint a téli bunda”, nem úgy, mint a valóság, amely cselekvést követel.⁵⁵ Mint annyi más kollektív gyarlóságot, ezt is az ősi vétkes televényéből kinövőnek látta.

Szabó Dezső egy 1923-as cikkében a középosztály egy jellegzetes típusának nevezte a turanizmus követőit, akik „a mesés valótlanságok ópiumán” élve képtelenek a realitások felismerésére.⁵⁶ Ez a valóság szorításából menekülő önáltatás így veti képzelete horgonyát a távoli időkre „soha nem történt múltat játszani”.⁵⁷ A múltszemlélet zsákutcába irányítójává egy „hazugul hazafias svindli irodalom” válik, amely a szűk horizontú középosztályt elvonja az igazi irodalmi értékektől. Ezen utóbbit, azaz az élő művészetet ugyanis nem lehet „rég megfulladt királlyal, avas táltosokkal, döglött hunokkal létrehozni”.⁵⁸

Szekfű Gyula az 1920-as évek első felében két írásban is mélyrehatóan foglalkozott azokkal az elméletekkel, amelyek fajbiológiai egységként tekintettek a magyarságra.⁵⁹ Ezen teorémák szerint a magyarsághoz mint a természet-

⁵⁵ Szekfű Gyula: Fajbiológiai vagy történeti egység? [1922], in Erős Vilmos (szerk.): *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2002, 171.

⁵⁶ Szabó Dezső: A turánizmus, *Élet és Irodalom*, 1923/1, 14.

⁵⁷ Uo., 16.

⁵⁸ Uo., 19.

⁵⁹ Szekfű: Fajbiológiai, 162–173., Szekfű Gyula: A faji kérdés és a magyarság [1923], in Erős Vilmos (szerk.): *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2002, 135–161.

tudományi értelemben vett fajhoz való tartozás kritériumait a változatlan antropológiai jegyek és „vérstruktúrák” képezik.⁶⁰ Szekfű ennek abszurdítására reagálva fejtette ki nézeteit, miszerint fajbiológiai értelemben nincsen magyar faj, miként nincsen olasz vagy német.⁶¹ Az európai népek „történeti képződmények”, miként a magyarság is egy hosszú történeti processzus eredménye. Ennek folyamán a magyarság számos etnikum tagjait asszimilálva, valamint a változó kulturális és társadalmi tényezők alakító hatásának alávetve jellegében, karakterében jelentős változásokon ment keresztül.⁶² Szekfű szerint csak a fenti értelemben lehet beszélni fajiságról mint „történeti fajiságról”.⁶³ Ugyanakkor ez a történeti fajiság saját jelleggel bír, olyan – minden más közösségtől megkülönböztető – tulajdonságokat ölel fel, amelyek a közösség egyes tagjait is jellemzik. Ezek a karakterjegyek, jellemvonások azonban éppen történetiségükből adódóan módosulhatnak, sőt a magyarság egyik legégetőbb feladata a gyarlóságok kigyomlálása, az erények fejlesztése. A gondolatok támasza ezen írásokban is Széchenyi megidézett alakja: „Széchenyi István fanatikusan hitt a magyar faj nagy jövőjében, mert a faj javíthatóságát, a fajiság megváltoztathatóságát is hitte, mert a magyarság egész lelki konstitúcióját át akarta alakítani”.⁶⁴

Szekfű nemzetkarakterológiai szárnypróbálgatása – összehasonlítva azt a másfél évtizeddel későbbi *Mi a magyar?* című kötet Szekfű-tanulmányával⁶⁵ – differenciáltabban és több kétellyel fordult kitűzött feladatához, a „magyar faji egyéniség képének” megrajzolásához. Szekfű szerint egyrészt ennek valószínű ábrázolásában akadályt jelent, hogy mindig a jelen adottságain keresztül látjuk saját vonásainkat. A Trianon utáni korszakban ez a kép nem is lehet más – vélte –, mint sötét. Másrészt tárgya kapcsán azt is kiemelte, hogy a magyar társadalom a rendi korszaktól fogva annyira tagolttá vált, hogy egy általános jellemrajz félrevezető volna. Ennek ellenére írásaiban kiemelt két tulajdonságot, melyek az osztálytagoltságtól függetlenül jellemzik a magyarságot. Az egyik a realitásérzék hiánya, az önáltatásra való hajlam, míg a másik a közösség belső szolidaritásának hiánya, a „faji közömbösség”.⁶⁶ Ezen utóbbi fogyatékoság kiemelését szolgálta más, „erős faji érzésű néppel [...], minő a cseh és a zsidó” –

⁶⁰ A korszak legismertebb fajbiológusa, Méhely Lajos az antropológiai jegyeken túl a vércsoportok alapján határozta meg a faj fogalmát, lásd Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Budapest, Osiris, 2007, 261–266.

⁶¹ Szekfű: A faji kérdés, 140.

⁶² Szekfű Gyula: A magyar bortermelő lelki alkata [1922], in Erős Vilmos (szerk.): *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2002, 242.

⁶³ Szekfű: Fajbiológiai, 170.

⁶⁴ Uo., 172.

⁶⁵ Szekfű Gyula: A magyar jellem történelmünkben, in Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939, 489–556.

⁶⁶ Szekfű: A faji kérdés, 156–159.

való összemérés: „Összehasonlítva két említett nép saját fajtságán belüli, belső életét a magyarokéval, nálunk sokkal ritkább, szinte fehér hollószerű az eset, mikor a magyart azért pártolják, mert magyar. Holott ez a másik kettőnél állandóan tapasztalható következménye a faji összetartozás erősebb érzésének”.⁶⁷ Ez a kép valóban meglehetősen sötétre sikeredett, megismételve azokat a mentalitásjegyeket, amiket Szekfű társadalomrajza kapcsán már megismerhettünk a *Három nemzedék* és az *Állam- és nemzetfenntartás* lapjain. Szabó Dezső 1929-es, *A végzet* című írásában a rá jellemző, kíméletlen gúny célpontjává tette nem csak „Turán tökkelütött analfabétáit”, hanem a „bolondok másik alfaját” is:

„[...] a bolondok másik alfaja már modern. A jó öreg kórság helyett a fajbiológia rázza. Vervizsgálata elől az ángyod térde sem menekülhet, vagy pedig 12. századi oklevelekben kutatja: nem szenvedett-é a takarítónőd vérkeresztezést a tatárjárás előtt, mert ebben az esetben téged sem tekint magyarnak, és nem hajlandó egy országban levegőt szívni veled. Ez már igen vegyes társaság. Katedrában szürkeállománytalanuló féltudós, patológus okokból bélistázott vidéki rendőrkapitány, dada-leejtéstől megtörténelmiosztályosult dszentri, minisztériumi heretisztviseelő, ki leborotvált bajusza helyett fáját pödörgeti. Nagyon tanár tanár, és a kényszerzubonyig grófi gróf. De mindnyájan hallatlanul fajszakértők. Csak rápillantanak a fülkagylód tekervényeire, és már megállapíthatják, hogy nem vagy tiszta-magyar... Mindkét vállfajú bolondot jellemzi, magyarságuk abban dagadoz, hogy a környező nemzetiségekről buta és pimasz lekicsinyléssel beszélnek”.⁶⁸

Szabó a „fajszakértők” értelmezésének bírálataként fogalmazta meg, hogy a fajnak mint „történeti–politikai” fogalomnak semmi köze sincs a faj természetudományi fogalmához. Ennek kiemelése végett használta írásában a szekfűi „történeti fajhoz” igen hasonlatos „történelmi faj” kategóriát.⁶⁹ Az a tény, hogy a magyarság „a múlt végtelenjén különféle elemekből jött létre”, nem jelenti azt, hogy ne lenne minden más néptől különböző entitás. Ennek a közösség egészét magába foglaló „saját egyéniségnek” a meghatározásával azonban éppúgy, mint Szekfű, adósunk maradt.

Az 1920-as évekbeli írásaiban Szabó Dezső ugyan sokszor adott karakterjegyeket is felvonultató jellemzést egyes társadalmi csoportokról, a magyarság egészére vonatkozóan ugyanakkor tartózkodott egy illetén megközelítéstől. Az ódzkodás hátterére némi fényt vethet egy, az 1930-as évek közepén készült írásának gondolata, miszerint „meghatározásban adni, hogy mi a magyar, éppúgy

⁶⁷ Uo., 157.

⁶⁸ Szabó Dezső: *A végzet* [1929], *Egyenes úton*, 2. köt., Budapest, Püski, 2003, 526.

⁶⁹ Uo., 529.

nem lehet, mint azt, hogy mi a francia, az olasz, vagy a német. De azért van francia, olasz és német”.⁷⁰ Szabó „osztálykarakterológiáiban” talán egy olyan tulajdonságot találunk, amely ugyan eltérő formában, de lényegében egyként jellemezte a magyarság különböző társadalmi csoportjait. Ez a „faji szolidaritás” hiánya.⁷¹ A magyarságon belüli kohéziós erők hiánya, valamint ennek kontrasztba állítása más közösségek vitalitásával már az *Elsodort faluban* is feltűnt mint motívum: „Szerbnek, oláhnak, tótnak, szásznak, zsidónak lenni vallás, melynek fanatizmusa égő tettekbe kergeti hívőjét, hogy mint egy dogma parancsát, végezze feladat-életét, vére egyházáért. A magyar egy régi buta eunuch-sovinizmusba süppedve, vagy meggajdulva egy új buta kozmopolitizmus meg nem emésztett zagyvalékától, képtelen a tetterre, a célra”.⁷²

Fontos kérdés, hogy a dualizmuskori asszimilációs folyamat éles kritikája mind Szabó Dezső, mind Szekfű Gyula részéről miként fordítódott át a magyarsághoz tartozás tematikájába. A *Három nemzedék*ben még Széchenyi nézeteinek ismertetéseként került papírra a nézet, miszerint a „nemzetiség” nemcsak a nyelvet, de a személy egész lelki struktúráját meghatározza, és a maga sajátos formáiba kényszeríti. Ezek a formák más nemzetiségűek részéről „csak lassanként, esetleg generációk munkája árán sajátíthatók el”.⁷³ A *faji kérdés és a magyarság* című írásában már mint fejtegetéseinek egyik természetes konklúziója jelenik meg a fenti gondolat: „De igazi asszimilációhoz semmiképp sem elegendő egyetlen nemzedék [...], kinek összes szellemi és testi előzményei idegen közösségekben gyökereznek, saját rövid élete alatt nem képes beilleszkedni”.⁷⁴ Szabó Dezső sem látta a kérdést másként: véleménye szerint a teljes asszimiláció csak „nemzedékek egyirányú fejlődésének” eredményeként következhet be.⁷⁵

Eddigi vizsgálódásunkat összegezve elmondhatjuk, hogy magyarságszemléletük párhuzamait a következőkben láttuk. 1) Az önmeghatározás két frontos jellege (államnemzet, turanizmus – fajbiológiai nézetek). 2) A magyarságnak kollektív individuumként való felfogása. 3) A fogalomhasználat (történeti faj, történelmi faj). 4) Az asszimiláció lehetőségének megítélése. 5) Negatív önkép (kohéziós erők hiánya).

⁷⁰ Szabó Dezső: Karácsonyi levél, *Szabó Dezső füzetek*, 1935/4–5, 15.

⁷¹ A parasztság esetében Szabó Dezső: A magyar paraszt [1921. február 2.], in Szöcs Zoltán (szerk.): *Szabó Dezső vezércikkei a Virradatban*, Budapest, Szabó Dezső Emléktársaság, 1999, 59., a középosztályra Szabó Dezső: Egységet! [1921. január 1.], in Szöcs Zoltán (szerk.): *Szabó Dezső vezércikkei a Virradatban*, Budapest, Szabó Dezső Emléktársaság, 27., 28., a magyarság egészére Szabó: A végzet, 569.

⁷² Szabó Dezső: *Az elsodort falu* [1919], 1. köt., Budapest, Genius, 1926, 163.

⁷³ Szekfű: *Három nemzedék*, 42.

⁷⁴ Szekfű: A faji kérdés, 160.

⁷⁵ Szabó: A végzet, 538.

Írásunk a fenti analógiák bemutatására vállalkozott, ugyanakkor nem hagyhatjuk említés nélkül azokat a mozzanatok, amelyek a szerzők intencióinak, szempontjainak különirányúságát tárják föl. A magyarságról alkotott „sötét kép” mint kollektív jellemrajz, illetve az ezen való változtatás igénye a gondolatok egyik találkozási pontját adják. A közösség reorganizációjának útjáról és forrásáról kialakított koncepciókban azonban elgondolásaik eltérő vonatkozásai tárulnak föl.

Szekfűnél a közösség talpra állításának útja a jövő felé mutat, az „ősi vétkektől” megszabadult „holnapi magyarság” felé. A reorganizáció forrása pedig a nemzeti műveltség, elsősorban a múlt ismerete, illetve az arra épülő történeti érzék, amely „a tegnapi emlékezők, és a holnapra gondolók” sajátja. Ennek hordozója a középosztály, amelyben egyedül él annak a tudata, hogy „nékünk elődeink vannak, évszázadok elhalt, elmúlt magyarjai, kikkel minket érzéseknek, viszonyoknak, feladatoknak egy azonossága köt össze”.⁷⁶

Szabó Dezső a közösség sebeire a gyógyírt az „ősi magyar psziché” az élet minden területére kiterjedő formaadó érvényesülésében látta. Ez a magyarság ezeréves történelme során a tőle idegen politikai és társadalmi formák szorítása alatt csak az irodalomban és a néphagyományokban tudott kibontakozni. A magyarság reorganizációjának záloga a magyar paraszt, mint ezen ősi psziché megőrzője.

Szekfűnek és Szabónak a középosztályról és a parasztságról rajzolt illúziótlan társadalomképe mint a jelen tükre, valamint a rájuk testált kollektív messiási szerep mint a jövő ígérete között csak a remény teremthetett látszólagos harmóniát.

⁷⁶ Szekfű: Állam- és nemzetfenntartás, 28.

HÓMAN BÁLINT NEMZETRŐL FORMÁLT GONDOLATAINAK HELYE A KORSZAK NEMZETSZEMLÉLETI IRÁNYAI KÖZÖTT

Amikor Hóman Bálintnak a nemzet mibenlétéről vallott gondolatait bemutatom, mindenekelőtt azt a szempontot tartom irányadónak, hogy vizsgálódásunkat nem szűkíthetjük le Hómannak a közösség körét bizonyos ismérvek alapján behatároló nemzetfogalmára. A valóban alapvető kérdés mellett ugyanis, hogy a történetíró mit értett a nemzet fogalma alatt, és azt milyen értelmezési hagyomány bázisán fejtette ki, figyelembe kell vennünk azokat a további diszkurzív kereteket, amelyekben a közösségi identitásra vonatkozó korabeli nézetek – így Hóman nézete is – tematizálódtak. Ilyen diszkurzív keretet alkottak a nemzetkarakterológiai vélekedések, a közösség hivatására vonatkozó képzetek, valamint a történelmi tapasztalatot narratívákba rendező, szimbólumokba sűrítő múltértelmezések. Úgy is fogalmazhatunk, hogy nem csak arra keressük a választ, hogy Hóman Bálint mit értett a nemzet fogalma alatt, de arra is, hogy azt milyen tulajdonságokkal ruházta fel, mit tartott hivatásának, mit olvasott ki múltjából a jelen szorításában, és azt milyen szimbólumokban fejezte ki. Mindezek mellett Hóman Bálint írásait vizsgálva arra is érdemes figyelni, hogy azokban miként jelent meg a nyugati mintakövetés, illetve a nemzeti jelleg eredetiségének a nemzeti önazonosság-vitákat 18. század végétől meghatározó kérdése. Arra a dilemmára való hómani válaszra vagyunk kíváncsiak, hogy miként lehet a nemzeti múlt és hagyomány értékelésekor egyszerre elfogadni a nyugati művelődési–intézményi fejlődés normativitását, és így értéknek tekinteni mintáinak átvételét, egyszerűsített kimutatni ezen nemzeti hagyományokban a szintén feltétlen értéknek tekintett autochton, sajátos magyar jelleget.¹

¹ Ezen utóbbi jelenséget nevezte Németh László a „népek jelleg légszomjának”. Az író egy késői, *Nóra ürügyén* c. esszéjében a közép- és kelet-európai nacionalizmusok egyik fontos jellemzőjét látta abban a 18. század végétől jelentkező, kezdetben irodalmi, majd a művelődés egészét érintő törekvésben, amely mindennél fontosabbnak tekintette a nemzeti kultúra eredetiségének, sajátos jellegének kifejezését és dokumentálását. Ezt a készletet saját törekvéseiben is irányadónak nevezte. Az eredetiség programjával mindig párhuzamosan jelen volt a nyugati minták átvételének követelménye, és legtöbb esetben – Németh László munkássága is példa

Mindezt azért tartom kiemelésre érdemesnek, mert tudatosan tartózkodom attól a megközelítéstől, amely a két háború közötti sokrétű nemzetdiskurzusokat egyetlen olyan törésvonal mentén értelmezi és rendezi el, amely egy kulturális–nyelvi alapra épített nemzetfogalom, valamint egy – a posztulált történelmi államkeretek között élők egyetemét felölelő – nemzetkoncepció között húzódik.

A téma megközelítésében másik módszertani szempontom az összehasonlító perspektíva érvényesítése. Ez egyrészt azt a természetes kontextustermelő szándékot takarja, hogy Hóman Bálint gondolatait a kortársak részben párhuzamosan haladó, részben ellentétes, adott esetben vele konfrontálódó nézeteinek tükrében mutassam be. Másrészt arra törekedtem, hogy a témánk szempontjából releváns, a dualizmus utolsó két évtizedében uralkodó, nem egyszer a hivatalosság pecsétjét is magán viselő eszméket bemutassam abból a célból, hogy felmérjük ezek továbbélését Hómannak a nemzet mibenlétéről szőtt eszméiben. Itt elérkeztem írásom központinak szánt gondolatához, az összehasonlítás utóbbi módja ugyanis sejtetni engedi azt a tanulmány során bizonyítandó tézist, miszerint Hóman történészi és kultúrpolitikai megnyilatkozásai mind a fogalmi kereteket, mind a tartalmi mozzanatokat tekintve visszhangját adják a századelő uralkodó nemzetfelfogásának.

A fenti szempontokat figyelembe véve írásomban a következő gondolati nyomvonalon haladok: (I) vázlatos képet adok a dualizmus utolsó két évtizedének uralkodó nemzetszemléletéről, kiemelve annak legfontosabb jellemzőit, majd (II) ezen nemzetszemlélettel való egyezéseket dokumentálom Hóman Bálint életművének témánk szempontjából fontos szeletében: a történetírónak Szent Istvánról formált képében, végül (III) elemzem Hóman Bálintnak a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén elmondott 1943-as, polemikus hangvételű beszédét, amelyben nemzetfogalmát kortársai elgondolásaival ütköztette.

I.

A dualizmus utolsó két évtizedében a nemzeti identitásra vonatkozó gondolatokat tematizáló diszkurzív kereteket egybekapcsolta azok szoros kapcsolata az államiság fogalmával. Ezen államközpontúság érzelmi fedezetét a magyar állam ősiségének tudata adta, amely a magyar nemesi önképből került át a 19. század végére kanonizált nemzeti önképbe. Érdemes a nemzetfogalom vizsgálatával kezdenünk.

erre – a két követelmény összhangba hozatalának kívánalma. Németh László: Nóra ürügyén, in *Megmentett gondolatok*, Budapest, Szépirodalmi, 1975, 120.

A dualizmus időszakában előre haladva a nemzeti ellentétek kiéleződésével a kiegyezés után hivatalos rangra emelt „politikai nemzet” koncepció – amely kulturális–nyelvi hovatartozástól függetlenül a történelmi államkeretek között élők egyetemét felölelte – valóságfedezetét fokozatosan elveszítve jogi fikcióná süllyedt.² Ez a társadalom fogalomhasználatában is tükröződött. A századfordulóra a nemzet fogalmának fenti használata háttérbe szorult, megmaradt ugyan a lexikonok meghatározásaiban, valamint a történelemtankönyvekben, de ezekben is az öt egyre inkább kiszorító, a „nemzet” megjelölést kizárólag a magyarságra vonatkozó értelemezéssel való társközösségekben.³ A társadalomtudományok nemzetfogalom-értelmező diskurzusaiból azonban szinte teljesen kiszorult.⁴ Az általános érvény – azaz nem pusztán a magyar viszonyok értelmezésének – igényével született teoretikus megközelítések közös jellemzője volt, hogy a „nemzet” fogalmának használatát az állami kereteket megteremtő etnikai–nyelvi közösségek esetében tartották adekvátnak. A hazai viszonyokra vetítve mindez azt az értelmezést vonta maga után, hogy míg a magyarság jogosan tart igényt a „nemzet” megjelölésre, addig a többi nyelvi közösség pusztán népnek vagy nemzetiségnek tekintheti önmagát. Ezeknek az elméleteknek a jelentősége nem elsősorban abban állt, hogy a „nemzet” címke egyértelműen a magyarságra vonatkozott, hanem abban, hogy a „nép”, „nemzetiség”, illetve „nemzet” mint egyaránt etnikai–nyelvi közösségformák között az önálló államiság megléte tett fogalmi különbséget.

Érdeemes erre a szemléletre reprezentatív példákat hoznunk. Réz Mihály közjogász, egyetemi tanár a *Magyart Figyelő*nek Tisza István mellett jellegadó teoretikusa, aki a lapban elsősorban a nemzetiségi politika problémakörére szakosodott, egy fogalmi trichotómiára építette gondolatmenetét. Eszerint a nemzetiség és a nemzet az etnikum értelemben felfogott faj különböző érvényesülési stádiuma. A nemzetiség a fajjal szemben politikai öntudattal, a nemzet a nemzetiséggel szemben pedig állammal és történelmi hivatással bír. Eszerint tehát a politikai öntudatra ébredt faj válik nemzetiséggé, és az állami önállóságra, és ezzel történelmi hivatásra szert tett nemzetiség alakul át nemzetté.⁵

² A „nemzet” megjelölés kettős értelméről a 19. század folyamán lásd Gergely András: A 19. századi magyar nemzetfelfogások, *Mozgó Világ*, 1983/3, 120–128.

³ Unger Mátyás: *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1979, 52.

⁴ Vö. Vasas Géza: Magyar nemzetfelfogások a dualizmus korában, *Magyar Szemle*, 2001/1–2, 99–128, 2001/5–6, 91–128.

⁵ Réz Mihály nemzetfelfogását ismerteti Vasas: Magyar nemzetfelfogások, 2001/1–2, 116–120., valamint Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Budapest, Osiris, 2007, 128–130.

Concha Győző, a kor kiváló államtudósa, aki világnézeti pozícióját a liberalizmus és a konzervativizmus határmezsgyéjén jelölte ki, hegeli ihletésű munkáiban nép és nemzet egymáson nyugvó, de a történeti hivatás és államiság kritériuma alapján egymástól megkülönböztető fogalmi dichotómiájából indult ki. Felfogása szerint a népek lesznek nemzetekké, mihelyst saját eszméjük–hivatásuk tudatára ébrednek, és ezt a hivatást képesek betölteni saját nemzeti, egyben egyetemes emberi érdekeknek eleget téve. A nemzetek hivatásuknak csak a velük egylényegű, őket kifejező állam útján tudnak eleget tenni. Felismert eszme és azt beteljesítő állam nélkül eszerint nincs nemzet, csak nép, azaz a nemzetek ezen attribútumok elvesztésével visszazuhannak a népek sorába. A magyarság hivatása, hogy állama védgátként az európai hatalmi egyensúly elvének megfelelően feltartóztassa az orosz expanziós törekvéseket, s emellett kulturális értelemben közvetítő szerepet töltsön be Nyugat és Kelet között.⁶

A nép és nemzet fogalma közötti, fent említett distinkciós elv a korszak végén a történetírásban is megjelent. Szekfű Gyulának a német historiográfia fogalmi bázisán megírt, *A magyar állam életrajza* című munkája jelezte az új megközelítés feltűntét a magyar történettudományban. Éppen úttörő jellegénél fogva Szekfű Gyula fogalomhasználata nem reprezentatív, mégis foglalkoznunk kell vele, mert itt találjuk az előzményét annak a nemzetfogalomnak, amelyet Hóman is követett a két háború között született munkáiban. Közismert, hogy Szekfű – miként azt műve előszavában is jelezte – Friedrich Meinecke nagyhatású, *Weltbürgertum und Nationalstaat* című könyvének szemléletét és terminológiáját ültette át a magyar történelem fejlődésrajzának bemutatásakor.⁷ Ugyanakkor éppen a könyv alapmotívumává vált fogalompárt, Meinecke legfontosabb terminológiai invencióját, a *Kulturnation* és a *Staatnation* kategóriáját nem találjuk Szekfű művében. Mint tudjuk, Meinecke könyvében azt az utat követi nyomon, amely az eszmék világában kimunkálta az egységes német állam ideáját. Azt az utat, amely először az ideák honában, majd Bismarck fellépésével a történelmi valóságban is államnemzetet formált a németiségből mint kultúrnemzetből. A nemzet két formáját az öntudat magasabb foka, s az erősebb politikai akarat és aktivitás különbözteti meg, amely erőtöbblet az állami keretek kialakításában manifesztálódik.⁸

Az állami lét elérését – mint a közösség történetének meghatározó cezúráját – Szekfű Gyula is érvényesítette narratívájában. Ennek időpontját a keresztény

⁶ Concha Győző nemzetfogalmát ismerteti Vasas: Magyar nemzetfelfogások, 2001/5–6, 103–114.

⁷ Glatz Ferenc: *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolcay nemzetéről és államról*, Budapest, Akadémiai, 1980, 220–224, 235–244.

⁸ Friedrich Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*, München, R. Oldenbourg, 1922, 5.

állam létrejöttéhez kapcsolta. A magyarság azonban Szekfű művében nem kultúrnemzetből vedlett át államnemzetté, hanem népből nemzetté vált: „A magyar nép [...] politikai működése által valóságos nemzetté egyesült”.⁹ Szekfű fogalmi dichotómiája azonban trichotómiává bővült. Ebben inspirálhatta Eduard Meyer, a jeles német egyiptológus terminológiája. Meyer „Volkstum” és „Nationalität” között tett különbséget, hasonló szempontból, mint Meinecke „kultúrnemzet” és „államnemzet” között. Meinecke könyvében egyébként úgy hivatkozott Meyerre, mint akinek álláspontja kizárólag a fogalomhasználat terén tért el az övétől, tartalmi szempontból azonban egyezik azzal.¹⁰ Szekfű a „népiség” és „nemzetiség” Meyer-i fogalmát az individuum szintjén ragadta meg. Eszerint az egyén népisége egy kulturális–nyelvi közösséghez tartozás reflektálatlan viszonyát jelöli, míg a nemzetiség ugyanannak a kötődésnek politikai öntudattal és akarattal való telítődését jelzi. Amennyiben ezen egyéni akaratok közösségi szinten összegződve elvezetnek az állami lét kivívásához, akkor a nemzetiséggel bíró egyének nemzetet formálnak.¹¹

Áttérve a magyarság korabeli önképének meghatározó vonásaira, azzal a megállapítással kell kezdenünk mondandónkat, hogy a nemzeti közösség önnön leglényegesebb sajátosságát az államalkotó készségben s a vele egybekapcsolt közjogi és politikai érzékben jelölte meg. Beöthy Zsolt, aki az 1890-es évek végére a magyar irodalmi közélet legbefolyásosabb személyévé vált, irodalomtörténeti munkáival mind módszertani, mind tartalmi szempontból a korszak nemzeti önkarakterológiájának hű kifejezője volt. Módszertani szempontból Beöthy felfogása a herderi és hegeli szemlélet elemeit is adaptáló Hippolit Taine pozitivistá nemzetkarakterológiáját tükrözte.¹² Mint tudjuk, Taine szerint egy nemzet jellemét a *race* lelki diszpozíciói, a faji tulajdonságok, valamint a természeti környezet, a „milieu” determinálja.¹³ A nemzeti jellem Taine-nél – úgy, mint a romantika Herder-i nemzetkarakterológiája szerint – alaprétegében változatlan.¹⁴

⁹ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány* [1917], Budapest, Dick Manó könyvkereskedése, é. n., 18.

¹⁰ Meinecke: *Weltbürgertum*, 6.

¹¹ Szekfű: *A magyar állam*, 180–181.

¹² Németh G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig*, Budapest, Akadémiai, 1981, 377–384.

¹³ Taine az általa vizsgált irodalmi és képzőművészeti alkotásokat a nemzeti jellemből vezette le, amelynek „magja” a „faj”. Ennek „alaptulajdonai” változhatatlanok, és „minden körülmény és éghajlat mellett megmaradnak”. Hippolit Adolf Taine: *A németalföldi művészet bölcselete*, ford. Szántó Kálmán, Budapest, Franklin, 1888, 4. A nép már a „növény”, amelyet a természeti környezet is alakít, hisz a „nép mindig a vidék bélyegét hordja magán”. Hippolit Adolf Taine: *A görög művészet bölcselete*, ford. Ferenczi Zoltán, Budapest, Franklin, 1908, 5.

¹⁴ Herder szerint a „népek ősi karaktere” a „nemzetiségi jegyekből, az égtájból [...], kezdeti

Beöthy annyiban igazította a nemzeti közvélemény eszmevilágához a romantika és a pozitívizmus egymást átható nemzetkarakterológiai axiómáit, hogy tagadta azon tételt, miszerint az etnikai keveredés erodálja a nemzet sajátos jellemét.¹⁵ Ez a gondolatmenet egyben arra is módot adott, hogy Beöthy értékként mutassa fel a magyarság „áthasonító erejét”, amellyel úgy volt képes magához asszimilálni másokat, hogy közben ősi tulajdonságait megőrizte: „a magyar léleknek ezek az ősi vonásai, állandó uralmuk annál érdekesebbek, mert a nemzet különböző fajok elegyedéséből alakult, s idegen elemek szakadatlan beolvadásával gyarapodott”.¹⁶ Beöthy szerint a változatlan nemzeti lélek alaptulajdonsága (*faculté maîtresse*-e) az 1896-os *A magyar irodalom kis-tükre* című munkájában még a „nemzeti érdek iránti hajlam”, az 1907-es *Az irodalomtörténet elmélete* című művében már az „államalkotó készség”, amit az irodalomtörténész a magyarság őseinek síklakó voltából vezetett le.¹⁷ Az ezeréves államiság gondolata mindezzel nemzetkarakterológiai igazolást kapott, s a két képzet egymást erősítette a közgondolkodásban. A nemzetkarakterológia emellett módszertani alapvetésénél fogva arra is alkalmas volt, hogy a nemzeti egység a korszakban olyannyira áhított kívánalmának tudományos színezetű alátámasztást adjon. Az államalkotó képesség kiemelése sok esetben a nemzetiségekkel való összehasonlításban szerepelt a korabeli szövegekben mint a magyarság *differentia specificája*. Arra is találunk azonban példát, mint Timon Ákosnak, a korszak népszerű jogtörténészének az írásai mutatják, hogy a nyugati nemzetekkel szemben került kiemelésre az a gondolat, miszerint „a magyar nép az államiság és a valódi közhatalom fogalmához valamennyi nyugati népnél korábban eljutott”.¹⁸

A nemzet hivatásával, történelmi missziójával kapcsolatos korabeli képzetek is – mint azt már Concha Győző nemzetfogalmának bemutatásánál láttuk – a magyar állam feltételezett szerepével kapcsolódtak egybe. Eszerint a magyarság s állama védgát, amely a Kelettel, illetve Oroszországgal szemben a nyugati kultúrát, valamint az európai hatalmi egyensúlyt védelmezi. Állama pedig békét teremt az itt élő népeknek. Ezen missziót a magyarság nem pusztán saját

tevékenységből és cselekedetekből” alakult ki. Johann Gottfried Herder: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*, ford. Imre Katalin – Rozsnyai Ervin, Budapest, Gondolat, 1978, 264. A népek szelleme „kiolthatatlan”. Herder: *Eszmék*, 211.

¹⁵ Beöthy Taine-kritikájára lásd Németh G.: *A magyar irodalomkritikai*, 378. Herdernél is olvasható, hogy „ha egy nép [...] más népekkel zsúfolódik össze, olvasztótégelybe vettetik [...], elveszti arculatát.” Herder: *Eszmék*, 405.

¹⁶ Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom kis-tükre* [1896], Budapest, Athenaeum, 1920, 20.

¹⁷ Beöthy: *A magyar irodalom*, 18., Németh G.: *A magyar irodalomkritikai*, 379.

¹⁸ Timon Ákos: *A szent korona elmélete*, in Szász József (szerk.): *Magyarország története az Aranybullától 1795-ig. Politikai Magyarország*, Budapest, Anonymus, 1912, 10.

érdekében végzi, hanem, mint Andrassy Gyula írta, „midőn a pánszláv eszme diadalra jutása ellen küzdünk, az európai egyensúlyt, Európa függetlenségét védjük meg”.¹⁹ Ennek az ideának kiegészítő, az államisághoz nem feltétlenül kapcsolódó része volt az a gondolat, miszerint a magyarság a nyugati műveltség közvetítője a térségben, egyfajta regionális civilizátori szerepnek eleget téve.

II.

A fenti áttekintés után érdemes megvizsgálni, hogy Hóman eszmevilága mennyiben tükrözte a századforduló uralkodó nemzetszemléletét, történetírása pedig mennyiben járult hozzá ezen képzetek szellemi újatermeléséhez.

Az 1920-as évek második felétől a magyar történetírás – elsősorban Szekfű Gyula és Hóman Bálint munkásságára visszavezethetően – Szent István alakját a magyar történelmi panteonban előtérbe állította, és életre hívta a „Szent István-i gondolat” gazdag jelentéstartalmú toposzát. Ezen toposz megteremtésével döntően hozzájárult a biztos pontokat kereső társadalom ön- és múltképeinek, illetve szereptudatának megszilárdításához. A „Szent István-i gondolat” jelentősége túlmutatott a revíziós célok ideológiai, történelmi alátámasztásán, miként azon a nyugati közvéleményre hatni kívánó nemzetkép-rehabilitációs törekvésen is, amely a nemzetiségek kérelmelhetlen elnyomójának magyarságfantomjával szembe a befogadó, a tőle különböző nyelvi–kulturális entitások igényeit respektáló magyarságképet állította. A Szent István-i szimbólum a Trianon utáni szituációhoz kötött, a fentiekben említett jelentésrétegei mellett – különösen Hóman történetírásában – alkalmas volt arra, hogy a dualizmus-kori nemzetkép, hivatástudat és múltszemlélet gondolatelemeit Szent István történelmi alakja köré szervezve újraírja.

Ez azonban sok vonatkozásban a köztudatban az irodalom és a történetírás táplálta kép átértékelését kívánta meg. Mint azt Hóman a Szent Istvánról szóló munkáiban maga is konstataulta, első királyunk „történeti egyénisége nem tudott a magyar szívekhez oly közel férkőzni”, mint Árpádé vagy Rákóczié.²⁰ Ennek okát elsősorban abban kell látnunk, hogy Szent István alakjához és művéhez a történelmi megszakítottság, a nemzeti meghasonlás és jellegvesztés érzése tapadt. Ennek az ambivalens, sőt elutasító viszonyulásnak az 1920-as években Szabó Dezső publicisztikai írásai és regényei adtak hangot. Szabó Dezső Szent Istvánban „tragikus alakot” látott, akinek állama idegen formáival a

¹⁹ Andrassy Gyula: *Az 1867-iki kiegyezésről*, Budapest, 1896, idézi Glatz: *Történetíró*, 228.

²⁰ Hóman Bálint: Szent István [1938], in Búza János (szerk.): *A történelem útja*, Budapest, Osiris, 2002, 9.

„magyar egyéniség elnyomásának, a magyar lélek szétsikkasztásának legfőbb hatalmi szerve lett”.²¹

Hóman éppen a fenti értékelés cáfolataként, a történelmi kontinuitást hangsúlyozva megkísérelte Szent István művét sok tekintetben a kereszténység felvétele előtti idők folytatásaként ábrázolni. Ennek legszembetűnőbb mozzanata volt, hogy a „Szent István-i gondolat” legfontosabb jelentésrétegét: a magyarságnak és államának a mások befogadására hajló, az erőszakos asszimilációt elutasító karakterjegyét is a nomád birodalmi hagyományból vezette le.²² Emellett Szent István politikai törekvését is az elődök szándékának folytatásaként mutatta be: „Politikája szerves folytatása volt az elődökének. A nyugati tájékozódás voltaképpen Árpáddal kezdődik, s már Géza idejében tudatossá, s állandó jellegűvé vált”.²³

Hóman Bálint a történelmi megszakítottság érzését feloldani kívánó intenciójának megfelelően hangsúlyt helyezett arra, hogy Szent István történelmi alakját mentesítse az ősi hagyományok megsemmisítőjének köztudatban jelen lévő képzetétől, és alkalmassá tegye a nyugati mintakövetés és a nemzeti sajátosság ismert szintézisigényének megjelenítésére. Ennek fényében rajzolódik ki Hóman Szent István-portréja, aki bár nyugati mintákat ültetett át, „mégsem szakadt el az ősi hagyományoktól és a magyar talajtól. Nagy szeretet élt benne az ősök és a hagyományok iránt, és volt bölcsessége a bevált régi életformák, kipróbált jogszokások, életképes intézmények megkíméléséhez”.²⁴ Ebből következően az új államrendszer nem jelentette a „magyar lélektől idegen” formák átvételét, „szolgai követést”, hanem a nyugati minta és a magyar „ősi hagyomány” szintézisét.²⁵

A történelmi változások Hóman kontinuitást sugalló narratívájának megfelelően az „ősi szokásjog” keretei között élő „magyar nép mindennapi életét” sem forgatták föl éppen ezen ősi szokásjog zavartalan továbbélése miatt.²⁶ Így a magyarság ősi jellemvonásai sem sérültek, „a magyar lélek szétsikkasztásának” Szabó Dezső-i vádjá fel sem merülhetett. Jól érzékelhető, hogy Hóman a történelmi diszkontinuitás Szent István alakjához tapadt képzeteit mennyire tudatosan a közösségi befogadást elősegítendő kísérelte meg eliminálni. Ez a közvélemény elvárásaihoz, történelmi tudatához igazodó szándék még inkább kitapintható Szeffkúnél, azzal a lényegi különbséggel, hogy míg Hóman

²¹ Szabó Dezső: Koppány [1927], in *Egyenes úton*, 2. köt., Budapest, Püski, 2003, 842.

²² Hóman Bálint: *Magyar sors – Magyar hivatás. Múlt és Jövő*, Budapest, Athenaeum, 1942, 108–109.

²³ Hóman Bálint: *Szent István*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1938, 147.

²⁴ Uo., 140.

²⁵ Uo., 146.

²⁶ Uo., 141.

Szent István alakját tette alkalmassá a nemzeti közvélemény eszményeinek hordozására, amelyek egyben saját eszményeit is jelentették, addig Szekfű ideáit is idomította a közösségi elvárásokhoz. Szekfű az 1930-as években – Hómannel egyezően – maga is az uralkodói műnek az ősi hagyományokkal való szervességét, valamint a magyarság karaktervonásainak változatlanságát hangsúlyozta.²⁷ A „Szent István-i gondolat” megszületése előtti eszme-futtatásai azonban még másként tárták fel a kontinuitás–diszkontinuitás problémáját. Szekfű egy 1923-as tanulmányában azt az irányt, amit Szent István kijelölt, „egy testileg–lelkileg idegen kultúrába” való „beolvadás” útként jellemezte.²⁸ Szekfű szerint a nyugati társadalmi formák átvétele és a kereszténység felvétele a magyarság jellemét alapvetően módosító folyamat elindítója volt, amely a rendiség kialakulásával zárult le. Ennek a folyamatnak eredményeképpen „A török–magyarnak egész gondolkodásában át kellett alakulnia, hogy belőle a rendiség embere, e germán–keresztény, nyugati lény kifejlődhessék. Ez utóbbi lényegileg is más, mint az előbbi, s közösségük egymással alig van többé”.²⁹ A Szekfű által mintázott Szent István-alak, aki drasztikusan elvágta a múlttal összekötő szálakat, nem tölthette be a közvéleményben élő nemzeti eszmények megjelenítőjének szimbólumát. A Szent István-képet hozzá kellett igazítani a közvélemény történelmi tudatának elvárás-rendszeréhez. Szent István szimbóluma csak ennek nyomán válhatott alkalmassá arra, hogy a közösség önképének kifejezője legyen.

Hóman a magyarság ősi, a honfoglalás kora előtti időkre visszavezetett legjellemzőbb tulajdonságát a „hagyományokban rejlő államépítő erőben” jelölte meg.³⁰ Ennek a kollektív erőnek legnagyobb történelmi megnyilatkozását a „keresztény királysággal testet öltött és változó formák közt mindmáig élő magyar nemzetállamban” látta.³¹ A történész a magyar államiság gondolatának reprezentációja mellett a nemzeti egység, illetve annak megteremtésének képzetét is Szent István szimbólumához kapcsolta, mint írta: „A magyarok első nagy királya a lét vagy nemlét határáról hozta vissza népét, midőn a széttagoltság öngyilkos politikájával szakítva népét egyesítette”.³² Mindezek után nem meglepő, hogy a dualizmus korára kikristályosodó nemzeti hivatástudat

²⁷ „Az ősi tulajdonságok tehát, melyek a magyar nép vándor életén örködtek, továbbra is végigkísérték őt európai keresztény útjában is”. Szekfű Gyula: A magyar jellem történelmünkben, in Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939, 505.

²⁸ Szekfű Gyula: A faji kérdés és a magyarság [1923], in Erős Vilmos (szerk.): *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2002, 149.

²⁹ Uo., 152.

³⁰ Hóman: *Szent István*, 150.

³¹ Uo., 151.

³² Hóman: *Magyar sors*, 58.

is változatlan tartalommal, de mint a Szent István-i gondolat része jelenik meg Hómannál. Ezen „ezerestendős világtörténeti hivatás” lényegét a következőképp határozza meg:

„a Kárpát-medence természetes földrajzi, gazdasági és stratégiai egységének megfelelő politikai és művelődési egység fenntartása és a magyar határon találkozó, egymással ellentétes erők folytonos egyensúlyozása, kapcsolatban a keresztény kultúra és a nyugati civilizáció állandó védelmével és terjesztésével Kelet és Délkelet felé. Ez a hivatás egyértelmű az európai béke és egyensúly harcos és munkás szolgálatával”.³³

Mindezek alapján mondhatjuk azt, hogy Hóman nemzetszemléletének a nemzeti hivatásra, jellemre, a nyugati mintakövetés és nemzeti sajátosság dilemmájára vonatkozó megállapításai nem lépnek ki a századforduló, sőt a 19. század alapvető toposzainak körén, a történetíró azokat pusztán a korábbi felfogástól eltérően Szent István történelmi alakja köré csoportosította.

III.

Hóman Bálint nemzetfogalmának megértéséhez elsősorban két írása nyújthat kulcsot. Az egyik a Magyar Történelmi Társulat 1943. június 10-i közgyűlésén elmondott beszéde, illetve annak nyomtatott formában, a *Századok* hasábjain megjelent változata.³⁴ A másik a világháború végén elkezdett utolsó történeti munkája, amelyet csak évtizedekkel halála után adtak ki *Ősemberek–ősmagyarok* címen.³⁵ A *Századok*ban megjelent írásban Hóman „két irányzat” nemzetfogalmának kritikájából kiindulva fejtette ki álláspontját. Bírálata során, bár vitapartnereit nem nevezte meg, a tőlük citált idézetek mégis elárulják, hogy Joó Tibor könyve, illetve Mályusz Elemér és Baráth Tibor tanulmányai alkották a kritika alá vont szövegtöredéket.³⁶ Mint általában a szellemi viták területén, ebben az esetben sem szabad fenntartás nélkül elfogadnunk a polémiák résztvevői által megrajzolt törésvonalakat, hiszen azok sokszor taktikai jellegűek, a saját álláspont minél kedvezőbb pozicionálását szolgálják. Ez fokozottan igaz

³³ Hóman Bálint: A magyarság történeti hivatása, in Deér József (szerk.): *Erdély*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1940, 23.

³⁴ Hóman Bálint: Elnöki megnyitóbeszéd, *Századok*, 1943/4–6, 137–153.

³⁵ Hóman Bálint: *Ősemberek–ősmagyarok*, Budapest, Kairosz, 2001.

³⁶ A művek, melyekből az idézetek származnak: Joó Tibor: *A magyar nemzeteszme*, Budapest, Franklin, 1939., Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*, Budapest, Bolyai Akadémia, 1942., Baráth Tibor: Az új Magyarország történetírása, *Új Európa*, 1942/1, 9–21.

Hóman és Mályusz nemzetfogalmának mérlegelésekor, ugyanis a nemzetfogalom körüli vitájuk háttérben személyes ellentét húzódott meg.

Mályusz sérelme Hómannal szemben abból táplálkozott, hogy utóbbi a Teleki Pál Tudományos Intézet 1941-es megszervezésekor az Országos Levéltárban Mályusz vezetésével folyó felvidéki településtörténeti kutatásokat az új intézmény körébe kívánta vonni.³⁷ Ez motiválta Mályusz támadó hangú, *Utolsó órában* című cikksorozatát az *Egyedül vagyunk* hasábjain. Ebben a magyar történettudomány szemléleti alapjait és intézményi háttérét vonta kritika alá. A cikksorozat első két része foglalkozott a bírált szellemtörténeti irány nemzetfogalmával *Miért félünk a korszerű nemzetfogalomtól?* alcímmel.³⁸ Hómannak a *Századok*ban megjelent írása tulajdonképpen erre reflektált. Mályusz tehát cikksorozatában nem pusztán a szellemtörténeti irány és annak képviselői felett tört pálcát, de ítéletét kiterjesztette az előbbieket által állítólagosan képviselt „politikai nemzet” fogalmára is, amely az ő szavaival élve a dualizmus korában „azokat az idegeneket is a nemzeti közösségnek aktív részesévé tette, akiket a nyelv, a faj, a származás, a hagyomány és a neveltetés egészen más nemzet kötelékébe utal”.³⁹ A népiségtörténet képviselője ezzel állította szembe nemzetfogalmát, az etnikai–nyelvi alapra helyezett ún. „népi nemzetet”. Mivel Hóman a fentiekre adott válaszában védelmébe vette a „politikai nemzet” fogalmát, és annak a magyar történelmi fejlődésből levezetett létjogosultságát hangsúlyozta, elemzésünk során, ha nem határozzuk meg a védelemben vett fogalom pontos jelentését – azaz hogy Hóman milyen jelentést tulajdonított neki – könnyen elkövetjük azt a hibát, hogy elfogadjuk a mályuszi pozicionálást. Mályusz feltehetően Hóman diszkreditálásának lehetőségét látta abban, ha annak felfogását összemosza a dualizmuskori „politikai nemzet”-ével, vagy Joó Tibor saját körében is fenntartásokkal kezelt eszméivel, pusztán azon a címen, hogy az utóbbi is a szellemtörténet képviselője.⁴⁰

A döntő kérdés tehát számunkra az, hogy mit értett Hóman a „politikai nemzet” és a „népi nemzet” fogalma alatt. Segít a tájékozódásban, hogy Hóman hagyatékában megtalálható Mályusz cikkének rövid kommentárokkal

³⁷ Erre lásd Erős Vilmos: A Hóman–Mályusz ügy, *Aetas*, 1996/2–3, 220–243.

³⁸ Mályusz Elemér: Utolsó órában. Miért félünk a korszerű nemzetfogalomtól?, *Egyedül vagyunk*, 1941/12, 9–10., 1942/1, 9–10. A cikksorozat megjelent könyv formában is: Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*, Budapest, Bolyai Akadémia, 1942. A nemzetfogalomra vonatkozó rész „politikai nemzet – népi nemzet” fejezetcímet kapta. A továbbiakban a könyvből idézek.

³⁹ Mályusz: *A magyar történettudomány*, 16.

⁴⁰ Mályusz önéletrésztében utalt arra, hogy támadása elsősorban Hóman ellen irányult, lásd Erős: Hóman, 220. Joó nézeteinek elszigeteltségét mutatta a Magyar Filozófiai Társaság 1939. november 14-i Mi a nemzet címen tartott vitaülése, lásd Kőszegi Lajos (szerk.): *Athenaeum-Tár. A Magyar Filozófiai Társaság vitaülései 1938–1944*, Veszprém, Pannon Panteon, 1998, 507–522.

szélgjegyzetelt példánya.⁴¹ Az egyik ilyen glossza nyilvánvalóvá teszi, hogy Hóman és Mályusz a politikai nemzet fogalmán nem ugyanazt értette. Mályusz azon mondata mellé, hogy a „politikai nemzet fogalma a polgárság korában alakult”, Hóman a „téves” megjelölést tette.⁴² Hóman 1943-as írásának tükrében egyértelmű, hogy a történetíró a politikai nemzetet nem 19. századi jelenségnek tartotta, hanem a „kultúrnépek első államaival egyidősnek”.⁴³ Eszerint a „népből” mint kulturális–nyelvi entitásból „sarjadt politikai nemzetről” az ókor és a középkor kapcsán is beszélhetünk, ha az adott nép megteremti a maga államát. Rátekintve a hómani életműre láthatjuk, hogy ez a gondolat nem itt jelenik meg először. A *Magyar Történetben* már megjelent Hómannál az a fogalomhasználat, miszerint a keresztény államszervezet kialakulása előtt a magyarságra a „nép”, kiépülése után a „nemzet” megjelölést használta. A népből nemzetté válást tehát már ekkor az államiság gondolatával kapcsolata egybe, időpontját a magyarság esetében a 10–11. század fordulópontjára helyezve: „A dánok, svédek, norvégek, csehek, lengyelek, oroszok és magyarok fejedelmei ekkor vették alapját nemzetté formálódó népük új államszervezetének”.⁴⁴

Visszatérve a vizsgált szöveg elemzésére, a másik megkülönböztető jegy a két „egybefolyó” közösségi forma között a „történeti hivatástudat” volt, amely Hóman szerint a „nemzet” sajátja. Ezek alapján állíthatjuk, hogy Hóman nemzetfogalma ahhoz a tradícióhoz kapcsolható, amelynek gyökerében Hegel államcentrikus felfogása áll.⁴⁵ Ezen szemlélet inspiráló ereje a 19. század folyamán áthatotta a német historizmust, s elsősorban Ranke és a német jogtörténeti iskola, valamint Hegelnek a 19. század folyamán végig érvényesülő hatásán keresztül döntően hatott a magyar szellemi élet nemzetdiskurzusaira. Azt is láttuk, hogy ezen tradíció vonalába tartozó német történetírók, mint Meinecke

⁴¹ OSzKK, Fond 15/46. A forrásra Ujváry Gábor könyve irányította a figyelmemet. Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*, Budapest, Ráció, 2010, 82.

⁴² Mályusz: *A magyar történettudomány*, 16.

⁴³ Hóman: Elnöki megnyitóbeszéd, 142.

⁴⁴ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*, 1. köt., Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1928, 239.

⁴⁵ Hegel szerint a népek a történelemben csak államok életre hívásával lépnek be: „A világtörténelemben csak olyan népekről lehet szó, amelyek államot alkotnak”. Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, ford. Szemere Samu, Budapest, Akadémiai, 1966, 84. A nép szellemének – ami „lényegéről való öntudata” – kifejezője az általa életre hívott állam. Az állam létrejöttével nép és állam egyé válik: „a szellemi individuumot, a népet, amennyiben magában tagozódva szerves egészet alkot, államnak nevezzük”. Uo., 84. Az államok sajátos történelmi szerepüket betöltve az emberiség világtörténelmének összefolyamatában jelentenek stációt: „mindegyiknek megvan a saját elve, s erre mint céljára törekszik”. Uo., 44. A hegeli kategóriák alapvető hatását elemzi Georg G. Iggers: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig*, ford. Telegdy Bernát – Gunst Péter, Budapest, Gondolat, 1988.

és Meyer fogalomhasználata miként épült be Szekfünek a dualizmus végnapjaiban írott könyvébe. Hóman a népből az államiság megteremtésével és a történelmi hivatás felismerésével „kinőtt” nemzet gondolatával ennek az iránynak volt képviselője. Meg kell jegyeznünk, hogy maga Mályusz is a fenti gondolati örökségből merítve fogalmazta meg a „népi” és a „nemzeti” közti különbséget, amikor a német ókortudós, Eduard Meyer századfordulós meghatározására építve a népet lappangó nemzetnek nevezte, amely politikai akciók kifejtésével emelkedik nemzetté:

„Az aggályoskodók nem ismerték Ed. Meyer találó megállapítását – de hogyan is tudhatták volna, éppen ők, hogy az ókori történelem világhírű kutatójának ily tanulmányai is vannak! – hogy a népiség lappangó nemzetiség, amely kész és képes a viszonyok változásával politikai akciókat kifejtetni, s a kapcsolat oly szoros, hogy a nemzetiség meg aktív népiségnek fogható fel. Pedig ezek a megállapítások négy évtized előtt hangzottak el”.⁴⁶

Mályusz fenti meghatározását Hóman is elfogadta, mint írta: „a nép tudatos politikai tevékenységének mozzanata mindenestre felhasználható a nép és nemzet elhatárolását célzó fogalmi meghatározásnál”.⁴⁷

Ezek után joggal merül fel a kérdés: miben látta Hóman saját nemzetfogalmának a népiségtörténeti megközelítéstől elütő jellegét? A kérdés megválaszolását azzal kell kezdenünk, hogy Hóman szövegében Baráth Tibor és Mályusz Elemér írásait mint egy irányzat megnyilatkozását idézte, szerző és forrás megnevezése nélkül. Az „irányzatot” a szöveg bizonyos helyein a népiségtörténettel, bizonyos helyein a népi nemzetfogalom képviselőjével kapcsolta egybe. Baráth Tibor, a kolozsvári egyetem tanára ekkor már saját öndefiníciója szerint a „magyar nemzeti szocialista gondolkodás” reprezentánsa volt. Hóman tehát pontosan azzal a módszerrel élt, amit Mályusznál több megnyilatkozásban kifogásolt: en bloc kezelt valójában különböző természetű megnyilatkozásokat abból a célból, hogy azokat egymással szemben is felhasználja.

Figyelembe véve a közvélemény érzelmi indíttatásait, Hóman elsősorban annak kimutatására törekedett, hogy az irányzat nemzetfogalmának törvényszerű implikációja a történelmi államkeretről való lemondás, illetve az igényeknek a néprajzi határokhoz való igazítása. Ennek érdekében idézte Baráth-tól a következőket: „Nem ismerhetjük el a népnemzeti fogalom egyik tételét: a népnemzeti államot. Vagyis azt, hogy az államhatár a mai néprajzi határral egybeesék”.⁴⁸

⁴⁶ Mályusz: *A magyar történettudomány*, 34.

⁴⁷ Hóman: Elnöki megnyitóbeszéd, 141.

⁴⁸ Baráth: *Az új Magyarország*, 16.

Ezzel Hóman az „irányzat” önmaga által elismert szemléleti fogyatékoságát kívánta dokumentálni. Részéről ez retorikai fogás volt, hiszen Mályusz számos írásában, így 1942-es cikksorozatában is deklarálta, hogy „a népiségfogalom alkalmazása munkalehetőséget fejezett ki, nem pedig a történeti jogok feladását [...]. Népünk életének, jelentőségének hangsúlyozottabb kiemelésével a magyar impériumeszmény, a Szent István-i gondolat is közelebb került volna a megvalósításhoz”.⁴⁹ Hóman és Mályusz „nemzetvitája” személyes ellentétek motiválta taktikai indíttatású, ebből fakadóan hamis szemléleti törésvonalak mentén meghúzott polémiaként értékelhető.

Hóman Bálint a *Századok*ban megjelent írásában a másik frontot Joó Tibor nemzetről vallott nézeteivel szemben nyitotta meg, melyeket végtelenül „elspiritualizáltak” és „ködösnek” nevezett.⁵⁰ A jeles történetfilozófus, aki a szellemtörténet filozófiai alapjainak legelmélyültebb ismerője volt, Babits mellett Szekfű Gyula intellektuális vonzaskörébe tartozott. Ennek ellenére gondolatait nem lehet visszavezetni Szekfű nézeteire, vagy akár mélyebb párhuzamokat sem találunk felfogásukban. Joó ugyanis éppen azokat a gondolati fundamentumokat támadta, amelyek Szekfű, és – tegyük hozzá – Hóman számára is axiomatikus érvennyel bírtak. Ezek közül a legfontosabb a magyar állam és a magyarság szerves és felbonthatatlan kapcsolata, melynek elvesztésével – Szekfű drámai szavaival – „nem vagyunk sem nép, sem nemzet, csak oldott kéve ma, szétszórt pelyva holnap”.⁵¹ Joó ezzel szemben tagadta állam és nemzet szükségszerű egybekapcsolódását, sőt, károsnak tartotta azt. Mint fogalmazott, 1939-ben a nemzetiségi probléma megoldását szerte Európában a „cuius regio eius religio” gyakorlatával akarják megoldani, holott éppen ellenkezőleg: „csakis annak az elvnek az elfogadása segíthet, ami a vallásháborúnak is véget vetett: a szétválasztás; állam és egyház szétválasztása után most a nemzet és állam szétválasztása lényegüknek megfelelően”.⁵² Legalább ennyire a közfelfogás ellenére fogalmazta meg Joó másik vezéreszméjét, miszerint a magyar nemzet hivatásközösség, amely nem egy specifikus nyelvi, kulturális közösségből, azaz a magyarságból sarjadt ki, hanem azok közössége, akik nyelvi kötődéstől függetlenül azonosulnak annak vállalt hivatásával: „a nemzetet tehát nem a faj, és nem az etnikum konstituálja, hanem egyes egyedül öntudata és hivatástudata: szelleme”.⁵³ A nyelv szerepéről a nemzet meghatározásában pedig a

⁴⁹ Mályusz: *A magyar történettudomány*, 3.

⁵⁰ Hóman: Elnöki megnyitóbeszéd, 139.

⁵¹ Szekfű Gyula: Műveltség és állam, in *Állam és nemzet*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1942, 372.

⁵² Joó: *A magyar nemzeteszmé*, 206.

⁵³ Uo., 192.

következőket mondta: „csak nagy felületességgel állítható tehát, hogy a nyelv lényeges alkotóeleme a nemzetiségnek”.⁵⁴ Hóman abszurd absztrakciónak minősítette ezen nemzetfogalmat, amely még a nyelvi tényező szerepét is kétségbe vonva „a nemzettestbe iktatja az államhatáron belül államhűségben élő, idegen nyelvű népelemeket”.⁵⁵ Ez a mondat egyértelművé teszi, hogy Hóman a nyelvi–kulturális meghatározottságot a nemzethez tartozás ugyan nem elégséges, de szükséges feltételének tekinti.

A fenti viták kirajzolta kép alapján végül körülírhatjuk, hogy Hóman mit értett a nemzet fogalma alatt: olyan nyelvi–kulturális közösséget, amely alkalmassá vált önálló állami kereteinek megteremtésére, valamint egyedi hivatásának felismerésére. Ennek a hivatásnak a tartalmát, valamint a magyarsághoz kapcsolt nemzetkarakterológiai jegyeket már megkíséreltük taglalni Hóman Szent István-képének bemutatásán keresztül. Posztumusz műve, az *Ősemberek–ősmagyarok* annyiban járul hozzá eddigi ismereteinkhez, hogy Hóman nemzetkarakterológiai megállapításainak elméleti hátterét is feltárja. Ezen elméleti háttér kétségkívül Taine pozitivista nemzetkarakterológiája. Hóman, miként a francia gondolkodó, a természeti környezetnek, a tájnak, valamint a faji tulajdonságoknak tulajdonított döntő szerepet a népek alkatának, jellemének kialakulásában. Munkájában a magyarság önszervező és államalkotó erejét a rónák végtelen horizontjából vezette le, amely, mint írta, „nagy távlatokat nyit meg, szélesebb körű szervezkedésre, és nagyobb vonalú gazdálkodásra ösztönzi a puszták és mezőségek lakóját”.⁵⁶ Gondolatmenete önkéntelenül felidézi Beöthy Zsoltét, aki – mint emlékezhetünk rá – a magyarság alaptulajdonságát, államalkotó készségét a volgai sztyeppéket benépesítő ősök síklakó voltából vezette le.

Hóman mint az „új irány”, a szellemtörténet egyik első beharangozója, a nemzetről szőtt gondolatainak hátteret adó tudományos előfeltevések és fogalmi háló tekintetében a 19. század örökségét hordozta. Szemléletét egyaránt meghatározta Taine pozitivista nemzetkarakterológiája, valamint a 19. századi német filozófia és történetírás államcentrikus hagyománya. Miként viszonyult hozzájuk, milyenek látta magyarországi szerepüket a szellemtörténet egyik programadónak szánt írásában *A történelem útja* c. tanulmányban? Hegel és Ranke történelemszemléletét sok tekintetben a szellemtörténet előtörténetének tekintette, bár szerepét alábecsülte a dualizmus korának szellemi életében. A pozitivizmus viszont kategorikus elutasításban részesült a történetíró részéről, mint a korszak uralkodó irányzata, amely az „idealizmus visszahatásaként”

⁵⁴ Uo., 12.

⁵⁵ Hóman: Elnöki megnyitóbeszéd, 142.

⁵⁶ Hóman: *Ősemberek–ősmagyarok*, 47.

jelentkezett.⁵⁷ Saját nemzetkarakterológiai nézeteinek pozitívista hangoltsága – miként általában nemzetszemléletének múltba ágyazottsága is – reflektálatlannak tűnik, igazolva Angyal Dávid finom kritikáját a szellemtörténet és annak képviselőivel kapcsolatban: „Azért nekünk nem volna szabad elhinnünk, hogy minden új abban a módszerben, amit szellemtörténetinek neveznek [...] elég régi az a bor, amit most új tömlőben árulnak”.⁵⁸

⁵⁷ Hóman Bálint: A történelem útja, in Búza János (szerk.): *A történelem útja*, Budapest, Osiris, 2002, 382.

⁵⁸ OSzKK, Fond 15/189 Angyal Dávid – Hóman Bálintnak, 1931. március 12.

KÖZÖS HAGYOMÁNY ÉS ÉRDEKEGYESÍTÉS

KLEBELSBERG KUNO

REFORMKONZERVATÍV NEMZETKONCEPCIÓJA

A forradalmaknak, valamint a magyar állam széthullásának megrázó történelmi tapasztalata jelentősen átformálta a középosztály egy részének nemzeti önképét, helyzettudatát és múltszemléletét. A közgondolkodásban részben korábban is meglévő reformkonzervatív elképzelés-töredékek ekkor álltak össze a középosztály széles rétegeinek gondolatvilágát kifejező eszmerendszerré, amelynek leghatásosabb megfogalmazását Szekfű Gyula adta *Három Nemzedék* c. művében. A reformkonzervatívok egyik legfontosabb jellemzője, hogy a konzervatív világfelfogást egybekapcsolták a szociális problémák iránti érzékenységgel, azok átfogó megoldásának igényével. Klebelsberg Kuno nem pusztán egyik szószólója volt a reformkonzervatív elképzeléseknek, hanem miniszteri pozíciójából fakadóan mentora, műhelyteremtő szervezője is volt az eszmei csoportosulásnak.¹ A tanulmány ezen kör nemzetkonceptióját, vagyis képviselőinek a nemzet mibenlétéről, a magyarság sorskérdéseiről, valamint történelmi múltjáról vallott gondolatait mutatja be, különös tekintettel magának Klebelsbergnek az elgondolásaira.

Klebelsberg Kuno politikai szereptudatába, valamint eszmevilágába fontos betekintést nyújt egy 1921 nyarán Szekfű Gyulának írott levele. Ebben Klebelsberg mint a konzervatív szellemi erők organizátora, arra kérte a jeles

¹ A „reformkonzervatív” megjelölés az utókor történészeinek leleménye, pontosan ebben a formában sem Klebelsberg Kuno, sem Szekfű Gyula nem használta. Klebelsberg az általa követett politikai irányt – a „keresztény” mellett – egyszerűen csak „konzervatívnak” nevezte. Szekfű Gyula írásaiban azonban feltűnik a két szó, a „konzervatív”, valamint a „reform” egybekapcsolása, mint egy ideológiai–politikai irányzat címkéje. Szekfű a *Három Nemzedék*ben a példaképnek tekintett Széchenyi István elképzeléseit „konzervatív reformrendszernek” titulálta. Egy másik, szintén az 1920-as években született írásában pedig az általa „posztulált politika” jelölésére egyéb elnevezések mellett a „konzervatív–reformert” találta megfelelőnek: „Nevezük az új korszaknak tőlünk, nem nagyszámú keresztény magyartól posztulált politikáját kereszténynek, konzervatív–reformernak, keresztényszocialistának, avagy széchenyiesnek...” Szekfű Gyula: *Állam- és nemzetfenntartás*, in *Történetpolitikai tanulmányok*, Budapest, Magyar Irodalmi Társaság, 1924, 17.

történést, hogy Horváth János irodalomtörténésszel közösen vegyen részt egy újonnan induló konzervatív irodalmi újság munkájában. A levélben Klebelsberg felsorolja azokat az írásműveket, amelyek meggyőződése szerint megalapozói lehetnek egy konzervatív–keresztény eszmerendszernek. Talán nem meglepő, hogy az első helyen kiemelt, Szekfű Gyula tollából született *Három Nemzedék* mellett Horváth János *Aranytól Adyig* című irodalomtörténeti esszéjét, valamint Tormay Cécile regényét, a *Bujdosó könyvet* nevezte meg.² Klebelsberg műhelyteremtő törekvéseit siker koronázta: 1923-tól megindult a *Napkelet* című folyóirat Tormay Cécile főszerkesztésében, Horváth János és Szekfű Gyula közreműködésével.

I. A REFORMKONZERVATÍVOK KÖZÖSSÉGI VESZÉLYTUDATA ÉS JÖVŐKÉPE

A reformkonzervatívok nemzetkoncepciójának legfontosabb gondolati összetevőit kutatva elsősorban Szekfű Gyula és Klebelsberg Kuno munkáiból érdemes kiindulni. A szellemi csoportosulás eszmevilágát kétségkívül jellemezte egyfajta reformkori ihletettség.³ Ez önmeghatározásukban és történelmi öskeresésükben egyaránt tetten érhető. Számukra a példát, a követendő mintát Széchenyi „konzervatív reformrendszere” jelentette.⁴ Nemzetkoncepciójuk középpontjában a reformkori inspirációnak megfelelően az érzelem- és érdekegyesítési szándék állt. Ez egyrészt az úgynevezett történelmi osztályokkal – az össznemzeti érdekre való hivatkozással – kívánta elfogadtatni a legfontosabb társadalmi–szociálpolitikai reformokat. Másrészt arra irányult ez a törekvés, hogy a paraszti tömegek és a középosztály gondolat- és érzelmvilágát közelebb hozza egymáshoz.

Ezen érdekegyesítési programhoz a legfőbb impulzust a magyarság jövőjével kapcsolatos aggodalom, a nemzet veszélyeztetettségének tudata adta. Eszerint a magyarságon belüli kohéziós erők vésszesen meggyengültek, előrehaladott a

² „Én három szellemi terméket ismerek, mely a keresztény irányzatot méltóképpen kifejezésre hozta, úm. a Te Nemzedékedet, Tormay Cécile Bujdosó könyvét és azután – persze utánatok tisztes távolban – Horvát János Aranytól Adyig című füzetét. Ha nem is értetek talán mindenben egyet, egy irányt képviseltek s nevetek egyben program lenne.” Idézi: Miskolczy Ambrus: *Szellem és Nemzet*, Budapest, Napvilág, 2001, 79. Klebelsberg és Tormay kapcsolatára lásd Ujváry Gábor: *Kultúrfölény és neonacionalizmus*. Klebelsberg Kuno és Tormay Cécile kapcsolata, in *Tormay Cécile-émlékkonferencia*, Budapest, Magyar Művészeti Akadémia, 2013, 147–176.

³ Tókéczki László: *Konzervatív reform a legkorszerűbb eszközökkel*, in *Történelem, eszmék, politika*, Budapest, Kairosz, 1999, 197.

⁴ Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*, Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda R. T., 1920, 56.

középosztály és a parasztság egymástól való érzelmi elidegenedése, sőt egyesesen az alsóbb társadalmi rétegek lelki kivonulása a nemzeti közösségből.

Ennek okát a reformkonzervatívok – miként Klebelsberg fogalmazott – egyrészt „a vagyon megoszlása abnormis” jellegében, valamint az ebből fakadó társadalmi egyenlőtlenségben látták.⁵ Úgy vélték a vagyoni és társadalmi egyenlőtlenség, a szolidaritás hiánya a szegényeket közömbössé teszi a nemzeti sorskérdések iránt. Klebelsberg alaptétele szerint „a szegénységgel nő a kozmopolitizmus.”⁶ Az elidegenedés másik okát abban ismerték fel, hogy a tudatos hazafiságot megalapozó nemzeti műveltség, hagyomány a szélesebb társadalmi rétegek, elsősorban a paraszti tömegek gondolat- és érzélemlátogatás – szemben a középosztállyal – nem hatotta át. A dualizmuskori népoktatás és népművelés ezt a feladatot nem tudta betölteni. Ebből fakadóan Klebelsberg meglátása szerint: „A magyar hazafiságnak van egy nagy gyengéje, s ez az, hogy számbelileg aránylag kicsiny az a réteg, amely ennek a nagy érzésnek az aktív hordozója.”⁷ A fenti helyzetértékelésből értelemszerűen következett a gyógy mód. Egyfelől a nemzeti identitás elmélyítése a népoktatás és a népművelés reformjával: „Erősíteni kell és öntudatosá kell tenni a nemzeti érzést.”⁸ Másfelől a vagyoni egyenlőtlenségek korrekciója mindenekelőtt a földbirtokreform útján.

Utalnunk kell arra, hogy az állam vagyoni egyenlőtlenségeket korrigáló szerepének kívánalma már a történelmi magyar állam összeomlása előtt megjelent mind Szekfű Gyula, mind Klebelsberg Kuno gondolkodásában. Szekfű a háború idején írott *A magyar állam életrajza* című történelmi munkájában kritikaként fogalmazta meg, hogy 1867 óta gyakorlatilag semmi nem történt a magyarságot erősítő birtok- és telepítő politika, valamint a parasztság általános anyagi megerősítése érdekében.⁹ Klebelsberg még korábban, a háború viharfelhőinek árnyékában, az 1910-es évek legelején megfogalmazta egy írásában, hogy „a magyarság erősítése és a tervszerű birtokpolitika egy és ugyanaz.”¹⁰ Egy kései visszaemlékezés tanúsága szerint pedig 1916-ban a következőképpen jellemezte Klebelsberg a magyar viszonyokat: „Szerencsétlen földmegoszlásunk következtében a mi kis népünkől minden békeévben kb. 100.000 javakorabeli embert

⁵ Klebelsberg Kuno: Majd ha elfárad a vész haragja... [1928], in *Küzdelmek könyve*, Budapest, Athenaeum, 1929, 53–54.

⁶ Klebelsberg Kuno: Népparát nacionalizmus, in *Neonacionalizmus*, Budapest, Athenaeum, 1928, 188.

⁷ Uo.

⁸ Klebelsberg Kuno: Az iskolán kívüli népművelés [1923], in *Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926*, Budapest, Athenaeum, 1927, 577.

⁹ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány* [1917], Budapest, Dick Manó könyvkereskedése, é. n., 224.

¹⁰ Huszti József: *Gróf Klebelsberg Kunó életműve*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1942, 32.

veszítünk el a kivándorlással. Ha élni és növekedni akarunk, a földreformot a lehető leggyorsabban keresztül kell vinnünk.”¹¹ Az idézetből kiviláglik, hogy Klebelsberg reformra hajló felfogása mögött már ekkor ott munkált a nemzeti közösség fenyegetettségének tudata.¹²

II. A REFORMKONZERVATÍVOK MÚLTSZEMLÉLETE

A nemzetkonceptiók alapvető jellemzője, hogy a jelenbeli közösségi feladatok mérlegelése és meghatározása mellett, azokkal szoros összefüggésben, a nemzet múltjára vonatkozó elképzeléseket is tartalmaznak. A múlt és jelen közötti összefüggés több alakban jelentkezhet. Sok esetben a jelen értékképzetei, céljai adják a zsinórmértéket, amellyel a múlt dolgai megmérettetnek. Az is előfordulhat, hogy a múlt kiemelt, emlékezésre méltónak talált eseményei, személyei a normatív erkölcsi minta szerepét töltik be. Mindez a reformkonzervatívok elgondolásaiban is tetten érhető. Klebelsberg maga is vallotta, hogy a történelemmel való foglalkozás, a történetírás „nem a múltakba visszatekintő kíváncsiság csupán, hanem hatalmas erkölcsi erő” is.¹³

A reformkonzervatív nemzetkonceptió alapja, az érdekegyesítő program a közelmúltról kialakított képet is meghatározta. Ugyanis ennek tükrében a dualizmus kora az útvesztés, a széchenyies eszméktől való eltávolodás, az elmaradt társadalmi reformok időszakaként tűnt fel, a „tévelygés korszakaként”, miként azt Szekfű a *Három nemzedék* című munkájában nevezte.¹⁴ Ezen hanyatlástörténeti narratíva értelmében a reformok elmulasztása két okra volt visszavezethető. Egyrészt a kor közéletét irányító, az állam beavatkozását kizáró liberális doktrínára, másrészt a közvélemény túlnyomó többségét bűvkörében tartó, az Ausztriával való viszonyt állandóan feszegető, a szociális problémák iránt azonban érzéketlen közjogias szemléletű függetlenségi politikára. Az elmondottakkal összefüggésben a reformkonzervatívok a függetlenségek hazafiságát hamisnak és felszíniesnek állították be. A dualizmus korát uraló történelemfelfogást – amely a magyar történelem középpontjába a Bocskaitól Rákóczin át Kossuthig ívelő Habsburg-ellenes szabadságküzdelmeket állította – pedig leegyszerűsítőnek és elfogultnak bélyegezték.

¹¹ Uo., 33.

¹² Lásd erre: Makkai Béla: Klebelsberg nemzetpolitikai koncepciója a dualista korszakban, *Rubicon*, 2012/9–10, 10–13.

¹³ Klebelsberg Kuno: A magyar történeti kutatás feladatai és a szellemi tudományok terén a kutató munka megszervezése. A Magyar Történelmi Társulat közgyűlésein tartott elnöki megnyitó beszédek. (1917–1923.) [1920], in *Klebelsberg Kuno beszédei*, 37.

¹⁴ Szekfű: *Három nemzedék*, 4.

Az 1920-as években nem pusztán Szekfű történeti munkáiban, de Klebelsberg publicisztikájában is kitapintható a szándék egy átfogó történelemszemléleti átértékelésre. A reformkonzervatívok történelmi panteonjának legjellemzőbb vonása, hogy abban Kossuth és Rákóczi történelmi alakja háttérbe szorult, míg Széchenyi és Szent István egészen kiemelt helyre tett szert.¹⁵ Klebelsberg és Szekfű Szent István történelmi alakjának előtérbe állításával a magyarság nyugati–keresztény műveltségét és szükségszerű nyugati orientációját kívánták aláhúzni: „Nekünk életérdekünk, hogy nagy kapcsolatunk a Nyugattal minden körülmények között meglegyen. Hiszen ez nagy magyar tradíció, amely szakadatlanul érvényesült attól a pillanattól kezdve, amióta Szent István bennünket a nyugati műveltségbe bevezetett...”¹⁶ Ez az 1920-as évek elején egyértelmű állásfoglalás volt a Trianon után megerősödő nyugatellenes, a magyarság keleti, kereszténység előtti gyökerei felé forduló turanizmussal szemben, amelyet Klebelsberg – akárcsak Szekfű – káros „fantasztikumnak” tekintett.¹⁷

III. KLEBELSBERG NEONACIONALIZMUSA

Klebelsberg a neonacionalizmust mint „új fogalmat” 1928-ban vezette be a közéleti csatározások porondjára.¹⁸ A miniszter az év folyamán számos cikkben fejtette ki elképzeléseit a téma kapcsán, majd külön kötetben is megjelentette azokat. Miként illeszkedtek a neonacionalizmus fogalma alatt kifejtett gondolatok az előzőekben megismert reformkonzervatív nemzetkoncepcióba? Az 1928-as írások valójában nem jelentettek törést vagy változást Klebelsberg nemzetszemléletében. Az elnevezés volt új csupán, a gondolati tartalom maradt a régi. Ennek igazolása érdekében kövessük nyomon a cikkekben kirajzolódó gondolatmenetet.

Klebelsberg a nacionalizmust a népek gyakorlatilag időtlen önfenntartási ösztöneként, életösztönként határozta meg. Az önfenntartás módja, vagyis a nacionalizmus tartalma azonban a közösséget ért kihívások változásának megfelelően maga is változik: „Minden kornak megvan a maga nacionalizmusa, amely csak részben tevődik össze állandó elemekből, nagyobbik része s

¹⁵ Ujváry Gábor: *„Egy európai formátumú államférfi” Klebelsberg Kuno (1875–1932)*, Pécs–Budapest, Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, 2014, 171.

¹⁶ Klebelsberg Kuno: A magyar kultúrpolitika jelen feladatai [1925], in *Klebelsberg Kuno beszédei*, 552.

¹⁷ Klebelsberg Kuno: Reálpolitika és neonacionalizmus, in *Neonacionalizmus*, 129. Lásd erre: Ujváry: *„Egy európai formátumú államférfi”*, 169–171.

¹⁸ Klebelsberg Kuno: Neonacionalizmus, in *Neonacionalizmus*, 134.

különösen céljai időnként változnak.”¹⁹ Klebelsberg szerint a magyar nacionalizmusnak az elmúlt századokban egészen Trianonig két fő feladata, tartalma volt. Az egyik a Habsburg centralizáció, valamint a vele karöltve jelentkező germanizációs törekvések elhárítása. Ez az önfenntartás diktálta, századokon keresztül fennálló keserves opposzió azonban torzította a magyar nemzetkaraktert, ugyanis kifejlesztett egy mindenre nemet mondó ellenzékiességet. Értékelése szerint a századforduló közvéleményét már ez a szónokló, vitatkozó, ellentmondó magyar embertípus uralta.²⁰ A magyar nacionalizmus másik feladatát a múltban egy olyan közösségi eszme kimunkálása és elfogadtatása jelentette, amely a történelmi ország területén élő magyarokat és nem magyarokat összefogta. A Trianon teremtette történelmi helyzetben – fűzte tovább gondolatait Klebelsberg – mindkét feladat értelmét veszítette:

„Mert mi volt az elmúlt négy évszázadban a magyar nacionalizmus tartalma? Elsősorban küzdelem az osztrák centralizáló és germanizáló törekvésekkel szemben. Ez tárgytalanná vált, miután elszakadtunk Ausztriától. Másodsorban harc volt a magyar nacionalizmus a magyar állameszmének beleplántálásáért azoknak a népeknek lelkébe, amelyek hazánk területén éppen azon idő alatt szaporodtak el, midőn a török és a német egyaránt pusztította a magyart. Ez a törekvés is tárgytalanná vált annak következtében, hogy a trianoni béke elszakította tőlünk nemzetiségünket. A magyar nacionalizmus ekként elvesztette legfőbb tartalmát, és így a régi érzés elé új célokat kell állítani.”²¹

A miniszter okfejtésében az új szituációhoz alkalmazkodó neonacionalizmusra kettős szerep hárul. Egyrészt egy nemzetnevelői funkció, amely – szemben a dualizmus kesergő és szónokló magyarjával – a nemzeti öntudatában erős, teremtő, aktív magyart állítja emberi eszményként a közösség tagjai elé.²² A nemzeti műveltség megalapozta nemzeti gondolat, valamint ennek része, az új embereszmény azonban nem lehet pusztán a középosztály orientálója, ki kell terjednie a társadalom egészére, amelyet a megreformált népoktatás és népművelés biztosít: „És most a népiskolákkal utána megyünk új szállásaira a tanyai népnek, és visszük utána a vallási és nemzeti gondolatot és a magyar neonacionalizmus új eszméit.”²³ Másrészt a neonacionalizmusra vár a tömegek jólétét biztosító szociálpolitika megteremtésének feladata, hiszen „a haza esz-

¹⁹ Klebelsberg: Reálpolitika, 128.

²⁰ Klebelsberg: Neonacionalizmus, 138.

²¹ Klebelsberg Kuno: A magyar neonacionalizmus, in *Neonacionalizmus*, 123.

²² Klebelsberg: Új magyar típus, in *Neonacionalizmus*, 142.

²³ Klebelsberg: A magyar neonacionalizmus, in *Neonacionalizmus*, 125.

ményéhez a fizikai munkások milliói csak akkor térnek majd belsőleg is meg, ha a nacionalizmus teljesen a tömegek érdekeinek szolgálatába áll.”²⁴

Jól érzékelhető, hogy a nemzetnevelést és a szociálpolitikát hangsúlyozó neo-nacionalizmus eszméje gondolatilag nem gazdagította Klebelsbergnek a húszas évek elején kiforrott nemzetkonceptióját. Tulajdonképpen nem volt több, mint a korábbi eszmefuttatások összefoglalása és fogalmi címkével való ellátása.

IV. REFORMKONZERVATÍV ESZMÉK ÉS A BETHLENI POLITIKA VALÓSÁGA

Lezárva a reformkonzervatívok nemzetszemléletének ismertetését, elérkeztünk egy rendkívül fontos kérdéshez. Mennyire vált a bethleni politika részévé a reformkonzervatívok nemzetkonceptiója? A kormányzat kétségkívül támogatta a népoktatás nagyarányú infrastrukturális fejlesztését, miként tudatnevelő szerepének erősítését is. Azt is fontos kiemelnünk, hogy a reformkonzervatívok múltképeinek értékpreferenciái az 1920-as évek második felének középiskolai történelemtankönyveiben érzékelhetővé váltak.²⁵

Ugyanakkor az is igaz, hogy a koncepció leglényegesebb eleme a vagyonegoszlás korrekciója, konkrétan az átfogó földbirtokreform a nagybirtokos és nagytőkés csoportok ellenállásán nem tudott magának utat törni. A Nagyatádi Szabó István nevéhez kötött földreformtörvény és annak az 1920-as években történt végrehajtása a társadalmi probléma felszíni kezelését sem jelentette. A kiosztásra került, átlagosan másfél holdas, gyenge minőségű földterületek önálló megélhetést nem biztosítottak a kedvezményezetteknek. Miként a földreform a „vagyonegoszlása abnormis” jellegén sem változtatott.²⁶ Szekfű Gyula az 1930-as évekből visszatekintve rendkívül kritikusan úgy jellemezte az 1920-as évek kormányzati politikáját, hogy az a Széchenyi-féle reformkonzervativizusból a reform szót kiejtette, s csak a dualizmuskori Magyarország beteg örökségét konzerválta.²⁷

Miként viszonyultak a reformkonzervativizmus meghatározó alakjai ahhoz a tényhez, hogy az általuk képviselt eszmények a valóság közegében csak csökevényes formában valósultak meg? Horváth János már az 1920-as évek közepén eltávolodott a közélet ellentmondásokkal teli világától, és elsősorban

²⁴ Klebelsberg: Népbarát nacionalizmus, in *Neonacionalizmus*, 188.

²⁵ Unger Mátyás: *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1979, 187–191.

²⁶ A kérdésre lásd: Kerék Mihály: *A magyar földkérdés*, Budapest, MEFHOSZ Könyvkiadó, 1939, 205–206.

²⁷ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934, 415

tudományos tevékenységére összpontosított. Szekfű Gyula egészen más utat választott. Az évtized második felére a bethleni politika elsőszámú ideológusává lépett elő, aki a miniszterelnök alapította *Magyar Szemle* hasábjain a nagybirtok történelmi érdemeit méltatta. Tegyük ehhez hozzá, hogy a szekfűi életpálya újabb fordulatát hozta Bethlen István 1931-es bukása, ami után a történetíró visszatért a társadalmi reformok és a földkérdés mélyreható megoldását szorgalmazók táborába.

Klebsberg – látva a hatalmas realitásokat – mint a Bethlen István vezette kormány minisztere, kompromisszumot kötött. Nem adta fel az igényt a vagyonmegosztás korrekciójára, azonban elfogadta, hogy ennek megvalósítására csak a jövőben kerülhet sor. Ezt fejezik ki alábbi sorai is: „Ma a nagyobb vagyonból csak kérünk, de követlenünk nem lehet. Azonban elérkezik az az idő, hogy kényszeríteni fogjuk a nagyvagyonot.”²⁸

V. A NEONACIONALIZMUS BÍRÁLÓI

Klebsbergnek a neonacionalizmus lényegét kifejező írásaira három, eszmétörténeti szempontból jelentős bírálat érkezett: Szabó Dezsőé, Berzeviczy Alberté, valamint Ottlik Lászlóé. Jelentőségüket az adja, hogy fontos ideológiai törésvonalakra mutatnak rá az 1920-as évek szellemi életében.

Az 1920-as években kétségkívül Szabó Dezső volt a politikai elit legádázabb kritikusa. A bethleni politikát támadó cikkeinek, sőt elbeszéléseinek is kedvelt céltáblája volt Klebsberg. Írásaiban éppúgy szerepelt a miniszter által vezetett tárca luxuskiadásainak elmarasztalása, mint Klebsberg hiúságának felemlegetése. Szabó Dezső 1928 nyarán Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában, az *Előőr*sben több részben tette közzé tanulmányát Klebsberg *Neonacionalizmus* című könyvéről, amelyben a miniszter a témához kapcsolódó cikkeit gyűjtötte egybe. Szabó Dezső a könyvet – akárcsak Klebsberg egész gondolkodását – a „germán életakarat” megnyilvánulásának tekintette.²⁹

²⁸ Klebsberg Kuno: A magyar gyermekvédelem [1926], in *Klebsberg Kuno beszédei*, 1927, 319.

²⁹ Szabó Dezső: Neonacionalizmus. Gróf Klebsberg könyve. Negyedik közlemény, *Előőr*s, 1928. augusztus 12., 7. Hasonló gondolatokat az író korábban is megfogalmazott: „A gróf úr minden mozgékonyásával – bizonyára tudattalanul, az ősilleg determinált hajlamok vak kényszerével: minden tényében a germán hódítást építi, annak egyenget utat, annak jelent jövőt... a magyar szellem különös erőinek védelmére teljesen képtelen.” Szabó Dezső: Kultúrfejlés és kultúrpolitika [1927], in *Az egész látóhatár*, 2. köt., Budapest, Püski, 1991, 787–788. A kérdésre vonatkozóan lásd még: Arday Géza: *Szabó Dezső szemlélete és egyénisége*, Budapest, Szenci Molnár Társaság, 2003, 25–28.

A kijelentés értelmezéséhez tudnunk kell, hogy Szabó Dezső történelem-szemléletét és társadalomképét mélyen áthatotta a németellenesség. Az író nem csak a „görénykurzus”, de gyakran a „svábkurzus” elnevezést is használta a hatalmi elitre.³⁰ Ezzel fejezte ki meggyőződését, miszerint az államgépezet, a kulturális és tudományos élet irányítói, az oktatási intézmények és a sajtó vezető pozíciói a német gyökerű asszimilánsok kezében összpontosultak. Szabó Dezső szerint ez a réteg teljesen érzéketlen a magyarság szociális problémái, és általában a magyarság sorskérdései iránt. Sőt, tudatosan vagy öntudatlan egy külső hatalomnak, Németországnak az érdekeivel azonosítja az ország érdekeit, érzelmi kötődésében, lojalításában pedig elsősorban Németországhoz húz. Szabó Dezső az így fantomizált német hátterű asszimilánsok reprezentatív alakját láttatta Klebelsbergben.

Az író a neonacionalizmus gondolatában elsősorban azt sérelmezte, hogy az már nem tekintette a nemzeti öntudat erőforrásának a Habsburgok elleni szabadságküzdelmeket, az úgynevezett függetlenségi hagyományt: „A legcinkusabb hálátlanság kell ahhoz, hogy negatívnak nevezzük azt a nacionalizmust, mely századokon át igyekezett távol tartani a germán rablót a magyar gyermekek falatjaitól. Vagy talán éppen azért bélyegezzük így, mert ezt tette?”³¹ Erre a kérdésre Szabó Dezső természetesen igennel felelt, hiszen tudatos törekvést látott Székfü és Klebelsberg történetiszemléleti revíziójában, amelynek tartalmát és célját az író a következőkben határozta meg:

„Minden történelmi nevet, mely a magyar életösztönnek mond valamit: Koppányt, II. Rákóczi Ferencet, Kossuthot az objektív tudomány hazug címkéje alatt igyekeznek jelentőségükben meghamisítani, s gúny és utálat tárgyává tenni. Egyáltalában: egész történetírásuk: a személyek és tények beállítása, a történelmi jelenségek magyarázata és a következmények levonása: mind a germánság életérdekeinek szempontjából történik.”³²

A Szabó Dezsőé melletti másik fontos kritika Berzeviczy Albert nevéhez köthetik. Berzeviczy a dualizmus-végi politikai elit egyik meghatározó alakja volt, aki a két háború közötti időszakban is, mint az Akadémia elnöke, hűen vállalta és képviselte a Tisza-éra liberális–konzervatív eszmeiségét. Berzeviczy és a

³⁰ A „görénykurzus” 1923-ban, a „svábkurzus” megnevezés pedig ismereteim szerint 1926-ban tűnt fel Szabó Dezső politikai publicisztikájában. Szabó Dezső: *Új magyar ideológia felé* [1923], Budapest, Szabó Dezső Emléktársaság, 2002, 147. Szabó Dezső: *A magyar protestantizmus problémái* [1926], in *Egyenes úton*, 2. köt., Budapest, Püski, 2003, 929.

³¹ Szabó Dezső: *Neonacionalizmus*. Gróf Klebelsberg könyve. Hamadik közlemény, *Előőr*, 1928. augusztus 5., 7.

³² Uo., 8.

hozzá hasonló, a dualizmuskori örökséget vállaló liberális–konzervatívok felfogása szerint elfogadhatatlan volt a reformkonzervatívok múltbírálata, amely a háború előtti évtizedekben csak a „tévelygés korszakát” látta. Túlzónak találták továbbá a reformkonzervatívok liberalizmusellenességét, és egészen hamisnak azt a – leghatásosabban Szekfű Gyula *Három Nemzedékében* kifejtett – megközelítést, mely szerint a liberalizmusból egyenes út vezetett a baloldali radikalizmushoz, a forradalmakhoz és a történelmi ország felbomlásához.

Klebelsbergnek a neonacionalizmus fogalma alatt kifejtett gondolataira Berzeviczy a *Budapesti Szemle* hasábjain reagált. Az Akadémia elnökének szemében Klebelsberg „új fogalma”, a neonacionalizmus pusztán újabb tünete volt a dualizmuskori politikai–kulturális örökség megtagadásának. Írásában arra figyelmezteti Klebelsberget: „Ne akarjunk mindig éles választóvonalat Trianon előtt és után között. Ezért ítélem el én minden alkalommal, amikor csak tehetem azt a történelmi defetizmust, amely a rajtunk elkövetett igazságtalanságért saját múltunkat vádolva s ezáltal tulajdonképpen ellenségeinket igazolva, kifogyhatatlan a múlt ócsárlásában.”³³ A múlttal való szakítás helyett Berzeviczy szerint „nekünk azt a szellemi birtokot, amelyet az összeomlás előtti nagy Magyarországtól átvettünk, a maga teljességében kell megóvnunk és megbecsülnünk.”³⁴

Végül térjünk rá Klebelsberg gondolatainak harmadik bírálójára, Ottlik Lászlóra. A fiatal társadalomtudós *Új Hungária felé* c. írása 1928 őszén, a Bethlen István kezdeményezésére 1927-ben létrejött, Szekfű Gyula szerkesztette *Magyar Szemlében* jelent meg. Az esszé jelentőségét az adta, hogy a benne vázolt revíziós elképzelés, vagyis a területi autonómiákra épülő történelmi Magyarország koncepciója a miniszterelnökhöz kapcsolható orgánumban jelent meg, nyilván nem függetlenül Bethlen szándékaitól. A szerző cikkében Klebelsberg nemzetfogalmával a sorok között polemizálva egy, a nyelvi összetartozáson túlmutató, az egykori történelmi Magyarország területén élő magyarokat és nem magyarokat egybekapcsoló összetartozás-tudat szükségessége mellett tett hitet, amelyet neopatriotizmusnak keresztelt el. Ezzel szemben a neonacionalizmust a nyelvi–etnikai közösségbe való bezárkózásnak láttatta, amelyben „egy kicsit ott bujkál... a modern fajelmélet némi homályos alakban.”³⁵ Ottlik tulajdonképpen Eötvös József érveire visszanyúlva állította: életképes nemzetet nem a nyelvi összetartozás alapoz meg, hanem a történelmi sorsközösség és az érdekek egyezése.

³³ Berzeviczy Albert: Nemzeti szellem – nemzeti kultúra, *Budapesti Szemle*, 1928, 208. köt., 604. sz., 429.

³⁴ Uo.

³⁵ Ottlik László: Új Hungária felé, *Magyar Szemle*, 1928/9, 4.

Emlékezhethünk rá, hogy Klebelsberg éppen hogy a múlt lomtarába utalta azokat az aspirációkat, amelyek a vélt történelmi sorsközösségre építve valamilyen közös identitásba kívánják összeabroncsolni a történelmi magyar állam etnikumait. Klebelsberg maga is az integrális revízió híve volt, azonban a Kárpát-medence népeit egybefogó sorsközösségi eszmét valóságidegennek tekintette. Sajátos módon az 1920-as évek végén elsőként Ottlik által újraélesztett közösségi koncepciót majd Szekfű dolgozza tovább a *Magyar Szemle* hasábjain, azonban nála már nem neopatriotizmusként, hanem Szent István-i állameszmeként szerepel. Ezzel az 1920-as évek végén nemzetkonceptióját tekintve a reformkonzervativizmus két meghatározó képviselője, Szekfű Gyula és Klebelsberg Kuno útjai elváltak egymástól. Szekfű Gyula a külpolitikai kényszerek lazulásával mozgásba lendült revíziós propaganda ideológiai beszállítójaként egy olyan közösségi tudat legfőbb hirdetőjévé vált, amelyet az 1920-as évek elején még maga nevezett „jogi elmék siralmas véget ért fikciójának.”³⁶

Összefoglalóan megállapítható, hogy a kortársak különböző szempontok alapján vetették el Klebelsberg neonacionalizmusát. Szabó Dezső a függetlenségi–szabadságharcos hagyományt, Berzeviczy a dualizmuskori örökséget, Ottlik pedig az új bőrbe bújt politikai nemzetfogalmat, a neopatriotizmust féltette tőle.

VI. KÖVETKEZTETÉSEK

A kortárs ítések gondolatainak lajstromba vétele után jelen sorok írója sem kerülheti meg bizonyos következtetések levonását. Mint láttuk, a klebelsbergi nemzetkonceptió leglényegét, a társadalmi reformon, a vagyoni különbségek mérséklésén nyugvó érdekegyesítést az 1920-as évek politikai–hatalmi erőviszonyai nem tették lehetővé. Klebelsberg a helyzettel annak hitével békélt meg, hogy a változás elkerülhetetlen, és idővel a vagyon, elsősorban a föld birtokosai is belátják, vagy legalábbis az állam képes lesz beláttatni velük, hogy a társadalmi robbanás elkerülésének egyetlen útja az igazságosabb vagyonmegosztás. A miniszternek ezt az optimizmussal teli jövővárását hünen fejezi ki, ahogy halála előtt két évvel, 1930-ban arról írt, hogy aki éles szemmel tekint az elkövetkező évtizedbe, az felismerheti benne a „sors mosolyát.”³⁷ Az 1930-as évek nem váltották be Klebelsberg reményeit. Az évtized a földkérdésben éppúgy nem hozott lényegi változást, mint az előző.

³⁶ Szekfű: Állam- és nemzetfenntartás, 17.

³⁷ Klebelsberg Kuno: Bevezetés, in *Jöjjetek harmincas éveik!*, Budapest, Athenaeum, 1930, 22.

A Klebelsberg kezdeményezte történelemszemléleti átértékelés sem volt mentes az ellentmondástól. Pusztán törekvései belső logikájából kiindulva tragikus paradoxon rejlett abban, hogy a paraszti tömegek és a középosztály érzelmvilágát egymáshoz közelíteni kívánó Klebelsberg – mint a magyar kultúra és oktatás elsőszámú irányítója – éppen azt a függetlenségi, Kossuth személye körül kikristályosodó hagyományt szorította háttérbe, amely korábban közös eleme volt a két társadalmi csoport történelmi tudatának, s mint ilyen, érzelmi kapcsolatot jelentett közöttük. Mindez természetesen nem kisebbíti azokat az eredményeket, amelyeket Klebelsberg a művelődési infrastruktúra kiépítésében elért, s amelynek a mai generációk is haszonélvezői, azonban az életmű, és különösen a klebelsbergi nemzetkonceptió értékelésekor nem hagyható figyelmen kívül.

„A NEMZETI FÜGGETLENSÉG IGAZI HARCOSAI” A KMP NEMZETI RETORIKÁJÁNAK HÁTTERE

Az MDP 1948. júniusi programnyilatkozata a pártot a magyar nép „történelmi érdekeinek” védelmezőjeként, „nemzeti pártként” definiálta.¹ A pártprogramban szereplő önmeghatározás annyiban nem lehetett meglepő a kortársak számára, hogy az elődszervezetekhez, a KMP-hez és az MKP-hoz köthető megnyilatkozásokban is rendszeresen szerepeltek a programnyilatkozatban foglaltakhoz hasonló megállapítások. Ezekben a kommunisták önmagukat az „igaz hazafiság” tántoríthatatlan képviselőiként, a „magyar függetlenségért” vívott harc bajnokaiként, a „nemzeti egység” híveiként ábrázolták. A „nemzeti párt” titulust elsősorban a nemzeti függetlenség megóvásáért folytatott állítólagos erőfeszítéseikből eredeztették. Miként azt Révai József, a párt főideológusa, a budapesti 1945. februári pártaktíván megfogalmazta: „a mi Pártunk büszkén hivatkozhatik arra, hogy az első magyar politikai párt volt, amely felismerte azt a veszélyt, amely a magyar nemzeti függetlenséget a német fasizmus részéről fenyegeti. Büszkén hivatkozhatik arra, hogy ő volt az első magyar politikai párt, amely figyelmeztetett, óvott attól a veszélytől, amely a magyar államiságot fenyegette”.²

A kommunista mitológiateremtő hév a tanácsköztársaság hadi eseményeit, a román és cseh támadással szembeni védekezést is a kommunisták nemzeti szerepének megalapozására használta fel. Jól példázza ezt a szándékot Andics Erzsébet eszmefuttatása a sokatmondó *Hazafiak-e a kommunisták?* című 1946-os kommunista apologetikából:

„De a magyar kommunisták 1919-ben nem csak nagy társadalmi átalakulást hajtottak végre, hanem a győztes antant imperialista követeléseivel, a csehek és a románok

¹ A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata (1948. június 12–14.), in Rákosi Sándor – Szabó Bálint (szerk.): *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948*, Budapest, Kossuth, 1979, 604.

² Révai József: *Miért harcol a Kommunista Párt a független, szabad, demokratikus Magyarorszáért?* in *Élni tudtunk a szabadsággal. Válogatott cikkek és beszédek (1945–1949)*, Budapest, Szikra, 1949, 426.

inváziójával szemben ők voltak a nemzeti ellenállás, az igazságos honvédelmi háború megszervezői. A magyar Vörös Hadsereg volt az első önálló nemzeti hadsereg az 1848–'49-es szabadságharc leverése óta. A magyar kommunisták mindenütt elől jártak a harcokban... A magyar történelemből kitörölhetetlen annak ténye, hogy 1919-ben a magyar kommunisták kezdeményezték és vezették az imperialista béke ellen a magyar munkások, parasztok, és a hazafias intelligencia fegyveres honvédelmi harcát”.³

A kommunista propaganda, amely pártjukat nemzeti szerepbe öltöztette, sok mindennel kibékíthetetlen ellentmondásban állt – mindenekelőtt persze a valósággal. Nehéz eltekinteni attól, hogy egy olyan szervezet használta fel a „nemzeti függetlenség” és „nemzeti egység” jelszavát, amely a szovjet megszálló csapatok fedezetében helytartói szerepet töltött be, s amely a terror eszközét alkalmazva a nemzet egy részét legalapvetőbb jogaitól fosztotta meg. Emellett a „nemzeti érdek és egység” fogalmával operáló retorika elméleti szinten is összeegyeztethetetlen volt az osztályharc és a proletárdiktatúra gondolatával, amely kizárta a „kizsákmányolók és kizsákmányoltak” közötti érdekazonosság lehetőségét. Végül az utóbbi ellentmondással szoros összefüggésben a magyar kommunisták első ideológiai alapvetései is nehezen voltak összeegyeztethetők a „nemzeti párt” szereppel. A tanácsköztársaság emblematikus figurái ugyanis – Andics Erzsébettel és más későbbi értelmezővel szemben – tevékenységüket a legkevésbé sem ítélték „nemzeti politikának”, katonai akcióikat pedig nem a „nemzeti függetlenség” vagy a magyar területi integritás megőrzésének igényéből vezették le.⁴ Kun Béla korabeli megnyilatkozásai értelmében „a nemzeti jelszó átkos emlékü a proletárnak,” a történelmi tapasztalatok pedig csak ismételten megerősítették Marx „megdönthetetlen igazságát”, miszerint „a proletárnak nincs hazája”.⁵ Révai József pedig azt tette egyértelművé egyik 1919-es írásában, hogy a tanácsköztársaság védelme mögött nem valamiféle nemzeti politika áll:

„a határokat azért akarja fenntartani, mert így minél nagyobb területen szüntethető meg a magántulajdon és a kizsákmányolás [...] a proletárforradalom megszűneti az egyes nemzetiségeknek egymás alá helyeztettségét, és egymás mellé rendeli őket.

³ Dr. Andics Erzsébet: *Hazafiak-e a kommunisták?*, Budapest, Szikra, 1946, 5.

⁴ Lásd erre Popély Gyula: *Felvidék. 1914–1920*, Budapest, Magyar Napló – Fokusz Egyesület, 2010, 319.

⁵ Kun Béla: Forradalom és ellenforradalom. Beszéd az Engels-laktanyában. 1919. július 6., in *A Magyar Tanácsköztársaságról. Válogatott beszédek és írások*, Budapest, Kossuth, 1958, 290; valamint Kun Béla: Mit akarnak a kommunisták? in *A Magyar Tanácsköztársaságról. Válogatott beszédek és írások*, Budapest, Kossuth, 1958, 54.

Magyarország fogalma már nem azt a területet jelenti, amelyen a magyar nyelvnek előjogai vannak, hanem különböző nyelvű proletárok szabad egyesülését [...]. A Magyar Tanácsköztársaság azzal, hogy a nyugati vármegyék elszakadását meg akarja akadályozni, azt akarja elérni, hogy minél nagyobb számú proletárt vonjon ki a kapitalizmus kizsákmányoló területei alól”.⁶

Jelen tanulmányban arra kerestem a választ, hogy mikor, hogyan, milyen erők hatására és milyen célból következett be változás a tanácsköztársaság időszakára jellemző, mereven internacionalista ideológiában, és miként vált a magyar kommunista politika részévé a nemzeti retorika taktikai szándékú felhasználása. Bár írásomban lényegi fordulatot a Kommunisták Internacionálé VII. kongresszusán, 1935-ben meghirdetett népfretpolitikához kötöm, kitérek arra, hogy a nemzeti érzés instrumentalizálása nem előzmény nélküli a kommunista világmozgalom gyakorlatában. Megközelítésem egyik legfontosabb vonása, hogy a magyar kommunisták ideológiájában és retorikájában bekövetkezett metamorfózist nem önmagában vizsgálom, hanem összefüggésbe hozom a Komintern politikájában, valamint a Szovjetunió államérdekében bekövetkezett változásokkal. Magam is vallom azt, amit Isaac Deutscher és persze hasonló szellemben mások is megfogalmaztak, nevezetesen, „hogy csakis kudarchoz vezethet, ha valaki bármely kommunista párt történetét csakis saját nemzeti környezetébe ágyazottan akarja értelmezni. Képtelen lesz megmagyarázni az irányvonal állandó változásait [...]. Mindezeknek az eredetét sokkal gyakrabban kell keresni az orosz főtitkárt aggasztó problémákban, sem mint az adott ország társadalmi küzdelmeiben”.⁷

I. A NÉPFRETPOLITIKA LÉTREJÖTTÉNEK HÁTTERE

Az úgynevezett népfretpolitika Hitler hatalomra jutásának, pontosabban a szovjet politika erre adott válaszáának köszönhetete létét. Ennek nyomán ugyanis Sztálin szakított korábbi meggyőződésével, miszerint a Szovjetuniót a versailles-i győztesek koalíciója és szervezetük, „az imperialista hatalmak ellenforradalmi Szent Szövetsége”, azaz a Népszövetség fenyegeti.⁸ A hitleri fordulat után

⁶ Révai József: Sovinizmus és proletárdiktatúra, in *Ifjúkori írások (1917–1919)*, Budapest, Akadémiai, 1981, 154.

⁷ Isaac Deutscher: *Sztálin. Politikai életrajz*, ford. M. Nagy Miklós, Budapest, Európa, 1990, 387.

⁸ A Népszövetségre vonatkozó szövege a Komintern anyagaiban szerepel: A Kommunisták Internacionálé VI. kongresszusa (1928. július 17. – szeptember 1.). A Kommunisták Internacionálé programja, in Csonka Rózsa – Harsányi Iván – Székely Gábor (szerk.): *A Kommunisták Internacionálé válogatott dokumentumai*, Budapest, Kossuth, 1975, 324. Sztálin 1930

Sztálin egyre inkább Németországban ismerte fel a fő veszélyforrást, amelyet a német diktátor egyes megnyilatkozásai igazolni látszottak. Itt említhető például az 1936. szeptemberi, a nürnbergi pártgyűlésen elmondott beszéd, amelyben Hitler az Urál hegység ásványkincs-tartalékainak, valamint Ukrajna mezőgazdaságilag értékes területeinek megszerzését vizionálta.⁹

A szovjetek a veszély elhárításának egyik, diplomáciai eszközét a Franciaországgal 1935 májusában kötött kölcsönös segítségnyújtási szerződésben, valamint a korábban kárhozottatott Népszövetségbe való belépésben keresték.¹⁰ A másik eszközt az európai kommunista pártoknak mint a Szovjetunió „ötödik hadoszlopának” mozgósítása jelentette. A Kreml által újraírt és a helyi pártoknak kiosztott szereposztás értelmében a fasizmussal és az azt politikai gyakorlattá emelő Németországgal szembeni védekezés, a demokratikus jogok és a

júliusában Franciaországról még a következő jellemzést adta: „A legagresszívabb és legmilitaristább ország mindazon agresszív és militarista országok közül, melyek háborúra készülnek Oroszország ellen.” Idézi Deutscher: *Sztálin*, 396. A Komintern anyagaiban közvetlenül Hitler hatalomra kerülése előtt is a Szovjetuniót fenyegető „háborús veszély” forrásaként a Versailles-i győztesek szerepeltek: „A Szovjetunió elleni ellenforradalmi háború előkészítése céljából a Népszövetség [...] békenyilatkozatainak leple alatt, Európa és az Amerikai Egyesült Államok imperialistái felfegyverzik Japánt, a japán hadsereget Mandzsúriában összpontosítják, fehérgárdista csapatokat alakítanak és fegyvereznek fel a Táv-Keleten, expedíciós hadsereget szerveznek Franciaországban, a hadsereg lázas előkészítése folyik Lengyelországban, Romániában, Lettországon, Észtországban, Finnországban, megszilárdítják és aktivizálják a válogatott fasiszta alakulatokat, szakadatlanul provokálnak. A háborút és az intervenciót csakis a Szovjetunió szilárd békepolitikája tartja még féken, valamint a burzsoázia félelme az imperialista háború polgárháborúvá változtatásától és a gyarmati felkelések perspektívájától.” A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának XII. plénuma (1932. augusztus 27. – szeptember 15.). A nemzetközi helyzet és a Kommunista Internacionálé szekcióinak feladatai. Tézisek, in Csonka – Harsányi – Székely (szerk.): *A Kommunista Internacionálé*, 388.

⁹ „Ha rendelkezésünkre állna az Urál hegység felmérhetetlen gazdagsága és ásványkincseinek sokasága, valamint Ukrajna végeérhetetlen termékeny síkságai, melyeket nemzetiszocialista vezetés alatt aknázhathatnánk ki, akkor a német nép dúskálhatna a bőségben.” Idézi John Lukacs: *A történelmi Hitler*, ford. Barkóczi András, Budapest, Európa, 1998, 157.

¹⁰ Mindehhez hozzá kell fűzni, hogy a nyilvános diplomáciai lépések mellett a szovjet vezetés a háttérben nem adta fel a Németországgal való esetleges megegyezés lehetőségét, hiszen számára a legideálisabb forgatókönyv a „imperialista hatalmak” egymás közötti totális háborúja, amely elkerüli a Szovjetuniót és legyengíti a kapitalista világot. Ezeknek a kulisszák mögött zajló lépéseknek lesz az eredménye a Molotov–Ribbentrop paktum. Mihail Heller – Alexandr Nyekrics: *Orosz történelem. II. kötet. A Szovjetunió története*, ford. Kiss Ilona, Budapest, Osiris, 1996, 255–256. A fasizmus elleni harc, a Németország felől fenyegető barbarizmus elleni közös küzdelem jelszava és az egész népfrontos propaganda mögötti valódi szándékot sokan a francia szövetségesek között is látták. A Szovjetunióban tartózkodó egyik francia katonai küldöttség irányítója így jellemezte a szovjet politika mozgatóit: „Oroszország igyekszik visszaterelni nyugat felé azt a vihart, amelyről úgy érzi, hogy kelet felé tör... Nem akar belekeveredni az elkövetkezendő európai konfliktusba, olyan szerepet óhajt játszani benne, amelyet az Egyesült Államok játszott 1918-ban, a döntő bírót szerepét a kegyetlen háború elcsigázta Európában.” Idézi Deutscher: *Sztálin*, 408.

nemzeti függetlenség megóvása jelentette a kommunisták új küldetését. Ennek érdekében kellett a kommunistáknak a szociáldemokratákkal és az antifasiszta, németellenes szervezetekkel, pártokkal széles körű összefogást, a „népfrontot” megteremteniük. Az új politika kísérleti laboratóriuma Franciaország volt, kanonizációjára pedig a Komintern VII. kongresszusán, 1935-ben került sor.

A szovjet kommunista párt irányító szerepe a testvérpártok felett a Komintern közvetítésével nem új jelenség, már az 1920-as évek első felében is érvényesült. Ekkor azonban még a helyi szekciók feladata az „imperialista államok” destabilizálásában, s így a világforradalom előmozdításában lett meghatározva. Ez szorosan összefüggött a permanens forradalom teóriájával, amely szerint az orosz példát a többi államra is ki kell terjeszteni, hiszen ennek hiányában a szocializmus üggye óhatatlanul kudarcra van ítélve. A Lenin és Trockij által vallott tétel mögött ott állt a klasszikusok tekintélye, elsősorban Engelsnek a kérdésre vonatkozó gondolatai.¹¹

A világforradalmi ábrándok szétfoslása, vagy legalábbis meggyengülése, valamint Sztálin felemelkedése nyomán egyre inkább a szovjet államra, annak érdekeire esett a hangsúly, bár ez nem jelentette a világforradalmi késztetések feladását. Sztálin etatista fordulatát, a hangsúlyok áthelyeződését fejezte ki az 1920-as évek közepén hivatalossá váló doktrína, miszerint lehetséges a „szocializmus építése egy országban”.¹² Ettől kezdve, miként François Furet fogalmaz, „a testvérpártok inkább már csak a központi bástya védelmezői, a szovjet külpolitika pedig a világ proletariátusának végső érve”.¹³ Nem csak az utókor értelmezője, az előbb idézett kiváló francia történész látta így az országos pártok és az azokat egybefogó Komintern szerepét, de a kortársak közül is sokan. Trockij például úgy írta le a változást, hogy a kommunista pártok a „világforradalom élcsapatából” Szovjet-Oroszország „határőrségeivé” váltak.¹⁴ Nyikolaj

¹¹ Engels szerint a forradalom nem elszigetelt jelenségként, „egyetlen egyedülálló országban” megy végbe, hanem „egyidejűleg valamennyi civilizált országban”. A szocialista forradalom csak világjelenség lehet, amely az egész világot a „testvériesülő” népek hazájává teszi. Friedrich Engels: A kommunizmus alapelvei, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 4. köt., Budapest, Szikra, 1956, 358–359.

¹² Leszek Kołakowski a fentebb előadottak szellemében élesen megkülönbözteti a lenini, valamint a sztálini felfogást. Leszek Kołakowski: *Main Currents of Marxism, vol. 2. The Golden Age*, Oxford, Oxford University Press, 1981, 476–477. Ezzel szemben a különbséget mérsékelve Erik Van Ree a kérdéssel foglalkozó tanulmányában amellel érvel, hogy már Lenin megfogalmazta a szocializmus megvalósításának lehetőségét „egy országban”, az elszigetelt Oroszországban, azonban azt „befejezetlennek” tekintette, amit csak a világforradalom tehet teljessé. Eric Van Ree: *Socialism in One Country: A Reassessment, Studies in East European Thought*, 1998/2, 77–117.

¹³ François Furet: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*, ford. Mihancsik Zsófia, Budapest, Európa, 2000. 370.

¹⁴ Idézi Deutscher: *Sztálin*, 381. Trockij egy másik helyen a következőt írta: „Jelenleg a kommunista

Bergyajev a nyugati kommunisták „megalázó szerepbe kényszerítéséről” beszélt, és megdöbbenve idézte fel egyik művében azt a személyes élményt, amikor egy franciaországi gyűlésen az egyik francia kommunista arról értekezett, hogy bár Marx azt tanította, hogy a munkásnak nincs hazája, ez a jelenre már nem igaz. A proletariátusnak már van hazája, a Szovjetunió, amelynek védelme legfőbb kötelessége.¹⁵ Bergyajev valószínűleg nem tudta, hogy a francia kommunista szavaival a Komintern írásos alapelvét visszhangozta: „A nemzetközi proletariátus – melynek a Szovjetunió az egyetlen hazája, elért sikereinek legfontosabb támasza és nemzetközi felszabadulásának legfőbb tényezője –, köteles a maga részéről a szocialista építkezést a Szovjetunióban elősegíteni, és minden eszközzel megvédeni a Szovjetuniót a kapitalista hatalmak támadásával szemben”.¹⁶

Mint látható, az alárendelődés elve, a Szovjetunió biztonságpolitikai érdekeinek mindenek fölé helyezése, annak a munkásság egyetemes érdekével való azonosítása nem pusztán íratlan, de írott törvénye volt a kommunista mozgalomnak. Nem korlátozódott a politikai gyakorlat, a praxis világára, hanem az elvi deklaráció szintjére emelkedett az 1920-as évek végére. A francia kommunisták Kreml által való irányítottságát, „megalázó szerepét”, miként azt az orosz filozófus szavakba öntötte, az azóta napvilágra került dokumentumok messzemenően igazolják. Könnyen elgondolható, hogy ha a jelentős társadalmi támogatottsággal, s így önálló anyagi forrásokkal, politikai súllyal rendelkező francia párt nem volt több, mint majomkarom Moszkva kezében, milyen szerepe lehetett a magyar mozgalomnak? Azoknak a magyar kommunista vezetőknek, akik mögött nem álltak tömegek, s akiknek az emigrációs létből fakadóan nem csak anyagi megélhetésük, de életük is a szovjet hatalmasok jóindulatán múlt. Azt gondolom, hogy a későbbiek során ebben az összefüggésben érdemes vizsgálni a magyar kommunista teoretikusok megnyilatkozásait, ebből fakadóan bizonyos kritikus távolságtartást tanúsítva, a szubjektív szándékokra, eszmei fejlődéstörténetekre és a KMP autonóm politikai törekvéseire építő narratívákkal szemben.

A Szovjetunió külpolitikai orientációjában bekövetkezett változás nyomán először a Komintern korábbi ellenségképe, ellenség–barát között húzott elvi választóvonalra és a hozzá kapcsolódó retorika vált használhatatlanná.

Internacionálé nem más, mint a szovjet külpolitika szolgálatában tökéletesen engedelmeskedő, minden cikcakra képes apparátus.” Lev Davidovics Trockij: *Az elárult forradalom*, ford. Nagy Balázs, Budapest, Áramlat Kiadó, 1990, 139.

¹⁵ Nyikolaj Bergyajev: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*, ford. Kiss Ilona, Budapest, Századvég Kiadó, 1989, 155.

¹⁶ A Kommunista Internacionálé VI. kongresszusa (1928. július 17. – szeptember 1.). A Kommunista Internacionálé programja, in Csonka – Harsányi – Székely (szerk.): *A Kommunista Internacionálé*, 322.

A Komintern 1935-ös helyzetértékelése szerint az új körülmények között a „szocializmus hazája” nem az imperialista nagyhatalmak egységes tömbjével áll szemben, hanem „a német nemzeti szocializmus agresszív politikájával és háborús provokációjával”.¹⁷ A Népszövetség már nem „ellenforradalmi szent szövetség”, hanem komoly „akadálya a háború kitörésének”.¹⁸ A korábban a legagresszívabb és legmilitaristább országnak kikiáltott Franciaország pedig a béke, a status quo legfőbb biztosítója. A Kominternhez kapcsolódó dokumentumok szerint a Szovjetunió és Franciaország békevágyában nem csak az Egyesült Államok osztozik, de azok a kisebb európai országok is, amelyek nemzeti függetlenségüket érzik fenyegetve Németország részéről.¹⁹ Ebben az összefüggésben érthető meg, miért kapják meg a helyi pártok a nemzeti függetlenség védelmezőjének szerepét Moszkvától. Az előbbieken taglalt dokumentumban ugyanis az is szerepel, hogy túl a béke és a nemzeti függetlenség melletti propagandán az országos kommunista szervezetek egy esetleges külső támadás esetén más társadalmi osztályokkal, vagyis saját „kizsákmányolóikkal” kötelesek együtt harcolni az adott ország önállóságáért.²⁰ A fasizmus- és németellenességgel, a béke melletti agitációval a helyi pártok tulajdonképpen arra tettek kísérletet, hogy az adott nemzeti társadalmat formálják át a Szovjetunió határőrségévé.

A feladat hatékony betöltéséhez számos, a marxizmus–leninizmus alapját képező elvet, ideológiai elemet kellett a lomtárba dobniuk. Emellett pedig két olyan attribútum birtokosaként tüntették fel magukat, melyeket korábban a leghatározottabban visszautasítottak volna: a két tulajdonságjegy, a „nemzeti” és a „demokrata”.

¹⁷ Extracts from a Resolution of the Seventh Comintern Congress on the Danger of a New World War. Resolutions and Decisions (20 August 1935), in Jane Degras (szerk.): *The Communist International. 1919–1943. Documents. Volume III*, London, Oxford University Press, 1965, 370.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo., 370–373. A szöveg ugyanakkor rendkívül negatívnak láttatja Anglia szerepét, tulajdonképpen azt olvassa a nagyhatalom szemére, ami a Szovjetunió szándéka is volt: a német vihar elterelését. A dokumentum ezen részének van magyar fordítása, ebből idézek: „Az angol burzsoázia vezető körei támogatják a német fegyverkezést, hogy gyengítsék Franciaország hegemóniáját az európai kontinensen, a német fegyverkezés élet nyugatról kelet felé fordítását, és Németország agresszivitását a Szovjetunió ellen irányítsák. Ezzel a politikával Anglia világméretben ellensúlyozni próbálja az Egyesült Államokat, s ugyanakkor erősíteni nem csak Németország, hanem Japán és Lengyelország szovjetellenes tendenciáit is. Az angol imperializmusnak ez a politikája egyike azoknak a tényezőknél, amelyek gyorsítják az imperialista világháború kitörését.” A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa (1935. július 25. – augusztus 20.) A Kommunista Internacionálé feladatairól az imperialisták új világháborús előkészületeivel kapcsolatban (Határozat Ercoli elvtárs beszámolójához), Csonka – Harsányi – Székely (szerk.): *A Kommunista Internacionálé*, 432.

²⁰ Extracts, in Degras (szerk.): *The Communist*, 377.

II. AZ ÁTALAKULÓ IDEOLÓGIA ÉS RETORIKA

Kezdjük a lomtárba került ideológiai elemek bemutatásával. Mindenekelőtt a németellenes csoportokkal való együttműködést gátló, az osztályharcot előtérbe állító „osztály az osztály ellen” alapelv vált feleslegessé. Nem csodálkozhatunk ezen, hiszen az már elméletileg kizárta „elnyomók” és „elnyomottak”, vagyis a polgárság vagy más társadalmi osztályok, valamint a munkásság átfogó nemzeti érdekek mentén történő együttműködését.

Az új jelszóvá a „népfront”, majd a „nemzeti egység” lépett, amelyből a kommunisták kizárólag a „fasiszta reakciót”, vagyis a németbarát csoportokat zárták ki. A határőrség bővítése érdekében feledésre ítélték továbbá a szociáldemokraták minősítésére szolgáló „szociálfasiszta” jelzőt, és helyette a „munkásegység” szerves részeként tekintettek a szociáldemokratákra. Azzal a felfogással is szakítottak, amely a fasizmusra úgy tekintett, mint a kapitalista világ fejlődési tendenciájára, általános jelenségére, amelynek értelmében minden polgári párt többé-kevésbé fasiszta jellegű.

A Komintern VII. kongresszusán a kommunisták áthelyezték a frontvonalakat. Ez már átvezet minket az új attribútumok kérdéséhez. Kezdjük azzal, miként „váltak” a kommunisták demokratává, a polgári demokrácia protektorává. Az 1935-ös fordulópont után immár nem a „fasizálódó” polgári világ nézett farkasszemet a Szovjetunióval és hűséges vazallusaival, a helyi kommunistákkal, hanem a „demokrata államok és a Szovjetunió” a fasiszta államokkal, mindenekelőtt Németországgal. A fasizmus az új értékelés értelmében államokban manifesztálódott, és a Komintern korifeusai száműzték azt a korábbi képzetet, amely úgy tekintett a fasizmusra, mint a polgári világ minden pórúzába beivódott méregre.²¹ Az adott társadalom, nemzeti közösség szintjén pedig a „demokraták” – új önmeghatározásuk értelmében ide sorolták magukat a kommunisták – és a „fasiszta erők” között feszült antagonisztikus ellentét. Talán nem kell kiemelnünk, hogy a kommunisták számára a „demokrata táborhoz” tartozás szinte kizárólagos kritériumává a németellenesség vált; a fasiszta titulushoz, vagy legalábbis a „demokrata táborból” való verbális száműzéshez pedig elég volt a szovjetellenesség. A címkézés abszurditása természetesen a szovjet határőrségi szerep logikájából fakadt. Az új tábor-szervező elvet Georgi Dimitrovnak, a Komintern vezetőjének 1935. augusztus 2-án elhangzott előadói beszéde harangozta be:

²¹ A Komintern VII. kongresszusán négy államot minősítettek fasisztának: Németország, Olaszország, Magyarország, Lengyelország. Lásd erre Uo., 373.

„Más a helyzet ma a kapitalista országokban. Ma a fasiszta ellenforradalom támadja a polgári demokráciát és arra törekszik, hogy a dolgozók legbarbárabb kizsákmányolásának és elnyomásának rendszerét valósítsa meg. Ma a dolgozó tömegeknek több kapitalista országban konkrétan nem a proletárdiktatúra és polgári demokrácia, hanem a polgári demokrácia és a faszizmus között kell választaniuk”.²²

A népfrontos fordulat után a helyi kommunista pártok a polgári társadalomban született demokratikus eszmények örököseiként, a felvilágosodással és a francia forradalommal elinduló emancipációs törekvések folytatóiként, a haladás kerekének továbbgörgetőiként tüntették fel magukat. Tulajdonképpen erre a történetiszemléleti sémára épült rá a népfrontpolitika legfontosabb dichotómiája: a „reakció erőinek”, valamint a „haladás erőinek” vagy a „demokraták táborának” szembeállítására.²³ Ez az ideológiai konstrukció arra volt hivatva, hogy megnyissa az utat a kommunistáknak a polgári, baloldali szervezetekkel való együttműködés felé.

A múlt „eltörlése” helyett tehát a múlthoz való kapcsolódás igénye került előtérbe. A történelmi elődkeresés azonban nem korlátozódott a felvilágosodás és a polgári forradalmak korára. A Komintern pártjai a nemzeti múlt korábbi századaiból is elkezdtek keresni előképeket, a „haladó hagyományokat”. Ez tulajdonképpen a kommunista mozgalomban a nemzeti múlt politikai célokra való felhasználásának kezdete, a kommunista hagyománypolitika születésének pillanata. A gondolatmenet itt átvezet minket a másik birtokba vett attribútum, a „nemzeti” kérdéséhez.

A Komintern népfrontpolitikája voltaképpen Franciaországra volt szabva. A szovjet külpolitika elemi érdeke volt a Franciaországgal való szövetség fenntartása, amelynek esélyét jelentős mértékben növelte volna a francia kommunisták politikai hatókörének bővülése. Ezt a népfrontpolitika kétségtelenül megalapozta, amelyet jól mutat a baloldali népfrontkormány 1936-os megalakulása, amelyet az erős parlamenti pozíciókkal rendelkező kommunisták kívülről támogattak. A francia kommunisták pozíciószerzésüket tehát egyrésztől önmaguknak a „demokraták táborába” való helykijelölésével, az „egységes baloldalnak a mítoszával” – miként azt Raymond Aron nevezte – segítették elő.

A kommunisták azonban nem csak a „demokrata”, de a „nemzeti” álcaközpönyegét is magukra öltötték. Hiszen önkéntelenül is a szovjet stratégiai

²² G. M. Dimitrov: *Harc az egységfrontért a faszizmus és a háború ellen* (Előadói beszéd a Kommunista Internacionálé VII. világkongresszusán. 1935. augusztus 2.), in *Válogatott cikkek és beszédek*, Budapest, Szikra, 1952, 149–150.

²³ Vö. Raymond Aron: *Az értelmiség ópiuma*, ford. Kovács Zsolt, Budapest, Akadémiai, 2006, 20–21.

szempont érvényesülését mozdította elő a francia társadalom hazafias, német-ellenes érzülete, amelynek a francia kommunisták részéről történő, megfelelő kiaknázása szintén Moszkva alapvető céljának eléréséhez vitt közelebb. Ennek ideológiai lehetőségét a Komintern VII. kongresszusa alapozta meg, bár a későbbi gyakorlat túlhaladt azon.

Mint azt korábban említettük, a kongresszuson elejtették az „osztály az osztály ellen” jelszavát, és óvatosan elkezdték a „nemzeti érdek” az osztályharc gondolatától oly idegen fogalmát a kommunista propaganda és agitáció részévé tenni. Ennek elméleti megalapozását Dimitrov végezte el. A Komintern első embere a kongresszusi beszédében kitért arra, hogy bár a kommunisták nem fogadják el a „burzsoá nacionalizmust”, de a „nemzeti nihilizmus” is idegen tőlük. A proletariátus pártjainak az a feladatuk, hogy megmutassák a tömegeknek, hogy ők az „igazi harcosai” a „nemzeti szabadságnak és a nép függetlenségének”.²⁴ A francia kommunisták ennek megfelelően a német fenyegetés árnyékában a nemzeti függetlenség, a francia nemzeti érdek tántoríthatatlan képviselőiként léptek fel a politikai porondra. Pártvezérük, Maurice Thorez, aki korábban az „osztály az osztály ellen” elv kérlelhetetlen hívének mutatkozott, 1936-ban a „francia nemzeti egység” jegyében kezét nyújtott a katolikusoknak, valamint a konzervatív Croix-de-Feu híveinek.²⁵ Ez a példa is jól illusztrálja, hogy a szovjet politikai érdek, illetve az annak való megfelelés a helyi kommunisták részéről minden korábbi eszmei–ideológiai szempontot felülírt, és új ideológiai alapok kialakítását követelte. A nemzeti függetlenség képviselői szintén jelentősen növelte a „határőrségi szerep” hatékony betöltésének esélyét.

Fontos kiemelni, hogy a Komintern retorikájában nem előzmény nélküli a nemzeti érzés, a sérelmek instrumentalizálása. A szovjet vezetőknek, s így a Komintern irányítóinak is meggyőződése volt az 1920-as évek legelejétől, hogy egy összeurópai katonai konfliktus könnyen átcsaphat proletárforradalomba, miként az Oroszország esetében történt. Egy ilyen katonai konfliktus gyúanyagát a versailles-i vesztesek, elsősorban Németország, a német társadalom elkeseredésében, nemzeti sérelmeiben ismerték fel a kommunisták. A Komintern 1924-es *Tézisek a Kommunista Internacionálé taktikájáról* című dokumentumában a következőt olvashatjuk: „Az első imperialista háború utáni világ-újrafelosztás következtében az államok egész sorában erősödött a nemzetiségek elnyomása, és nemzeti szétszórtság jött létre. Számos európai országban [...]

²⁴ Dimitrov: *Harc az egységfrontért*, 117.

²⁵ Furet: *Egy illúzió*, 565. A Croix-de-Feu-t a szakirodalomban nem egy helyen kapcsolatba hozták a fasizmus jelenségével. Lásd például: Roger Griffin (szerk): *Fascism*, Oxford, Oxford University Press, 1990, 10.

hatalmas mennyiségű robbanóanyag halmozódott fel, amely alkalmas a burzsoázia uralmának levegőbe röptetésére”.²⁶ A Komintern utasítására az 1920-as években, valamint az 1930-as évek elején a német kommunisták politikájának fontos elemeként szerepelt az elszakított területek problémája mint „nemzeti kérdés”.²⁷ Ennek megoldását a „nemzeti felszabadítás” programjában jelölték ki.

Ugyanezt látjuk magyar vonatkozásban. Révai József egy 1925-ös írásában a „magyar nemzeti kérdésnek” a területi kérdést nevezte, amelynek megoldását az önrendelkezési jog érvényesítésében és a határmódosításban jelölte meg, amely kéz a kézben jár a proletárforradalommal:

„Európában is kombinálódik a proletárforradalom a nemzeti felszabadulással. A nemzeti elnyomás elleni harc ugyanúgy a proletariátus öröksége lett, mint a feudalizmus maradványai elleni harc. A magyar nemzeti kérdés megoldását, Trianon összetörését csak a magyar proletárforradalom hajthatja végre az utódállamok munkásságával szövetségben, a Kommunista Internacionálé zászlaja alatt. Csak a magyar munkásság folytathat igazi nemzeti külpolitikát [...]. Magyarországnak a diktatúra óta nem volt, és egy új diktatúráig nem is lesz nemzeti külpolitikája”.²⁸

Ezen „nemzeti politika” egyedüli támogatóját a Szovjetunióban ismerte fel a szerző, aki a tanácsköztársaság szerepét a fentiek tanúsága szerint, nem meglepő módon a világmozgalom érdekeiből kiindulva alapvetően átértékelte: „a háború utáni világpolitika egész fejlődése azt bizonyítja, hogy az imperialista békeszerződések ellen a népek önrendelkező jogáért feltétel nélkül és igazán csak Szovjetország küzd [...]. Szovjetország a felszabadulásért küzdő nemzetek egyedüli önzetlen és valódi támogatója”.²⁹ Révainak a hét évvel később született, *A 48-as legenda* című írásában is szerepelt a „Trianon teremtette nemzeti elnyomásnak” „magyar nemzeti kérdésként” való megjelölése.³⁰

Az 1935-ös fordulat utáni népfrempolitikának a nemzeti kérdéshez való viszonyát azonban több szempontból is meg kell különböztetnünk a fentiekben ismertetett előzményektől. Az egyik, hogy a múltban a nemzeti kérdést a

²⁶ A Kommunista Internacionálé V. kongresszusa (1924. június 17. – július 8.) Tézisek a Kommunista Internacionálé taktikájáról, in Csonka – Harsányi – Székely (szerk.): *A Kommunista Internacionálé*, 183.

²⁷ Martin Mevius: *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953*, Oxford, Oxford University Press, 2005, 17–19.

²⁸ Révai József: Trianon–Genf–Moszkva, *Új Március*, 1925/1–2, 36.

²⁹ Uo., 34.

³⁰ Révai József: *A 48-as legenda* [1932], in Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*, Budapest, Gondolat, 1979, 620.

versailles-i béke folytán elnyomott helyzetbe került kisebbségek felszabadítása jelentette. Így értelemszerűen nemzeti feladata csak a Versailles-ban kárt vallott országok munkáspártjainak lehetett. Ezzel szemben 1935 után a megváltozott szovjet intenciók nyomán nemzeti feladattá a Németországgal szembeni nemzeti függetlenség megőrzése, vagyis éppen a Versailles-ban teremtett keretek fenntartása, a béke megőrzése vált. Ez a célrendszer elméletileg mindegyik szekció részéről követhető volt. Másrésről, bár mint azt láttuk, a fordulat előtt is szerepelt a kommunista pártok retorikájában a „nemzeti felszabadítás”, „nemzeti politika” kifejezése, az önrendelkezést előtérbe állító, a határmódosítást felvető – valójában viláforradalmi – törekvések megjelölésére, azonban mozgalmukat éppen az uralkodó osztályharcos internacionalista felfogás miatt nem reprezentálták „nemzetiként”. A népfrontos időszakban ezzel szemben a demokratikus és nemzeti eszmények örökösiként kívánták magukat láttatni. Az előbbiekből következő eltérés továbbá, hogy az 1935-ös korszakhatár előtt nem szerepelt a széleskörű nemzeti egység kívánalma, és az a gondolat sem, miszerint a proletariátus osztályérdeke és a nemzeti közösség egyetemes érdeke összhangban áll egymással.

Végül fontos különbség, hogy a népfrontpolitikáig nem élt a kommunistákban készletelés arra, hogy előképeket keressenek a nemzeti múltból, sem arra, hogy aktuális politikai törekvéseik igazolására a múltat, mint inspiráló példátartat felhasználják.

Eddigi vizsgálódásaink eredményeként kirajzolódni látszik az a háttér, amely lényegileg meghatározta a magyar kommunisták népfrontpolitikáját. A helyi pártok nem rendelkeztek a politikai cselekvés és ideológia meghatározásának lehetőségével, hiszen ez kizárólag a Komintern vezető szerveinek a feladatkörébe tartozott, ezek azonban Moszkva kinyújtott karjaként, apparátusaként működtek. A Komintern határozataiban testet öltött kommunista ideológia mindig alárendelődött a Szovjetunió állami érdekeinek. Egy három tényezőből, szintből álló összefüggésrendszer képe rajzolódik ki a fentiek alapján. Az impulzust adó, az „első mozgató” a szovjet államraison, amely meghatározta a Komintern által megfogalmazott ideológiai és politikai célokat, a helyi pártok pedig kizárólag ezen célok mentén fejthették ki tevékenységüket.

III. A MAGYAR KOMMUNISTA NÉPFRONTPOLITIKA ÉS A „NEMZETI FÜGGETLENSÉG”

Ami a politikai célok megfogalmazását illeti, a magyar kommunisták is felmondták a Komintern által kiosztott ideológiai leckét. Ők is megtették azt a sok tekintetben önfeladó, radikális fordulatot, amit a Komintern az összes szekciótól elvárt. Ugyanakkor az átállás az új irányra kezdetben dőcögve haladt, ami Kun Bélának pártvezetői szerepe elvesztésébe került. A Komintern Végrehajtó Bizottsága Titkársága 1936 májusában feloszlatta a Kommunisták Magyarországi Pártját, majd új ideiglenes vezetőséget nevezett ki Szántó Zoltán vezetésével.³¹

Innentől a pártanyagokban, cikkekben, kiadványokban maradéktalanul visszaköszönnek az elvárt propagandapanelek. Az érvelés középpontjában a „legnagyobb veszély”, az „állami függetlenség” elvesztése állt. A *Dolgozók Lapja* 1937. júliusi programcikkében a következő olvasható: „Az országot fenyegető veszély olyan nagy, hogy halogatásnak és habozásnak nincs helye. A német, az olasz és a japán fasizmus égő fáklyákat hordoz a puszkaporos hordók között, hogy a háború lángjával borítsa el a világot. A fasizmus magyarországi ügynökei minden gazságot elkövetnek, hogy Magyarország népét is beledöntsék a háború veszedelmébe”.³² Egy másik 1937-es szövegben a „német veszély” még konkrétabb megjelenítésével találkozunk: „A Hitler-fasizmus uralomra tör az egész Duna-völgyben. A náci tankönyvek Magyarország nagy részét német területnek tüntetik fel. A Magyarországot előzőnlő náci agitátorok a sváb falvak népe előtt arról beszélnek, hogy Hitler rövidesen fel fogja őket szabadítani”.³³ Ebből a helyzetértékelésből lett levezetve a Moszkvában és Moszkva érdekében kiötlött népfrempolitika valódi célja, amely a magyarországi „szovjet határőség” képviselőinek szájába adva így szólt:

„A munkásosztály harcol a magyar nép függetlenségét veszélyeztető olasz–német–lengyel külpolitikai orientáció megváltoztatásáért, követeli a népszövetség azon akcióinak támogatását, amelyek az agresszorok ellen irányulnak, követeli meg nem

³¹ Pintér István: A Kommunisták Magyarországi Pártja szövetségi politikájának főbb vonásai 1936 és 1945 között, in Vas Henrik (szerk.): *Kommunista Párt szövetségi politikája 1936–1962*, Budapest, Kossuth, 1966, 36.

³² Révai József: Előre a népfrempórt! [1937. július], in *Dolgozók Lapja. A Kommunisták Magyarországi Pártja (a Kommunista Internacionálé szekciója) központi lapja (1937–1938)*, Budapest, Szikra, 1955, 54.

³³ A körmendi gyűlés (PI Könyvtár. MM/21b/224.) in Sipos Attila (szerk.): *Népfremp Magyarország. A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa és a magyarországi munkáspártok*, Budapest, Kossuth, 1985, 107.

támadási szerződések megkötését valamennyi szomszédos állammal, és barátsági politika folytatását a Szovjetunió irányába”.³⁴

A kommunista retorika értelmében a fenyegetés elhárítása mint az „ország létérdeke” követeli meg az összefogást. A KMP vezetői által vizionált, saját pártjukon túlnyúló csoport a pártsajtóban számos elnevezést kapott: „népfront”, „demokratikus front” és a talán leggyakrabban használt „demokratikus tábor” csoportmegjelöléssel találkozhatunk a szövegekben. A Komintern anyagaiból megismert manicheus szembeállítás a demokraták és a reakció között a hazai kiadványoknak is sajátja: „Itt az ideje annak, hogy a népellenes reakció szervezkedésével szembeállítsuk az ország demokratikus táborának a megszervezését”.³⁵ Az összefogás kívánalma mellett természetesen nem lehetett fenntartani a korábbi fasiszmusértelmezésből fakadó tételt, miszerint mind-egyik polgári párt és a szociáldemokraták is fasiszták. Az 1936 januárjában kiadott, a párttagoknak szóló „elvtársi levél” már leszögezte, hogy nem lehet az ellenzéki pártokat fasisztának tartani, és revideálni kell a szociáldemokraták korábbi megítélését is: „A szociáldemokrata párt ma már nem tekinthető a burzsoázia fő támaszának”.³⁶

A későbbiek során már nem elsődlegesen a demokrácia lesz a képzelt együttműködés fundamentuma, hanem a hazafias retorika hívószavai: „nemzeti egység” és „nemzeti összefogás”. A párt hivatalos orgánuma, a *Dolgozók Lapja* 1938. áprilisi számának egyik cikke a német fenyegetéssel szemben már „nemzeti összefogásra, minden magyar erő összefogására” szólított fel. Az írás tanúsága szerint már az egyéb társadalmi–politikai kérdésben meglévő nézetkülönbség sem akadályozza az összefogásnak: „Ne hiányozzon ebből a nemzeti összefogásból senki, aki a náci veszedelem ellen és a magyar függetlenségért harcolni akar, bármilyen eltérés is legyen az összefogás tagjai közt a magyar politika egyéb kérdéseiben”.³⁷

Érdekes abba belegondolnunk, hogy mennyire megrendítő és dezorientáló lehetett egyes meggyőződéses kommunisták számára a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa által teremtett új irányvonal. A kollektív megváltás

³⁴ A Kommunisták Magyarországi Pártja ideiglenes vezetőségének határozata a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa irányvonalának magyarországi alkalmazásáról. (PI Archivum. 500/2. f. 583. ó. e.), in Sipos (szerk.): *Népfront*, 58.

³⁵ Révai: *Előre*, 53.

³⁶ Elvtársi levél a KMP és KIMSZ minden tagjához, minden szervezetéhez (PI Könyvtár. Zp. 1089.), in Sipos (szerk.): *Népfront*, 44.

³⁷ Friss István: Igazi nemzeti összefogást! [1938. április] in *Dolgozók Lapja. A Kommunisták Magyarországi Pártja (a Kommunista Internacionálé szekciója) központi lapja (1937–1938)*, Budapest, Szikra, 1955, 122.

ígéretét hordozó szocialista forradalom, amely megváltja az emberiséget minden rossz kútfejétől, a kizsákmányolástól, sokak számára lelkesítő célt jelentett, különösen azért, mert eljövételét a párt tekintélyei közelinek jövendőlték. Az újonnan kijelölt cél, a múltban formálisnak nevezett demokratikus szabadságjogok, „szabadságfoslányok” védelme, vagy a korábban a polgárság diktatórikus hatalmát leplező burzsoá trükknek tekintett demokrácia megteremtése kiábrándító jövőkép lehetett.

Talán ennél is elidegenítőbb lehetett a haza védelme érdekében a „nemzeti egységre”, „magyar összefogásra” sarkalló felhívás, amely sokak szemében összeegyeztethetetlen volt az osztályharc doktrínájával. Ráadásul azt is látniuk kellett, hogy pártjuk a nemzeti egységre való hivatkozással olyan csoportokat szólított fel az összefogásra, illetve tett feléjük gesztusokat, amelyeket korábban maga a párt minősített fasisztának.

A múlt és a jelen ideológiája közötti távolság csökkentésére szolgált, hogy a kommunista ideológusok idővel megkísérelték az általuk célként megjelölt „demokráciát” megkülönböztetni a „polgári demokráciától”. Ez a törekvés kap fogalmi kifejezést a „népi” jelző használatában. Az eszmei disszonancia enyhítésének másik eszköze abban állt, hogy a kizárólag párttagoknak szóló anyagokban a KMP vezetése utalt a változás taktikai mivoltára.³⁸ A fenti tompítási technikák dacára a kommunista világméretű meghatározó eszmék feladása romboló hatású lehetett a kommunista párttagság körében. Valószínűleg a Komintern által szankcionált kezdeti nehézkes átállás összefüggésben állt a népfrempolitika népszerűtlenségével.³⁹

A KMP népfrempolitikája nem volt mentes az abszurd elemektől. Mint utaltunk rá, a népfrempolitika Franciaországra lett kitalálva, és ott komoly sikereket hozott a kommunistáknak, így Moszkvának is. A fordulat hatására bizonyára ott is sokan eltávolodhattak a párttól, ugyanakkor a demokratikus és a nemzeti mez felöltésével jelentős mértékben megnőtt a párt népszerűsége. Ebben meghatározó szerepet játszott, hogy a francia pártnak megvolt a megfelelő eszközzrendszere új (ál)arcának bemutatására a párton kívüli nyilvánosságban. Emellett azzal, hogy a kommunisták kiálltak Franciaország területi integritása mellett, sőt azzal, hogy a nemzeti függetlenség legharcosabb képviselőivé váltak, korábbi elszigeteltségük fő okát semmisítették meg. A kommunizmusnak a francia társadalomra gyakorolt befolyását ugyanis korábban alapvetően korlátozta a Komintern fordulat előtti politikája, hiszen

³⁸ Elvtársi levél, in Sipos (szerk.): *Népfremp*, 39. 35.

³⁹ Erre a pártállami történetírás is utal: A magyar kommunista mozgalom hat évtizedes történelmi útja, *Párttörténeti Közlemények*, 1978/3, 17. Kállai Gyula: *A magyar függetlenségi mozgalom 1936–1945*, Budapest, Kossuth, 1965, 83.

az a versailles-i „rablóbéke” ellen a népek szabad önrendelkezési joga mellett agitált, és ennek szellemében instruálta a francia szekciót is. Nem sokkal a népfrontpolitika és a hazafias szerep eljátszása előtt a *L'Humanité* 1933. január 15-i hasábjain a francia párt vezetőjének a következő megnyilatkozása szerepelt: „Mi, Franciaország kommunistái a versailles-i szerződés megsemmisítéséért, Elzász–Lotaringia népének szabad rendelkezéséért – beleértve a Franciaországtól való elszakadást –, valamint minden német nyelvű nép szabad egyesülési jogáért harcolunk”.⁴⁰ A népfrontpolitika meghirdetésével – mint oly sok minden másra – erre is a feledés homálya borult. A francia párt gesztusai, politikai lépései, amelyek sikert hoztak számára, Magyarországon nem voltak alkalmazhatók, vagy kifejezetten nevetségesnek hatottak.

Szemben Franciaországgal, Magyarországon egy illegálisban lévő, rendkívül kicsiny bázisú, külföldön működő vezetéssel bíró, nem sokkal korábban a Komintern által felosztatott, tulajdonképpen láthatatlan párt szólította fel az ellenzéki pártokat összefogásra. Ráadásul ezt is úgy tette, hogy illegálisba szorított helyzetére hivatkozva a szociáldemokratákat kapacitálta arra, hogy a többi párt felé tegyék meg a népfrontteremtő lépéseket.⁴¹ A sajtó, amelyet emberei uraltak, és melyen keresztül politikai mondanivalóját megfogalmazhatta, nem jutott el a szélesebb nyilvánossághoz. Orgánumai, mint a *Dolgozók Lapja*, a *Sarló és Kalapács*, a *Szabad Szó*, az *Új Hang* külföldön jelentek meg, és illegálisan terjesztették őket idehaza. A két hazai lap, amelyet felhasználhattak üzeneteik közlésére, a *Gondolat* és a *Tovább* alig élt meg pár lapszámot.⁴²

A külvilágba, ahol szimpatizánsokat szerezhetett volna magának a népfrontpolitika, eszközei híján a hangja nem ért el. Ahova pedig elért, a saját tagság körébe, ott inkább zavart és meghasonlást okozott. Ugyanakkor az is kétséges, hogy megfelelő csatornák birtokában sikerült volna-e a KMP-nek a támogatók táborát bővítenie, hiszen álláspontja éppen a legfontosabbnak tekintett magyar sorskérdésben, a határrevízió kérdésében került szembe a túlnyomó többség véleményével. Amíg Franciaországban a Komintern politikája megnyitotta az utat a nemzeti szerep előtt, addig Magyarországon elzárta. A Versailles által teremtett status quo mellett elkötelezett Szovjetunió visszavonta a magyar kommunistáktól a „nemzeti felszabadítás” programját, a határmódosítás elszánt hívének szerepét. A KMP az új helyzetben megkísérelte, hogy most éppen a határrevíziót feladó politikáját tüntesse fel igazán „nemzetinek”.

⁴⁰ Idézi Furet: *Egy illúzió*, 379.

⁴¹ A körmeneti gyűlés, in Sipos (szerk.): *Népfront*, 108.

⁴² A lapokra vonatkozóan lásd Vargha Kálmán (szerk.): *Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye*, Budapest, Gondolat, 1977. A *Tovább* című folyóirattal foglalkozik könyvében Salamon Konrád: *A Márciusi Front*, Budapest, Akadémiai, 1980, 169–180.

A kommunista tollforgatók érvelése szerint a KMP éppen azért nemzeti erő, mert elutasítja „a trianoni szerződés erőszakos katonai revízióját”, amely óhatatlanul háborúhoz és a legfontosabb közösségi érdek, a nemzeti függetlenség elvesztéséhez vezetne.⁴³ Révai korábban idézett, 1925-ös cikkében még azért támadta a politikai elitet, mert állítása szerint az hatalmi és gazdasági érdekeit mindenek fölé helyezve kiegyezett „a Magyarországot szétdaraboló imperializmussal” és az „utódállamokkal”, feladva így a határon túli magyarok önrendelkezéshez való jogát.⁴⁴ A korszakban született írásokban azonban már az „utódállamokhoz való közeledés” feltétel nélkülségéről értekezett: „De a magyar kisebbségek védelme nem lehet feltétele a magyar–csehszlovák közeledésnek. Az elszakadás Hitlertől, a közeledés Csehszlovákiához, a háború helyett a béke politikája feltétlenül érdeke a magyar népnek. Ezt kívánja az ország függetlenségének a megvédése is”.⁴⁵

Mérleget vonva azt kell megállapítanunk, hogy számos tényező szűk korlátok közé szorította a magyar kommunisták népfrempolitikáját. A hazugsághínárban való vergődésüknek azonban 1939 augusztusában véget vetett a Molotov–Ribbentrop paktum, amely az egész ideológiai építményt egy időre okafogyottá tette.

IV. A NÉPFRENTOS RETORIKA ÚJRAÉLEDÉSE

A népfrempolitikának Hitler Szovjetunió elleni támadása adott újra létjogot, amely a háború lezárultával sem vesztette el érvényét. A szovjet vezetés helyzetértékelése szerint Németország háborús vereségével az új világpolitikai helyzetben a népfrempretorika a befolyása alá került térségben jól illeszkedik a birodalom érdekeihez.⁴⁶ Amíg a Szovjetunió érdekében állónak tekintette a szövetségeseivel való éles konfrontáció elkerülését, formálisan tartotta magát a Jaltában közösen elfogadott egyezmények legalapvetőbb kitételeihez. Lemondott az érdekszférájába tartozó országok nyílt szovjetizálásáról, és kötelezettséget vállalt a demokratikus fejlődésre való békés áttérés elősegítése mellett.⁴⁷ A demokratikus díszletek fenntartása mellett azonban arra használta

⁴³ A Kommunisták Magyarországi Pártja, in Sipos (szerk.): *Népfremp*, 58.

⁴⁴ Révai: *Trianon*, 31.

⁴⁵ Révai József: A magyar külpolitika válsága. [1937. június] in *Dolgozók Lapja. A Kommunisták Magyarországi Pártja (a Kommunista Internacionálé szekciója) központi lapja (1937–1938)*, Budapest, Szikra, 1955, 44.

⁴⁶ Rainer M. János: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948, in Standeisky Éva (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949*, Budapest, 1956-os Intézet, 1998, 18.

⁴⁷ G. P. Murasko – A. F. Noszkova: A szovjet tényező Kelet–Európa országainak háború utáni fejlődésében, 1945–1948, *Múltunk*, 1996/2, 55.

fel helyzeti előnyét, hogy a helyi kommunista pártok gyakorlati egyeduralmát megteremtse.

A népfrontos ideológia és propaganda főbb szólamai ebben a történelmi környezetben megfelelő talajra letek. A nemzeti retorika továbbélését mutatta a Kommunisták Magyarországi Pártjának új neve is, amely a „magyar”, és nem a „magyarországi” jelzővel élt: Magyar Kommunisták Pártja. Maguk a magyar kommunisták is hangsúlyozták, hogy ők a háború előtti népfrontpolitikát folytatják:

„Először is meg kell állapítanunk, hogy ez a politika nem új politika. A mi Pártunk, a Magyar Kommunista Párt 1937-től kezdve állhatatosan és szakadatlanul küzdött azért, amiért ma küzd; a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért. Attól kezdve, amikor történelmileg napirendre került a magyar nemzeti függetlenség veszélyeztetése a német fasiszta imperializmus által, folytatta a harcot a Magyar Kommunista Párt a magyar nemzeti függetlenségért”.⁴⁸

V. A NÉPFRONTPOLITIKA SZÓTÖRMELEKEI A KIÉPÜLT DIKTATÚRA POLITIKAI NYELVÉBEN

A hatalmi pozíciókat lépésről lépésre kisajátító kommunisták a népfrontpolitikához kapcsolódó, kezdetektől taktikai megfontolásból felhasznált nemzeti és demokrata retorika szóalakzatait a totális hatalom kiépítése után is megtartották. Ezzel magyarázható a tanulmány elején megidézett MDP-programnyilatkozat „nemzeti párt” önmeghatározása is. A kommunista hatalom képviselői tehát továbbra is előszeretettel éltek olyan fogalmakkal, mint „demokratikus”, „hazafiság”, „nemzeti függetlenség”, „nemzeti egység” stb., azonban ezeket valódi jelentésükből teljesen kiforgatták. Politikai szótárunk fő jellemzője, hogy amit a hagyományos tudományos- és közfelfogás a nemzeti érzés és eszme szerves, elidegeníthetetlen alkotóelemének tekint, úgy mint a nemzeti önrendelkezés, érdekérvényesítés, identitásőrzés, egyenjogúságra és nemzeti önbecsülésre való igény, szolidaritás a nyelvi közösséghez tartozókkal, az a párt értelmezésében a „burzsoá nacionalizmus”, és ebből fakadóan a hazaárulás szégyenbélyegét kapta. Ugyanakkor az előbbieken felsorolt legalapvetőbb nemzeti–közösségi igényekről való lemondás, kiegészülve a „szocialista építés” igényével, valamint a Szovjetunió iránti szolgáló rajongással, a vele szembeni inferioritás deklaratív elismerésével, az önmegbélyegzés rítusainak gyakorlásával (magyarság mint

⁴⁸ Révai: Miért harcol, 425–426.

nemzetiségek elnyomója, utolsó csatlós stb.) a „hazafiság”, a helyesen megélt nemzeti érzés ismérvének minősült.

A kommunista hatalom teremtette nyelvi univerzumban a „nemzeti függetlenség” jelszava megőrizte központi helyét, már csak azért is, mert 1947 után „új agresszor” tűnt fel a „béketábor” határainál. Miként Mód Aladár, a németellenes kommunista népfrentpropaganda egyik magyarországi alkalmazója fogalmazott – az egyetemi tankönyvként is használt – *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért* című munkája 1951-es kiadásának előszavában: „[...] hazánk függetlenségének, népünk szabadságának és a szocializmus építésének ma az angol–amerikai imperializmus a legnagyobb ellensége.” A kommunista történész a „nemzeti függetlenség” megőrzésének biztosítékát a pártálláspontnak megfelelően a Szovjetunióval való „legszorosabb egységben” határozta meg.⁴⁹

A valóság és az azt kifejezni hivatott szavak közel négy évtizedig végletesen elszakadtak egymástól.

⁴⁹ Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*, Budapest, Szikra, 1951, 7.

„A HAGYOMÁNY MINT FEGYVER” RÉVAI JÓZSEF TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETE

Jelen írás tárgyát Révai Józsefnek az 1936 és 1939 közötti időszakban született történeti, irodalomtörténeti munkái képezik. Tanulmányom ezen írások gondolatvilágának, az őket formáló szerzői intencióknak a feltérképezésére vállalkozik. A szóban forgó írások jelentőségét részben az adja, hogy ezek az első megnyilatkozások a kommunista mozgalom teoretikusai részéről, amelyekben feltűnik a nemzeti hagyományokhoz való kapcsolódás igénye, jobban mondva azok instrumentalizálásának szándéka. Munkámban a nemzeti múlt, a nemzeti hagyományok politikai célú felhasználásának ezen gyakorlatát a „hagyománypolitika” fogalmával jelölöm. Másrészt azért is érdemes Révai műveivel foglalkozni, mert azok 1945 után újabb kiadásokban megjelenve, akkor már szélesebb közönséghez eljutva, orientáló pontjaivá váltak a kialakuló kommunista történelem- és irodalomszemléletnek. A vizsgált írások lényegi sajátossága tehát abban keresendő, hogy azok – szakítva a magyar kommunista mozgalom korábbi gyakorlatával – a nemzeti történelemhez és hagyományokhoz való kapcsolódás igényét, azok felhasználásának szükségességét deklarálták. Ezt tekintve Révai egyik 1936-os történeti munkája a határkő, amelyben az ideológus arra szólította fel párttársait, hogy tanulják meg „a magyar múlt nagy cselekedeteit és eseményeit” a „saját múltuknak érezni”, valamint „fegyverként” használni ezen „hagyományokat” politikai harcaikban.¹ A szerző e fegyverként használható események közül 1848-at tekintette a legfontosabbnak.

A fordulat élességét jól érzékelteti, hogy pár évvel korábban Révai még határozottan elutasította annak lehetőségét, hogy a „munkásság 48/49-et besorozhatná a maga történelmi emlékei közé.” Elutasítása két forrásból táplálkozott. Egyrészt abból a meggyőződésből, miszerint 1848 „nem saját osztályának története”, másrészt abból, hogy hite szerint a proletariátus cselekedetei és

¹ Révai József: Szabó Ervin és a 48-as magyar forradalom [1936], in *Válogatott történelmi írások*, 1. köt., Budapest, Kossuth, 1966, 112.

jogcímei alátámasztásához nem szorul a történelem legitimáló erejére: „Arról sincsen szó, hogy a munkásságnak a maga cselekvése számára 48/49 forradalmi cselekvésében kellene a történelmi igazolást keresnie. A munkásságnak nincs szüksége arra, hogy holmi történelmi jogokkal támassza alá azt, amire a jogosultságot egyedül osztályérdekeiből származtatja”.²

I. A TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETI FORDULAT HÁTTERE

Komoly szakirodalomra támaszkodik az a megközelítés, amely bár utalás-szerűen megemlíti a Komintern 1935-ös VII. kongresszusa által meghirdetett népfrontpolitika jelentette változást, a fentiekben körvonalazott fordulat alapvető okát Révai gondolati fejlődésével, belső meggyőződésének változásával magyarázza. Magam nem osztom ezt a tézist. A kommunista világmozgalom sajátosságait szem előtt tartva abból célravezető kiindulnunk, hogy a helyi pártoknál, illetve azok tollforgatóinál tetten ért ideológiai váltások mögött nem egyéni gondolati kezdeményezéseket, hanem Moszkva érdekeinek módosulásait érdemes keresnünk.

Az úgynevezett népfrontpolitika Hitler hatalomra jutásának, pontosabban a szovjet politika erre adott válaszána köszönhető létét. Ennek nyomán ugyanis Sztálin szakított korábbi meggyőződésével, miszerint a Szovjetuniót a versailles-i győztesek koalíciója fenyegeti. A hitleri fordulat után Sztálin egyre inkább Németországban ismerte fel a fő veszélyforrást. A szovjetek a veszély elhárításának egyik, diplomáciai eszközét a Franciaországgal 1935 májusában kötött kölcsönös segítségnyújtási szerződésben, valamint a korábban kárhóztatott Népszövetségbe való belépésben keresték. A másik eszközt az európai kommunista pártoknak, mint a Szovjetunió „ötödik hadoszlopának” mozgósítása jelentette. A Kreml által újraírt és a Kominternen keresztül a helyi pártoknak kiosztott szereposztás értelmében a fasizmussal és az azt politikai gyakorlatlá emelő Németországgal szembeni védekezés, a demokratikus jogok és a nemzeti függetlenség megóvása jelentette a kommunista szekciók új küldetését.

A népfrontpolitika meghirdetéséig nem élt a kommunistákban készletesség arra, hogy előképeket keressenek a nemzeti múltból, sem arra, hogy aktuális politikai törekvéseik igazolására a múltat, mint inspiráló példatárat felhasználják. Mint oly sok mindent, a népfrontpolitika hozta metamorfózisok közül a nemzeti múlthoz való újszerű kapcsolat kívánalmát is Dimitrov 1935-ös, a Komintern VII. kongresszusán elmondott beszéde vezette be a kommunista

² Révai József: A 48-as legenda [1932], in: Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történelmi írásai*, Budapest, Gondolat, 1979, 619–620.

világmozgalomba. A szöveg külön érdekessége annak nyilvánvalóvá tétele, hogy a kommunisták múltfelhasználási technikáit milyen mélyen inspirálta a fasiszta és a nemzetiszocialista minta:

„A fasiszták tövig kiforgatják minden nép egész történetét, hogy úgy tüntessék fel magukat, mint a nép múltjában lejátszódott minden kimagasló hősi esemény egyetlen örökösét és folytatóját. [...] a német nép múltjának legkiválóbb alakjait fasisztáknak, a nagy parasztmozgalmakat pedig a fasiszta mozgalom egyenes előfutárjainak tüntetik fel. Mussolini minden erővel tökélet igyekszik kovácsolni Garibaldi hősiességéből. A francia fasiszták az orleansi szüzet nevezik ki hősnőjüknek. Az amerikai fasiszták az Amerika függetlenségéért vívott háborúk hagyományaira, Washington, Lincoln hagyományaira hivatkoznak. A bolgár fasiszták a 70-es évek nemzeti szabadságmozgalmát és e mozgalomnak a nép körében szeretetnek örvendő hőseit, Vaszil Levszkit, Sztefan Karadzsat stb. használják fel. Azok a kommunisták, akik azt hiszik, hogy mindennek semmi köze a munkásosztály ügyéhez [...], önként kiszolgáltatják a fasiszta hamisítókna a néptömegek butítása céljaira mindazt, ami a nemzet történelmi múltjában értékes. Nem! Elvtársak! Bennünket nem csak népünk jelenének és jövőjének, hanem múltjának is minden fontos kérdése érdekel”.³

Az elkövetkező években a helyi kommunisták kísértetiesen hasonló módon járnak el, mint a „fasiszta hamisítók”. Önmagukat a hősi események „örökösének”, a szocializmus eljövételét történelmi szükségszerűségnek, a nemzeti múlt nagyjait a kommunisták „elődeinek” mutatják, valamint ők fognak a „függetlenségért vívott háborúk” és a „nemzeti szabadságmozgalmak” hagyományaira hivatkozni, hőseiket politikai céljaikra felhasználni.

A Szovjetunióban, a szovjet történetírásban az átállás már 1934-ben elindult. Az M. N. Pokrovszj névvel fémjelzett hivatalos történetírói iskolát, amely közel másfél évtizeden keresztül a cári Oroszország történelmét a legsötétebb színekkel ecsetelte, éles támadások kezdték érni a párt képviselőinek részéről, amely az irányzat felszámolásához vezetett.⁴ Támadták az irányzatot „nemzeti nihilizmusa”, a történelmi szereplők megítélésének ahistorikus módja, valamint absztrakt, a történelmi szereplők és események szerepét leértékelő szociologikus szemlélete miatt. Ekkortól vette kezdetét a korábban kizárólag a munkásmozgalmi alakokkal benépesített közösségi panteon kibővítése. Így kapott kiemelt

³ G. M. Dimitrov: *Harc az egységfrontért a fasizmus és a háború ellen* (Előadói beszéd a Kommunista Internacionálé VII. világkongresszusán. 1935. augusztus 2.), in *Válogatott cikkek és beszédek*, Budapest, Szikra, 1952. 113–114.

⁴ David Brandenberger: *The Creative Intelligentsia and the Rise of Official Russocentrism Under Stalin*, *Wiener Slawistischer Almanach* (2006), 93.

helyett a közösségi emlékezetben Puskin mellett a német lovagrend támadásától Oroszországot megvédelmező Alekszandr Nyevszkij, a Napóleont legyőző Kutuzov, a Moszkvát a 17. század elején elfoglaló lengyel hódítók legyőzésében orosz-lánrészt vállaló, egyszerű sorból származó Kuzma Minyin, aki személyében szimbolizálta az orosz honvédő népi patriotizmust, valamint az orosz államot megerősítő, központosító uralkodók: Rettegett Iván és Nagy Péter.⁵

A szovjet állam haladó hagyománnyá a nemzeti múltból az idegen hódítókkal szemben az állam önállóságát védelmező honvédő harcokat, valamint az államszervező tevékenységet emelte. A szovjet történetírás szempontjai és „eredményei” könnyen adaptálhatók voltak a népfrontos műltszemléletbe, hiszen a helyi kommunisták is úgy tüntették fel szovjet határőrségi szerepüket, mint az adott állam függetlenségének védelmét.

II. A MÚLT KONSTRUKCIÓ FŐBB JELLEMZŐI ÉS FORRÁSAI

A magyar történetírásban nagyon erősen jelen van az a felfogás, miszerint a Révai által teremtett kommunista történelemszemlélet a „kurucos”, függetlenségi műltfelfogással áll rokonságban, annak kommunista adaptációja, s mint ilyenben, fellelhetők benne a köznemesi–függetlenségi történelemszemléletre jellemző nacionalista szemléleti maradványok.⁶

A függetlenségi historiográfiát és átfogóbban a függetlenségi felfogást két lényegi vonás határozta meg. Az egyik a Bocskaival kezdődő és 1848-al záródó Habsburg-ellenes szabadságküzdelmeknek mint a nemzeti történelem egybefüggő fő vonalának, törekvési irányának glorifikálása. Ennek kiegészítő eleme volt az Erdélyi Fejedelemségnek mint az önálló magyar államiság fenntartójának a kultusza, történeti szerepének pozitív megítélése. A másik pedig az önálló államiságnak a legfőbb közösségi szemponttá emelése.

A Révai történeti tárgyú írásait a függetlenségi történelemszemlélettel rokonságba állító tézist megerősíteni látszik, hogy az 1848–49-es forradalom és

⁵ David Brandenberger: Proletarian Internationalism, „Soviet Patriotism” and the Rise of Russo-centric Etatism During the Stalinist 1930’s, *Left History*, 1999/5, 89–91.

⁶ Az értékelés alapjait Molnár Erik 1956 utáni tanulmányai alapozták meg. A „rokonsági tézis” ezt követően számos szerzőnél felbukkant. Példa erre Pach Zsigmond Pál: Utószó, in Pach Zsigmond Pál (szerk.): *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról*, Budapest, Kossuth, 1965, 422. Kosáry Domokos: A történészvíták és nemzeti történetünk, *Népszabadság*, 1968. május 25., 4–5. Király István: Hazafiság és internacionalizmus, in *Hazafiság és forradalom*, Budapest, Kossuth, 1974, 135–136., Őze Sándor: *Nemzettudat és historiográfia*, Budapest, Hamvas Intézet, 2009, 75. Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*, Budapest, Osiris, 2011, 356, 365.

szabadságharc eseményeit feldolgozó tanulmányok a bemutatott történetek jelennek szóló fő üzenetét az idegen hódítók elleni harcban, az állami függetlenség megőrzésében láttatták. Révai megfogalmazása szerint: „A magyar dolgozó nép számára 1848. március 15-e nem csak felemelő hagyomány, hanem eleven program, időszerű útmutatás is. Sok mindent tanulhat belőle ma is [...]. A magyar szabadságharc diadalmas hadjáratai elevenen bizonyítják, hogy idegen hódítók túlerejével szemben is helyt tud állni egy nemzet, mely szabadságáért egységesen harcol”.⁷

Kérdés marad azonban, hogy 1848 fenti kiemelése jelenti-e általában a függetlenségi küzdelmek, valamint Erdély szerepének pozitív megítélését? Másrészt az előbbi kérdéssel szoros összefüggésben azt is az elemzés tárgyává kell tenni, hogy az önálló államiság kivívására való törekvés minden körülmények között támogatott közösségi célnak minősült-e, vagy csak 1848 esetében volt irányadó. Ugyanis a függetlenségi történelemszemlélet a nemzeti eszme, a nacionalizmus szellemének megfelelően „örök”, történelmi körülményektől független eszményként tekintett az önálló államiságra. Révai is így gondolkodott volna a kérdésről? Vagy esetleg egyéb, az állami önállóság kívánalmának abszolút voltát megkérdőjelező szempontok is formálták a véleményét? Az utóbbi sejteti, hogy Révai előbb idézett mondataihoz, miszerint 1848 arra mutatott rá, hogy a nemzeti összefogás képes elhárítani az önállóságot fenyegető „idegen hódítást”, azt is hozzátette: „a magyar szabadságharcból a mai kor számára is eleven tanúság, hogy a nemzeti függetlenség ügye szent üggyé csak akkor lesz, ha összekapcsolódik az európai haladás ügyével”.⁸ Tekintsük tehát át, hogy a függetlenségi felfogás az előbbieken meghatározott két fő gondolati összetevője mennyire jellemzi Révai József hagyománypolitikai írásait.

Legkorábbi hagyománypolitikainak tekinthető tanulmánya, a *Szabó Ervin és a 48-as magyar forradalom* számunkra két fontos gondolatsort tartalmaz. Az egyik a századfordulás, elsősorban a Függetlenségi Párt köréhez tartozók által ápolt történelemképet értékelte. Azt színpadias, „nacionalista kuruckodásnak” nevezte, amellyel a függetlenségek megmérgezték „a kispolgári tömegek” gondolkodását. Szabó Ervin ezzel a „piros–fehér–zöld történelemhamisítók” által a társadalom szervezetébe juttatott nacionalista méreggel szemben akarta a nemzeti „nihilizmus” ellenmégét felhasználni. Az 1848–49-es magyar forradalomról és szabadságharcról készített rajza ennek a törekvésnek a lenyomata, tévedése azonban abban állt, hogy a „nacionalizmus méregének nem ellenmégé

⁷ Révai József: Magyar szabadság – világszabadság [1938], in *Marxizmus, népiesség, magyarság*, Budapest, Szikra, 1948, 167.

⁸ Uo.167.

a nemzeti kérdéssel szemben való nihilizmus”.⁹ Mint láthatjuk, Révai a függetlenségi történelemszemléletről, amelynek állítólagosan valamilyen értelemben folytatója volt, meglehetősen lesújtó véleménnyel bírt.

Az is kiderül az írásból, hogy Révai a Habsburg-ellenes küzdelmeket nem tekintette egységes tradíciónak, az 1848–49-es eseményeket egyértelműen különválasztotta azoktól. Éppen Szabó Ervin véleményével vitázva fejtette ki, hogy 1848-at nem lehet a rendi sérelmi politika folytatójának látni: „Nem a régi nemesi sérelmi politika alapján történő inszurrekció volt 1848, hanem egy újjászülető polgári nemzet szabadságharca”.¹⁰

A párizsi *Szabad Szó*ban 1937-ben megjelent *1848–1867 és Magyarország nemzeti jövője* című tanulmányában egy, az előbbieknél mélyebb és meghatározóbb törésvonalat jelölt meg Révai, amely 1848-at elválasztja a függetlenségi tradíció egyéb eseményeitől. Eszerint a döntő eltérés az, hogy az 1848-as forradalom és szabadságharc egy nagyobb történelmi áram része volt, amely az emberiség haladásának ügyét sodorta előre: a magyar nemzeti ügy egybekapcsolódott az „európai haladás” ügyével. A többi Habsburg-ellenes harc nem lendítette előre a történelem kerekét, nem jelentett tényezőt az egyetemes haladás folyamatában, ezért mind elszigetelt jelenség maradt, illetve olyan hatalmi tényezők segítségével kellett támaszkodniuk, amelyek nem képviseltek haladó tendenciát:

„Az 1848–1849-es függetlenségi harc épp abban különbözik az előbbi századok magyar Habsburg-ellenes felkeléseitől, a Thököly-, a Rákóczi-felkeléstől, hogy míg a kuruc felkelések a magyar függetlenség kivívása érdekében nem tudtak Európa demokratikus erőivel szövetkezni (mert ilyenek akkor még nem voltak), hanem a törökkel, Franciaországgal, a cárral – vagyis olyan erőkkel, amelyek még a Habsburgokkal szemben sem képviselték az európai haladás ügyét, 1848-ban első ízben a magyar történelemben lehetett összekapcsolni a magyar szabadságharcot – nem dinasztikus háborúk hatalmi csoportosulásaival – hanem az európai népek – a lengyel, a német, az olasz – demokratikus nemzeti mozgalmaival”.¹¹

Ez az eszmefuttatás rávilágít arra, hogy Révai szemében a nemzeti történelem mozzanatainak megítélésénél az a legfőbb zsinórmérték, hogy az mennyiben szolgálta az egyetemes haladást, vagyis mennyiben volt összhangban Marx szekularizált üdvtörténeti forgatókönyvével. Az is kiderül belőle, hogy a

⁹ Révai: Szabó Ervin, 113.

¹⁰ Uo. 115.

¹¹ Révai József: 1848–1867 és Magyarország nemzeti jövője [1937], in *Válogatott történelmi írások*, 1. köt., Budapest, Kossuth, 1966, 274.

Habsburgok ellen külső hatalmakra, elsősorban a törökre építő magyar rendi-nemzeti törekvések egyetemes szempontból nem szolgálták inkább a történelem szükségszerű menetét, mint a Habsburg birodalmi aspirációk.

Hasonló gondolatra bukkanunk a *Magyar szabadság – világszabadság* című, 1938-ban a moszkvai *Új Hangban* napvilágot látott tanulmányban. Ebben a szerző Bocskai, Thököly, Bethlen Gábor, Rákóczi küzdelmeinek – melyeket itt már nem túl következetes módon nem nemesi inszurrekcióknak, hanem „nemzeti harcoknak” titulált – „mély ellentmondásáról”, „tragikus” karakteréről értekezett. A törökkel való összeállítás a Habsburgok ellen ugyanis éppúgy az állam önállóságának feladásához vezetett, mint ahogy a törökkel folytatott élet-halál harcban nyújtott „német” támaszért is a függetlenség feláldozásával kellett fizetnie az országnak. Magyarország számára mindkét út az önállóság feladásához vezetett: „Amíg Magyarország feudális, abszolutista, hódító nagyhatalmak közé volt beékelve, addig a nemzeti lét biztosításának mindig a nemzeti függetlenség egy részéről való lemondás volt az ára. Így volt ez a törökkel és a némettel a 17. század végéig”.¹²

A tanulmányban Révai Erdély szerepére is kitért. Gondolatmenete értelmében az Erdélyre korlátozódó, török támogatta, Révai által „függetlennek” titulált fejedelemségért aránytalanul nagy áldozatot kellett hoznia a nemzetnek: „az európai civilizációból való kiszakadást”, a történelmi fejlődés zsákutcába kerülését. Az előbbieken leírt történelmi csapdahelyzet Révai szerint később is fennállt, azonban a 18. századtól a török birodalom helyét egyre inkább átvette a cári Oroszország. A két nagyhatalom összehasonlítása is hasonló eredményre vezetett, mint a korábbi, vagyis Ausztria inkább hordozta a fejlődés lehetőségét, mint a cári birodalom. Erről már a korábban idézett, *1848–1867 és Magyarország nemzeti jövője* című írás tájékoztat minket.

Révai ebben Marxra és Engelsre hivatkozva állította, hogy Ausztria „történelmi szerepe” abban állt, hogy „Dél-Kelet-Európa, a Duna völgye kis szláv népeit összefogja [...] előbb a török hódítással, aztán a cárizmus pánszláv jelmezben fellépő imperializmusával szemben”.¹³ Révai írásából nem derül ki, hogy a Habsburgok mikor lettek hűtlenek ehhez a „történelmi szerephez”, mindenesetre a szerző szerint 1848-ra „Ausztria nem ellenfele, hanem szövetségese volt a cárizmusnak”.¹⁴ Ebben a világpolitikai helyzetben megszűnt az ellentmondás a magyar nemzeti aspirációk és a történelmi haladás kívánalma között: 1848 „fordulópont” volt, immár „Európa akkori börtönőrei” a „Habsburgok és a cár”, valamint a „demokratikus szabadságért küzdő népek”, köztük a magyar álltak

¹² Révai: *Magyar szabadság*, 210.

¹³ Révai: 1848–1867, 277.

¹⁴ Uo.

szemben egymással.¹⁵ Ezzel a fordulóponttal „a magyar szabadság ügyéből az európai szabadság ügye és az európai demokratikus haladás ügyéből [...] nemzeti ügy” lett.¹⁶

Még inkább aláásni látjuk a szakirodalomban egyeduralkodó, Révai eszmefuttatásait a függetlenségi történelemszemlélettel rokonságba helyezõ megközelítést, ha azt is áttekintjük, hogy az ideológus miként értékelte a szabadságharc leverése utáni helyzetben az önálló állami lét megteremtését célul kitűző emigrációs politikai programokat. Meglátása szerint Kossuth és a magyar emigráció rossz útra tért, már nem a forradalmi erők szövetségét kereste, hanem „a francia, a porosz bonapartizmusét”, vagyis Bismarck és III. Napóleon támogatását.¹⁷ Azonban nem csak a „reakciós” szövetségesek tezik nemkívánatosszá az önálló magyar állam létét, hanem a nemzetközi viszonyok is legfeljebb egy, a haladás érdekeivel ütköző magyar államot segíthettek volna napvilágra: „Forradalmi Németország és forradalmi Lengyelország nélkül a független Magyarország megteremtése Ausztria romjain már nem volt érdeke az európai demokráciának, de magának Magyarországnak sem, mert a független Magyarország az akkori Európában múlhatatlanul a cárizmus vazallusává lett volna”.¹⁸ Ebből a megállapításból értelemszerűen következett a konklúzió: „az emigrációs Kossuthal szemben Deáknak volt igaza”.¹⁹

Révai tehát egy 1849 után megszületõ független magyar állam lehetőségét éppen azért vetette el, amiért az erdélyi fejedelemséget is kárhóztatta: létük ütközött, illetve ütközött volna az egyetemes fejlődés nemzetek feletti szempontjával. Révai hagyománypolitikai írásai tükrében az önálló állami lét igénye csak akkor nyerhet igazolást, amennyiben összhangban áll a haladás diktálta követelményekkel, különben mint pusztán parciális, vagyis nemzeti, a történelem szemétdombjára való. Talán nem kell külön hangsúlyozni, hogy milyen mély szakadék választja el ezt a megközelítést a függetlenségi történelemszemlélettõl. Miként az elõbbiekben ismertetett eszmefuttatásokat – „a kuruckodó nacionalista történelemhamisítokról”, a Bocskai, Thököly és Rákóczi vezette függetlenségi harcok „mély ellentmondásáról”, az erdélyi fejedelemségnek az „európai civilizációból való kiszakadásáról”, valamint Ausztria üdvös „történelmi szerepéről” – is nehezen lehetne elhelyezni a függetlenségi felfogás keretében.

Révai 1848-at azért szakította ki a korábbi nemzeti törekvések sorozatából és tette meg a kommunista hagyománypolitika centrális eseményévé, mert

¹⁵ Révai: Magyar szabadság, 210–211. Révai: 1848–1867, 273.

¹⁶ Révai: 1848–1867, 273–274.

¹⁷ Uo., 277.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

azt Marx nyomán lehetett úgy értelmezni, mint egy egyetemes folyamat részmozzanatát, amely értelmét, jelentőségét az össz folyamatban betöltött szerepe által érte el. Ez a bemutatás alkalmas volt az események, összefüggések nemzeti karakterének háttérbe szorítására.

Révai emellett 1848 „nemzeti konnotációját” azzal is megkísérelte gyengíteni, hogy a szabadságharc katonai erejének nemzetköziségét hangsúlyozta. Történeti témájú tanulmányaiban és politikai publicisztikájában egyaránt feltűnt az 1848-as szabadságharcnak a spanyol polgárháborúval, a honvédseregnek a nemzetközi brigáddal való párhuzamba állítása. Egy jellemző szöveg hely Révaitól, amely az együtt harcolók táborának nemzetköziségét és az említett párhuzamot erősítette: „A magyar forradalmi honvédseregben Wysocki lengyel forradalmi emigráns vezetésével ott küzd a lengyel légió – mint ahogy 1919-ben a magyar Vörös Hadseregben ott harcolt az osztrák internacionalisták légiója, mint ahogy a spanyol polgárháborúban a nemzetközi brigádban ott harcoltak a magyar antifasiszták osztagai”.²⁰ Révai a nemzeti tartalmától megfosztott, nemzetközi jelenséggé átfestett 1848-at tette meg a „magyar nemzeti öntudat kiapadhatatlan forrásává”.²¹ Ennek a sajátos látószögnek, amelyből tekintve a szabadságharc egy nagy nemzetközi megmozdulás részeseménye volt, a megalapozójaként ott állt az események marxi értékelése, mint Révai felfogásának hitelesítője. A pártideológus jól ismerte Marx véleményét, miszerint „a magyar háború nagyon hamar elvesztette kezdeti nemzeti jellegét”²², miként Marxnak azt a látomását is, amelyben a magyar honvédsereg mint „egy valamennyi nemzetiség harcosaiból álló forradalmi hadsereg” jelent meg.²³

Ezzel eljutottunk Révai hagyománypolitikai írásainak valódi forrásához. Ez távolról sem a függetlenségi tradíció, hanem a magyar történelemre és azon belül az 1848–49-es eseményekre vonatkozó marxi–engelsi értékelés. Révai jól érzékelhetően a hagyománypolitikai fordulat, a nemzeti múlt – ugyan szelektív és pusztán deklaratív – vállalásának radikalizmusát azzal próbálta saját kommunista közegében elfogadhatóvá tenni, hogy múltértelmezéseit a marxi megnyilatkozások tekintélyére építette. Magát a paradigmátikus esemény kiválasztását is már ez határozta meg. Mint ismeretes, Marx munkáiban a török elleni magyar küzdelmek említésszerű pozitív megítélése mellett az 1848-as

²⁰ Uo., 274.

²¹ Révai: Magyar szabadság, 165.

²² Karl Marx – Friedrich Engels: Magyarország, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 6. köt., Budapest, Szikra, 1962, 500.

²³ Karl Marx – Friedrich Engels: A „Neue Rheinische Zeitung” statáriális megszüntetése, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 6. köt., Budapest, Szikra, 1962, 493. Marx vezércikkét Révai a *Marx és a magyar forradalom* című tanulmányában idézte. Révai József: Marx és a magyar forradalom [1932], in *Marxizmus, népiesség, magyarság*, Budapest, Szikra, 1948, 78.

magyar forradalom és szabadságharc jelent meg úgy, mint jelentős, elismerésre méltó történelmi esemény. Marx Magyarországot az összeurópai forradalmi mozgalom fontos színterének tekintette, a „reakció” egyik fő bástyájaként számon tartott Habsburg hatalommal való fegyveres harc vállalását pedig közismerten lelkesült szavakkal üdvözölte:

„Az 1848-as forradalmi mozgalomban 1793 óta először meri megtenni egy nép, amelyet körülzárt az ellenforradalmi túlerő, hogy a gyáva ellenforradalmi dühvel a forradalmi szenvedélyt, a terreur blanche-sal a terreur rouge-t állítsa szembe. Hosszú idő óta először találkozunk egy valóban forradalmi jellemmel, egy olyan férfival, aki népe nevében fel meri venni az élethalálharc kesztyűjét, aki nemzete számára Danton és Carnot egy személyben, s ez a férfiú – Kossuth Lajos”.²⁴

A Marx és Engels neve jelentette szentesítő erőt hagyománypolitikai koncepciója táboron belüli elfogadtatása érdekében messzemenően kiaknázza Révai. 1848 középpontba állítását Marx és Engels ítéletével igazolta: „Ezen a forradalmi harcon csüggött akkor – 1848 végén, 1849 elején – Európa és a világ legjobbjainak, Marxnak, Engelsnek, Heinének a szeme”.²⁵ Érdemes megjegyezni itt, hogy például a cseh kommunisták huszitizmushoz való fordulásában szintén szerepet játszhatott a marxi legitimáció. Marx ugyanis a huszita mozgalomban a nem túl sokra becsült csehek utolsó kísérletét látta arra, hogy „önállóan belenyúljanak a történelembe”.²⁶

Az is a marxi történelemlkép szentesítő funkciójával magyarázható, hogy Révai miért nem használta fel az idegen hódítók elleni összefogás és harc politikai üzenetének a múltba vetítésére a Habsburg-ellenes harcok Bocskaiával kezdődő hagyományát. Erre a Révai által jól ismert szovjet történetírás példát és felhatalmazást is szolgáltatott volna. Mint azt korábban bemutattuk, a független állami lét megőrzéséért folyó, külső hatalmakkal vívott háborúk minden megkötés nélkül a megbecsült tradíciók részévé váltak a Szovjetunióban. Az sem jelenthetett önmagában akadályt Révai számára, hogy a függetlenségi harcok „internacionalizálása” a történelmi valóság közegellenállását nem bírja legyűrni. Révai a maga „rugalmas” történelemszemléletével a Rákóczi-féle szabadságharcot éppúgy képes lett volna internacionalizálni, miként tette azt az 1848-as forradalom és szabadságharc esetében. Egyébként erre, vagyis a Rákóczi vezette szabadságharc beemelésére a „haladó hagyományok” körébe,

²⁴ Karl Marx – Friedrich Engels: A magyar harc, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 6. köt., Budapest, Szikra, 1962, 157.

²⁵ Révai: 1848–1867, 273.

²⁶ Marx – Engels: A magyar, 161.

a kommunista hagyománypolitika egy későbbi időszakában majd sor kerül, külön kiemelve benne a különböző népek internacionális összefogását a Habsburgok ellen.

Az általunk vizsgált időszakban azonban még az elfogadtatás érdekében elsősorban a marxi eszme-futtatások adták az iránytűt a történelmi folyamatok és jelenségek értelmezéséhez. Ezek értelmében a 15. századi „török invázió” nyomán a haladás, az „egész európai fejlődés forgott veszélyben”. Ennek elhárítása a németek és a magyarok közös történelmi érdeme, az „európai fejlődés [...] megmentése” hozzájuk kapcsolódik.²⁷ A török veszély csak tovább erősítette a magyarok és az ausztriai németek között a szlávok ellen már korábban kialakult természetes szövetséget:

„A magyarok és az ausztriai németek szövetsége szükségszerűség volt. Hogy ez a szövetség felbonthatatlanná váljék, ahhoz már csak egy nagy tény, egy mindkettőjük ellen irányuló hatalmas támadás hiányzott. Ez a tény bekövetkezett, amikor a törökök meghódították a bizánci birodalmat. A törökök Magyarországot, másodsorban pedig Bécset fenyegették, és Magyarország évszázadokra felbonthatatlanul odakerült a Habsburg-házhoz”.²⁸

Ebben az értelmezési keretben a többé vagy kevésbé a török támogatását igénybe vevő Habsburg-ellenes felkelések nem játszhattak „progresszív” szerepet. Révainak az 1849 utáni magyar emigráció politikai szándékait bíráló passzusainak kútfejét is Marx értékítéleteiben kell keresnünk. Mint ismeretes, Marx az 1850-es évek legelejétől sorjázó írásaiban már ostromozta nem csak az egykoron Dantonhoz hasonlított Kossuth jellemét, de törekvéseit is, elsősorban a III. Napóleonban támaszt kereső politikáját:

„Ő lényegénél fogva improvizátor, aki benyomásait a mindenkori közönségtől kapja [...]. A gondolkodás ingatagsága, amely az improvizátort jellemzi, szükségképpen a cselekvés kétértelműségében tükröződik. Ha Kossuth valaha aiolhárfa volt, melyben egy nép orkánja zúgott, most már csak Dionüsziosz-fül, melyben a Palais Royal és a Tuileriák titokzatos termei suttogásának visszhangja morajlik”.²⁹

Érdemes számba vennünk, hogy 1848 és a hozzá kapcsolódó történelmi alakok mellett milyen eseményekben és személyekben ismerte fel a Révai-féle

²⁷ Uo.

²⁸ Uo., 158.

²⁹ Karl Marx: Vogt úr, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 14. köt., Budapest, Szikra, 1966. 515.

hagyománypolitika a kommunista ideológia és politikai program lehetséges közvetítőit, pontosabban a politikai üzenet legfőbb elemének, vagyis a németekkel, mint idegen hódítókkal szembeni ellenállás eszméjének megjelenítőit. Ezt az őskeresést, mint láttuk, az újkori magyar történelem irányába alapvetően korlátozta a Habsburgok és a törökök történelmi szerepéről kialakított marxi–engelsi elgondolás. Révainak tehát olyan történelmi alakot kellett keresnie, aki tevékenységében egyszerre szolgálta a történelmi haladást, és egyben az idegen hódítókkal szembeni küzdelemnek is inspiratív példáját adta.

Így került be a Révai alkotta történelmi panteonba Szent István alakja. Szent István előtérbe állítását egyrészt igazolta a szovjet modell, amely 1935-től korábban elképzelhetetlen módon államépítő és védelmező uralkodókat is beengedett a közösségi emlékezetbe. Révai nem véletlenül hivatkozott egyik írásában arra, hogy miként az „orosz nép” számon tartja a múlt nagyjai között I. Pétert, úgy a magyar népnek is ápolnia kell Szent István emlékét.³⁰ Másrészt Szent István a marxi kritériumnak is eleget tett, hiszen a „jelen felé való haladás alapjait rakta le”.³¹

Szent István alakjának Révai külön tanulmányt szentelt, amely a *Magyar Nap* augusztus 20-i számában jelent meg. Eszerint a magyar uralkodó „legnagyobb jelentőségét abban kell látnunk, hogy vaskézzel leszámolt a múlttal s annak hordozóival, és a történelmi haladás irányába hajtotta a magyar népet. Akkor a feudalizmus éppen annyira forradalmi, új és korszerű volt, mint korszakunkban a szocializmus”.³² Szent István másik történelmi érdeme, hogy kiépítette az „önálló magyar államiséget” és képes volt megvédeni azt a „németek ellen”.³³ Ezt a hagyománypolitikai írások aktualizáló hajlamának megfelelően a jelenre nézve is irányadónak tekintette a szerző:

„A Berlin–Róma-tengely a történelem kerekét visszatartani akaró hatalmak új reakciós szövetsége és egyben Magyarország nemzeti önállóságának sírásója. A Szent István-i külpolitikai gondolat korszerű alkalmazása ma a Magyarországot környező kisállamokkal való megegyezést és a békét védő demokratikus nagyhatalmakkal való szoros együttműködést jelenti annak megakadályozására, hogy a barna pokol, a horogkeresztes fasizmus el ne öntse Közép- és Kelet-Európát s Magyarországot”.³⁴

³⁰ Révai József: Kölcsey Ferenc [1938], in *Marxizmus, népiesség, magyarság*, Budapest, Szikra, 1948, 43.

³¹ Uo.

³² Révai József: Szent István [1938], in *Válogatott történelmi írások*, 2. köt., Budapest, Kossuth, 1966, 270.

³³ Uo., 270, 272.

³⁴ Uo., 272–273.

Szent István politikája Révai értékelésében, visszatükrözte az ideológus által oly nagy becsben tartott nemzetek felettség eszméjét is: „politikájában [...] egy fő szempont vezette: nem ismert faji, nyelvi különbségeket, hanem a feudális rend építő szolgálatát, vagy az ellene folytatott harcot”.³⁵ Szent István kiemelt szerepe a kommunista múltszemléletben szintén ellentmond a tézisnek, amely azt a függetlenségi felfogás marxizált variánsának tekinti. A dualizmuskori függetlenségi történelemszemlélet meglehetősen tartózkodóan tekintett Szent Istvánra, nem utolsósorban azért, mert ekkortájt az államalapító király a Habsburgok politikai retorikájának centrális alakja volt. A függetlenségi érzésvilág vele szemben „Honalapító Árpád vezér” kultuszát építette ki, amelynek értelmében Árpád szellemének igaz folytatói a függetlenségi eszmét szimbolizáló hősök, mint Bocskai, Bethlen Gábor és Rákóczi.³⁶ A függetlenségi történelemkép plebejus változatát képviselő Ady Endre vagy Szabó Dezső – akik a népi gondolkodására is mély hatást gyakoroltak – pedig kifejezetten negatívan ítélték meg Szent István politikai művét.³⁷

A Habsburgok „történelmi szerepének” elismeréséből, valamint Szent István alakjának centrális helyéből a Révai alkotta hagyománypolitikai írásokban természetesen nem következik, hogy a pártideológus megközelítése a magyar aulikus, habsburgiánus történelmi gondolkodás hagyományával állna rokonságban. Egy ilyen konklúzió éppen annyira lenne elhibázott, mint az, amely a függetlenségi tradícióhoz kapcsolja azt. A politikai célok tolmácsolására felhasznált történelmi események és szimbólumalakok közötti egyezéseknek nincs meghatározó jelentősége. Az alapvető kérdés, hogy a kiválasztott médiumokkal milyen ideológiai–politikai üzenetet kívántak közvetíteni, valamint hogy a nyilvánosan vállalt és a múltba is beleírt politikai program mennyire tükrözte hirdetői alapvető szándékait. Nyilvánvaló például, hogy a hagyományok értelmezése által is közvetíteni kívánt legfontosabb programpont, az állami függetlenség megőrzése mögött olyan szándék húzódott meg – a szovjet hatalmi érdek –, amit a nyilvános politikai célok nem fedhettek fel.

Révai a centrális politikai üzenet közvetítésére 1848 eseményein és Szent István uralkodói tevékenységén kívül más „történelmi világot” nem használt fel. Említésszerű megnyilatkozásokból, rövid eszme-futtatásokból azonban kiderül, hogy a pártideológus még milyen mozzanatokat, történelmi szereplőket tekintett a „haladó hagyományok” körébe tartozónak. Révai ebben az

³⁵ Uo., 272.

³⁶ Sinkó Katalin: Árpád kontra Szent István, *Janus*, 1989. VI. I. 43, 49.

³⁷ Kovács Dávid: *Szabó Dezső nemzetszemlélete. A közösségi identitás változatai Szabó Dezső életművében*, Máriabesnyő, Attraktor, 2014, 137–142.

összefüggésben nevezte meg Hunyadi Jánost és Mátyást.³⁸ Ez a szovjet modell adaptációjára utal, hiszen Hunyadi János mint az idegen hódítók elleni harc kiemelkedő alakja, Mátyás pedig mint az erős állami hatalom kiépítője kerülhetett a szovjet mintát követő magyar kommunista hagyománypolitika látókörébe. Emellett Hunyadi János helyét a „haladó hagyományok” között Marx tekintélye is megalapozta. Marx ugyanis *Kronológiai jegyzeteiben* Hunyadi János törökök elleni küzdelmeinek európai jelentőségét emelte ki.³⁹

A tanácsköztársaság egy bekezdés erejéig szintén olyan történelmi mozzanatként lett ábrázolva, amelynek külpolitikája „a magyar történelem legszebb hagyományait folytatta”.⁴⁰ Mint emlékezhetünk rá, Révai az újkori és modernkori magyar történelemben először 1848-ban látta teljesülni az önálló állami létre irányuló nemzeti törekvések és a haladás követelményeinek összhangját. A világpolitikai helyzet Révai szerint az orosz bolsevik forradalommal ismét utat nyitott ennek. Miként 1848-ban a „demokratikus nemzetek” álltak szemben „Európa börtönőreivel”, vagyis a Habsburgokkal és a cárizmussal, úgy 1918–19-ben az „európai proletariátus” harcolt a „reakció” akkori megjelenési formájával, az „imperializmussal”.⁴¹ A tanácsköztársaság lényegét tekintve tehát 1848 törekvéseinek örököse, s mint ilyen, a „haladó hagyományok” része.⁴²

III. ÖSSZEGRZÉS

Eddigi vizsgálódásainkat röviden a következőkben foglalhatjuk össze. A Révai nevéhez köthető hagyománypolitikai írások a Komintern által meghatározott

³⁸ Révai: Kölcsey, 43.

³⁹ Mád Aladár: Marx és a magyar történelem, in *Marxizmus és hazafiság*, Budapest, Múvelt Nép, 1956, 88.

⁴⁰ Révai: 1848–1867, 279.

⁴¹ Uo., 279.

⁴² Itt bukkan fel először az a kommunista „múltátértelmezés”, amely a tanácsköztársaság politikai célrendszere részeként tünteti fel a „magyar nemzeti kérdés”, a „nemzeti függetlenség” képviseletét. Közismert, hogy a tanácsköztársaság politikáját a legkevésbé sem határozta meg a nemzeti, nemzetállami szempont. Kovács Dávid: „A nemzeti függetlenség igazi harcosai”. A KMP nemzeti retorikájának háttere, in Makkai Béla (szerk.): *A Felvidék krónikása. Tanulmányok a 70 éves Popély Gyula tiszteletére*, Budapest, L'Harmattan, 2015, 84–85. A kommunista mozgalom a nemzeti tudat ápolása ellenében nem csak eszmei küzdelmet folytatott. A végrehajtó hatalom birtokában a Forradalmi Kormányzótanács 1919. ápr. 17-ei 7391/II. sz. rendeletével egyetlen tollvonással igyekezett felszámolni a kivándorolt és asszimilációnak kitett magyarok nemzeti identitásának megőrzését szolgáló, a XX. század kezdetén elindított, ám általuk „túlhaladottnak” tartott nemzetvédelmi program „külföldi akcióit”. Makkai Béla: *Végvár vagy hídfő? „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia–Hercegovinában. 1904–1920*, Budapest, Lucidus, 2003, 324.

politikai üzenetek közvetítésére szolgáltak, ebből a célból jöttek létre. Az előre megadott sablonhoz a helyi szekciók tollforgatóinak kellett megtalálniuk a megfelelő történelmi motívumokat. Révai ebben a munkában nem elhanyagolható mértékben épített a szovjet történetírás nyújtotta mintákra. Szent István és a Hunyadiak megrajzolt érdemei kísértetiesen hasonlítottak azokhoz az erényekhez, amelyeket a szovjet történetírók Nagy Péterben, Rettegett Ivánban vagy éppen Alekszandr Nyevszkijben fedeztek fel. A paradigmaticus eseménynyé avatott 1848 kiemelése azonban más forrásból fakadt. Révait 1848 felé irányították a témára vonatkozó korábbi ismeretei is, de ennél fontosabb, hogy olyan eseményt akart kiválasztani „örökség” gyanánt, amelynek a „haladó” voltát Marx- és Engels-idézetek egész seregével lehetett védelembe venni, s így a mozgalom tagjai számára elfogadhatóvá tenni, mint „haladó hagyományt”. A munkásmozgalom tagjaiban élő beidegződésekhez, régi képzetekhez való alkalmazkodás készségéről tanúskodik az is, ahogy 1848 értékelésekor a Szabó Ervin teremtette ítéletekhez viszonyult. Révai tudatában volt annak, hogy az 1848-ról kialakított képet a kommunisták körében milyen mélyen meghatározzák Szabó Ervinnek a kérdésre vonatkozó gondolatai.⁴³

A pártideológus ezért – bár az alapkoncepciót tekintve élesen bírálta Szabó Ervin munkáit – azok számos, mélyen rögzült gondolati elemét maga is beépítette tanulmányaiba. Ilyen gondolati elem volt a nemesség áldozatkészségéről szóló „legenda” leleplezése: Révai Szabó Ervinhez hasonlóan tagadta, hogy a pozsonyi országgyűlés önszántából, pusztán nagylelkűségből fogadta volna el a változást hozó törvényeket. A valódi okot mindketten a forradalomtól való nemesi félelemben jelölték meg.⁴⁴ Révai továbbá a magyar nemesség nemzetiségi kérdésben megnyilvánuló állítólagos szűkkeblűségéről, sőt, a nemzetiségekkel szembeni „magyar nemzeti elnyomásról” szőtt Szabó Ervin-i eszmefuttatásokat is átvette.⁴⁵

A Komintern megszabta ideológiai üzenet mint keret, a szovjet történetírás mint modell, az elfogadtatás igényéből fakadóan a marxi értékelések egyaránt alakító tényezői voltak a pártteoretikus hagyománypolitikai írásainak.

⁴³ Révai: A 48-as, 609.

⁴⁴ Erre vonatkozólag lásd: Szabó Ervin: *Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban*, Budapest, Szikra, 1949, 102–104. Szabó Ervin: Bevezetés Engels: A magyar forradalom című művéhez, in Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*, Budapest, Gondolat, 1979, 128, valamint Révai: Magyar szabadság, 179.

⁴⁵ Szabó: Bevezetés Engels, 133., Szabó Ervin: A magyar szabadság in Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*, Budapest, Gondolat, 1979, 68., valamint Révai: Magyar szabadság, 204.

„A NEMZETI ESZME IGAZI HORDOZÓI”
A NEMZETI ESZME A KMP IDEOLÓGIÁJÁBAN
(1936–1939)

A Moszkva hatalmi érdekeit szolgáló, a Komintern 1935-ös, VII. kongresszusán meghirdetett úgynevezett népfrontpolitika jelentős változást hozott a kommunista világmozgalom ideológiájában és retorikájában.¹ Ezen változások közé sorolható, hogy az 1935-ös fordulatot követően a kommunista pártok, így a KMP is szakítva korábbi önmeghatározásával „demokratiként”, valamint „nemzetiként”, a „nemzeti eszme” képviselőjeként tüntette fel magát. Jelen írás az utóbbi ideológiai–retorikai fordulattal foglalkozik, annak bemutatására vállalkozik, hogy a KMP tollforgatói a népfrontpolitika kezdeti, 1936-tól 1939-ig nyúló szakaszában miként kísérelték meg a nemzeti eszme beépítését a kommunista ideológiába. Az elemzés anyagát a korszak KMP-hez köthető sajtóorgánumainak politikai publicisztikája, valamint a mozgalom két vezető teoretikusának, Révai Józsefnek és Lukács Györgynek az írásai képezik.

A kommunista pártok nemzeti önreprezentációját, amely a népfrontpolitika meghirdetésével vette kezdetét, a szakirodalom tanúsága szerint a történészek nagyon eltérő módon értékeli. Találunk olyan véleményt, amely abból, hogy a kommunisták a „nemzeti érdek oltalmazóinak” vallották magukat, arra a következtetésre jut, hogy a kommunista pártok ideológiáját és gyakorlatát a „szocializmus és a nacionalizmus elegyének” vagy „kiegyezésének” lehet tekinteni.² Szintén ebben az értelmezési körben mozog azon elemzés is, amely Révai korabeli történeti tárgyú írásait olyan felfogás megnyilatkozásaként mutatta be, amely „rehabilitálta a nemzeti eszmét”.³ Az előbbi felfogással szemben mások a kommunisták nemzeti retorikáját a valódi szándékok lepleként láttatták,

¹ Kovács Dávid: „A nemzeti függetlenség igazi harcosai”. A KMP nemzeti retorikájának háttere, in MAKKAI Béla (szerk.): *A Felvidék krónikása. Tanulmányok a 70 éves Popély Gyula tiszteletére*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2015, 85–94.

² Mevius, Martin: A kommunizmus és a nacionalizmus viszonyának újraértékelése, *Regio*, 2010/2, 3, 28, 31.

³ Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi tekintéssel*, Budapest, Osiris, 2011, 352.

amelyben a „nemzeti eszme” pusztán „ornamentikává silányodott”,⁴ vagy – miékként egy másik értelmező fogalmazott – a „nemzeti retorikával űzött játéknak [...] semmi köze nem volt az igazi nemzeti érzéshez”.⁵

Ahogy az egymásnak feszülő fenti értelmezések is mutatják, a nemzeti eszme, valamint a kommunista ideológia és praxis viszonya meglehetősen fogas kérdésnek számít. Reményeim szerint a vizsgálódásom tárgyát képező szövegek elemzésével hozzájárulhatok e kérdés megválaszolásához. Ez írásom egyik kiemelt célja.

A népfrempolitika érvényesítése Magyarországon is a nemzeti eszme tekintetében a KMP korábbi felfogásának átértékeléséhez vezetett. A párt a tanácsköztársaság idején – miként az annak bukását követő évtizedben is – egy merev, internacionalista álláspont talaján állt, s a nemzeti összefogás gondolatát mélyen elutasította.⁶ Ez a szemlélet a magyar szekcióban az „osztály az osztály ellen” politika 1928-as, a Komintern által történő meghirdetése után csak tovább erősödött. Ezzel szemben az 1935-ös fordulatot követő esztendőkből a magyar kommunisták is önmagukra a „nemzeti eszme és szabadság igazi hordozóiként” tekintettek. A nemzeti eszme tartalmát az ország függetlenségének Németországgal szembeni megóvásában, a „társadalmi haladás”, a „demokrácia” előmozdításában határozták meg: a „munkás független ország szabad polgára akar lenni, nem tűri az idegen elnyomást. Küzd az ország függetlenségéért, és egyidejűleg harcol szabadságjogaiért az országon belül, nem tűri, hogy az ezerholdasok és gyárosok saját érdekeik szolgálatában idegenek prédáivá tegyék az országot. Jó magyar, éppen azért, mert szocialista”.⁷

A fenti érvelés értelmében a kommunista pártcélok, a népfrempolitika, valamint a nemzeti eszme, a „jó magyarság” közé egyenlőségjel került. Fontos hangsúlyozni, hogy a „nemzeti eszmével” való illetén azonosulás nem jelentette a munkás nemzetköziség feladását. A kevés a kérdést érintő eszme-futtatás

⁴ Kiss Gy. Csaba: Hogy is volt azzal a nemzeti érzéssel? *Hitel*, 1990/23, 38–39.

⁵ Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Budapest, Osiris, 2007, 504.

⁶ Közismert, hogy a tanácsköztársaság politikáját a legkevésbé sem határozta meg a nemzeti, nemzetállami szempont. Kovács: „A nemzeti”, 84–85. A kommunista mozgalom a nemzeti tudat ápolása ellenében nem csak eszmei küzdelmet folytatott. A végrehajtó hatalom birtokában a Forradalmi Kormányzótanács 1919. ápr. 17-ei 7391/II. sz. rendeletével egyetlen tollvonással igyekezett felszámolni a kivándorolt és asszimilációnak kitett magyarok nemzeti identitásának megőrzését szolgáló, a XX. század kezdetén elindított, ám általuk „túlhaladottnak” tartott nemzetvédelmi program „külföldi akcióit”. Makkai Béla: *Végvár vagy hídfő? „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia–Hercegovinában, 1904–1920*, Budapest, Lucidus, 2003, 324.

⁷ Szocialisták és nemzetköziség [1938. június], in *Dolgozók Lapja. A Kommunisták Magyarországi Pártja (a Kommunista Internacionálé szekciója) központi lapja (1937–1938)*, Budapest, Szikra, 1955, 141.

tanúsága szerint a KMP tollforgatói a valós elméleti és gyakorlati problémákat igen könnyedén figyelmen kívül hagyva, nem láttak feszültséget a nemzeti, valamint a nemzeti kereteken átívelő osztálykötődés között. Sőt, a valóság közegellenállását korántsem naivan kiiktató fejtegetéseik értelmében a munkás internacionalizmus és a magyar nemzeti érdek képviselője feltételezi egymást:

„Nem tagadjuk azonban, hogy ugyanakkor nemzetköziek vagyunk, hogy valamennyi ország dolgozóival közösen harcolunk az elnyomás és kizsákmányolás ellen, hogy testvéri rokonszenvünk kíséri a szabadságukat életükkel védelmező spanyol és kínai dolgozókat, a fasizmus igája alatt nyögő német és osztrák munkásság önfeláldozó harcait, hogy őszintén kívánjuk a nemzetközi munkásosztály harcosszervezetének megteremtését. De ahogy mindenfajta elnyomás ellen harcolunk, úgy vagyunk Magyarország függetlenségének is valóban következetes védelmezői, a magyar nemzeti eszme és szabadság igazi hordozói”.⁸

Ugyanez a gondolat lép elő a KMP Központi Bizottsága által közreadott, Zalka Mátéra, a „spanyol köztársaság és a magyar nép hőisére” megemlékező írásban is:

„Zalka Máté tudta – mint Petőfi –, hogy a világszabadság ügye és a magyar nép szabadságának ügye: egy és ugyanaz... A spanyol nép ügyéért harcolva a világszabadságért, tehát a magyar nép szabadságáért is küzdött. A magyar nép büszke Zalka Mátéra, a spanyol néphadsereg generálisára, mint ahogy büszke volt mindig az 1848-as forradalomnak azokra a hőseire, akik később az amerikai, az olasz nép szabadságharcaiban ontották vérüket. Lukács Pál tábornok [vagyis Zalka Máté – K. D.] a Bemek, a Türr Istvánok fajtájából való volt”.⁹

Itt ismét egy tendenciózus, sőt mondhatjuk, hamis azonosítási kísérlettel találkozunk. A KMP írástudói a kommunista világmozgalom (és mögötte a Moszkva) által irányított küzdelmeket – amelyek célja a világ különböző pontjain valóban a diktatúra és a szovjet befolyás megteremtése volt –, a „világszabadság” s ezen keresztül a magyar függetlenség ügyével azonosították.

Az idézetek kapcsán szembeűnő, hogy nem pusztán a történeti tárgyú tanulmányokban, hanem a kommunista politikai publicisztikában is tetten érhető a szándék a történelmi elődök keresésére. Ez az észrevétel fokozottan igaz Révai József cikkeire, aki a kommunista internacionalizmus szellemi elődjét a 19.

⁸ Uo., 141.

⁹ Zalka Máté – A Spanyol Köztársaság és a magyar nép hőse [1937. július], in *Dolgozók Lapja. A Kommunisták Magyarországi Pártja (a Kommunista Internacionálé szekciója) központi lapja (1937–1938)*, Budapest, Szikra, 1955, 67.

század „világpolgári forradalmi demokratizmusában” és annak olyan képviselőiben ismerte fel, mint Petőfi, Kossuth, valamint Garibaldi. A Révai teremtette analógia értelmében Kossuth és Petőfi „demokratikus patriotizmusának” éppúgy szerves része a „demokratikus internacionalizmus”, miként a kommunisták hazafiságának elidegeníthetetlen összetevője a „proletárinternacionalizmus”.¹⁰ Révai láthatóan összemosza a nemzetek szolidaritásának, egyenlőségének a 19. századi nemzeti eszmére valóban jellemző gondolatát a marxi internacionalizmussal, amely éppen a nemzeti közösség illuzórikus voltát, az egy nemzethez tartozók mint kizsákmányolók és kizsákmányoltak antagonisztikus és szükségyszerű osztályharcát állította előtérbe.

A kommunista teoretikus és egyben pártja szemléletére jellemző, hogy azt, aki nem volt hajlandó elfogadni a munkás nemzetköziséget a nemzeti eszme összetevőjeként, azt „Petőfi, Mazzini, Kossuth és Garibaldi hagyományainak cserbenhagyásában” találta vétkesnek, és felfogásuk értelmében az ilyen ember kizárta magát a „patrióták” sorából.¹¹

Érdeemes még a korszak politikai publicisztikájában a nemzeti kérdéssel leg részletesebben foglalkozó, előbb idézett Révai-cikk más gondolati összetevőit is kiemelni. A cikk Féja Géza *Szocializmus Magyarországon* című, a *Kelet Népe*-ben megjelent írásának bírálataként született. Féja Géza bírált munkájában a magyar munkásmozgalom nagy mulasztásaként rója fel, hogy az a munkásságot nem vonta be a nemzeti kultúra áramába, így nem is volt képes azt „tudatos magyar patriotizmusra” nevelni. Erre Révai a nemzeti eszmét végletesen elsilányítva úgy reagált, hogy a nemzeti kultúrához való kötődésnél „vannak [...] sokkal fontosabb ismérvei is” a patriotizmusnak.¹² Nem meglepő, hogy ez a fontosabb ismérv a nemzeti függetlenség védelmében került meghatározásra. A párt által betölteni kívánt szovjet határőrszerepet így igyekezett Révai a hazafiság zsinórmértékévé tenni:

„Ma a magyarság, ha rejtett formákban is, szabadságharcot vív nemzeti függetlenségéért. Ma arról van szó, hogy a nemzeti szabadságért és önállóságért évszázadokon át vívott harcok nem folytak-e hiába. Ma az a veszély fenyeget, hogy gazdaságilag és politikailag gyarmatává válunk idegen imperialista államoknak. Ma [...] a hazafiság igazi ismérve legelső sorban ez: mit tettünk e szörnyű nagy veszélyek elhárítására?”¹³

¹⁰ Révai József: „Magyar szocializmus” [1939], in *Válogatott történelmi írások*, 2. köt., Budapest, Kossuth, 1966, 185–186.

¹¹ Uo., 186.

¹² Uo., 182.

¹³ Uo., 183.

Ennek az eszmefuttatásnak a keretében tűnik fel a gondolat, amely szerint, igazolni kívánva a kommunista mozgalom nemzeti jellegét, a párt a nemzeti függetlenség, az idegen hódítás elleni küzdelem legkövetkezetesebb harcosa: „És ki állt ki legelőször és leghatározottabban a gátra az idegen elnyomás veszélyével szemben? Megint csak a munkásság, a nemzeti érzésben annyiszor megrágalmazott szocialista munkásság... A nemzeti veszély komoly órájában megméretvén a szocialista munkásság ma a magyar társadalom egyetlen osztálya, melynek hazafisága nem találtatott könnyűnek”.¹⁴ Nem felesleges talán megjegyezni, hogy ez az elgondolás a kommunista önkép egyik fontos elemét adta, amely nem csak a háború utáni években szerepel fontos hivatkozási alapként a kommunisták retorikájában, de az azt követő évtizedekben is.

Révai *A magyar népiesekről* című tanulmányában a nemzeti közösség mi-benlétére is kitért. Ebben a tanulmányban kísérletet tett az osztályszempont és a nemzeti összefogás kívánalmának összeegyeztetésére. Írásában elutasította a nemzeti sorsközösség eszméjét, mint merőben „misztikus” elképzelést, sőt, mint „fasiszta hazugságot”.¹⁵ A klasszikus marxizmus szellemének megfelelően a nyelvi–etnikai kapcsolatokból, vagy a hagyományok és történelmi sors teremtette kötelékekből levezetett közösségi identitást, a rájuk való hivatkozást a „kizsákmányolóknak” a valódi társadalmi törésvonalakat, vagyis az osztálytagozódást elhalványítani kívánó manipulációjának minősítette:

„[...] a népközösség misztikus, »osztályfölötti« fogalmának az a reális tartalma, hogy az uralkodó osztály (annak is legreakciósabb része) [...] olyan szempontokat, érzéseket, érdekeket akar megtenni a »népközösség« alapjának és tartalmának, melyek arra szolgálnak, hogy a néppel elfeledtessék a [...] nép és a kizsákmányolók érdekeinek ellentétességét [...], mintha a népközösség [...] valamilyen természetes, osztálytörésvonalakon túli állapot: misztikus »sorsközösség«, amelyben magyar a magyarnak (pl. paraszt a grófnak) néptestvére, fajtestvére”.¹⁶

A nemzeti közösség megteremtésének azonban létezik Révai szerint egy másik, igazi útja. Ez figyelembe veszi azt, hogy a társadalom valós egységei az osztályok, amelyek közös érdekek és célok mentén összefoghatnak, megteremtve így a nemzeti közösséget, pontosabban a „dolgozó osztályok harcosszövetkezésének népközösségét”.¹⁷ Révai a francia forradalom – és persze a magyar 1848

¹⁴ Uo.

¹⁵ Vörös Sándor [Révai József]: *A magyar népiesekről. A magyar népiesek viszonya a fasiszmushoz, Új Hang*, 1939/6, 20.

¹⁶ Uo., 19–20.

¹⁷ Uo., 18.

– példájával kísérelte meg tétele alátámasztását, miszerint a célok és érdekek önmagukban képesek közösséget, mi több, „népközösséget” teremteni:

„A népiesek nyilván keveslik a nép egyes osztályainak szövetkezését bizonyos közös érdekek védelmére, bizonyos közös célok kivívására, pusztá érdekházasságnak tartják, aminek nincs lángja és lobogása, nincs ereje és lendülete. Ők ennél nyilván többet szeretnének: igazi népi »egységet« (nem pusztán nép-frontot) teljes egygyólvadást... De vajon a dolgozó osztályok szövetkezésének nem lehetnek olyan céljai, melyekért érdemes élni és halni?... A francia forradalomban nem volt-e elegendő tűz és láng, egységbe forrasztó erő a parasztság, a plebejus városi szegények és kispolgárok és a polgárság szövetkezésében a forradalmi haza védelmére, pedig ez csak közös érdek volt... A 48-as magyar forradalomban az Alföld paraszt népét, Budapest plebejus ifjúságát és a vármegyei nemes urakat nemzeti egységbe fűzte az ország függetlensége kivívásának közös célja”.¹⁸

Ez az érvelés érdekes ellentmondást tár elénk. Miközben Révai más kommunista tollforgatókhoz hasonlóan mindent elkövetett, hogy pártja politikai törekvéseinek történelmi igazolást biztosítson, felismerve azt, hogy a megszólítani kívánt közösség, a magyarság – mint minden nemzet – életében mennyire fontos szerepe van a hagyományoknak, addig a népközösség mibenlétéről kiöltött gondolataiban ennek nyomát sem találjuk. Révai valóságidegen teóriájában a kulturális hagyomány mint közösségkonstituáló tényező nem kapott helyet, holott e nélkül az egyént a közösséghez kapcsoló mi-tudat sem alakulhat ki. A kommunista teoretikus számára a nemzet nem volt több mint „harciprogram”, „osztályok törekvéseit egybekapcsoló célkitűzés”.¹⁹ A tanulmány vizsgálata során Révai gondolkodásának egy másik, korábban is szembetűnő vonása jelenik meg még élesebb kontúrokkal. Ez nem más, mint a másképp gondolkodás megbélyegzésére való igyekezet. Aki nem fogadta el a bolsevik „nemzetkoncepciót”, amely valójában a nemzeti összetartozás alapját kérdőjelezte meg, az fasiszta eszmék hordozójának minősült: „az osztályfeletti misztikus »népközösség«: fasiszta hazugság”.²⁰

Lukács Györgynél ugyanerre a stigmatizáló, bírói attitűdre bukkanunk. Ilyllyes Gyulának az egységes népszellem feltételezéséből kiinduló gondolatait a hitlerinél valamivel finomabb szövéssű kortársi fajelméletek közé sorolta. Vádja értelmében Illyésnek a „reakciós demagógia mocskos folyamából” kihalászott gondolati csak arra szolgálnak, hogy kiöljék az emberek tudatából a népek

¹⁸ Uo., 18–20.

¹⁹ Uo., 20.

²⁰ Uo.

együvé tartozásának eszméjét, amely az egyedüli védgát a nacionalizmust a tömegek kizsákmányolása céljából gerjesztő uralkodó réteg hamis demagógiájával szemben: „De a »finomabb«, a »tudományos színezetű« kortársi fajleméletek sodra ugyanoda visz, ahová a durva szövésű demagógiáé: el a nép, a népek nagy, maradandó és közös érdekeitől: eltakarni azokat a »fajok« egységének olyan felfogásával, amely alkalmas a reakciós kapitalista–junker kisebbség hódító, elnyomó és kizsákmányoló céljainak kiszolgálására és elleplezésére”.²¹ Lukács nem éppen kikezdhetetlen gondolati következetességéről tanúskodik, hogy pár oldallal később már nem az osztálytagozódást és a nemzetköziséget háttérbe szorító egységes népszellem gondolatának elfogadása miatt támadta az író, hanem azért, mert Illyés állítólagosan túl szűken, a munkásságról elfeledkezve értelmezte a „magyar dolgozó nép” fogalmát. Lukács ezt az „író hallgatásából”, vagyis abból vezette le, hogy Illyés Gyula *Magyarok* című művében a munkásságról nem írt: „Illyés magyarországi helyzetképében a munkásság nem létezik”.²²

A nemzeti eszmébe becsempészni kívánt, azonban annak lényegével összeegyeztethetetlen elvek és szempontok, mint a proletárinternacionalizmus, a kulturális dimenzió leértékelése, az osztályszempont önmagukban is nehezítették, hogy a KMP a „nemzeti párt” szerepét hitelesen betölthesse a közvélemény szemében. A legfőbb akadályt azonban nem ezek jelentették, hanem a KMP-nek a revízió kérdésében elfoglalt álláspontja, miszerint a határmódosítás felvetése a békét veszélyeztetve konfliktust szül Magyarország és szomszédai között, éppen ezért nem szolgálja az ország valós érdekeit. Másrészt a revízió csak Németországra támaszkodva képzelhető el, ami óhatatlanul a német befolyás erősödésével jár, veszélyeztetve így Magyarország állami függetlenségét. A KMP megkísérelte, hogy éppen a határrevízióról való lemondás politikáját tüntesse fel igazán „nemzetinek”.

A kommunista tollforgatók érvelése szerint a KMP éppen azért nemzeti, mert elutasítja „a trianoni szerződés erőszakos katonai revízióját”, amely óhatatlanul háborúhoz és a legfontosabb közösségi érdek, a nemzeti függetlenség elvesztéséhez vezetne.²³ Révai korábban, egyik 1925-ös cikkében még azért támadta a politikai elitet, mert állítása szerint az hatalmi és gazdasági érdekeit mindenek fölé helyezve kiegyezett „a Magyarországot szétdaraboló

²¹ Lukács György: Írástudók felelőssége [1939], in *Írástudók felelőssége*, Budapest, Szikra, 1945, 110.

²² Uo. 116.

²³ *A Kommunista Magyarországi Pártja ideiglenes vezetőségének határozata a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa irányvonalának magyarországi alkalmazásáról* (PI Archívum. 500/2.f.583.ő.e.), in Sipos Attila (szerk.): *Népfront Magyarországon. A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa és a magyarországi munkáspártok*, Budapest, Kossuth, 1985, 58.

imperializmussal” és az „utódállamokkal”, feladva így a határon túli magyarok önrendelkezéshez való jogát.²⁴ A korszakban született írásokban azonban már az „utódállamokhoz való közeledés” feltétel nélküliségéről értekezett: „De a magyar kisebbségek védelme nem lehet feltétele a magyar–csehszlovák közeledésnek. Az elszakadás Hitlertől, a közeledés Csehszlovákiához, a háború helyett a béke politikája feltétlenül érdeke a magyar népnek. Ezt kívánja az ország függetlenségének a megvédése is”.²⁵

A revízió kérdésében is megfigyelhető, hogy a KMP önkényesen elfoglalta a „nemzeti” álláspont pozícióját és innen bírálta azokat, akik nem osztották fel-fogását. Ebben a korszakban kezdtek el élni a kommunista teoretikusok azzal a fogalmi dichotómiával, amely a nemzeti érzés helyesen megélt formáját élesen megkülönböztette annak torzult változatától, az előbbire az „igaz hazafiság” vagy a „demokrata patriotizmus”, míg az utóbbira a „nacionalizmus” vagy a „sovinizmus” megjelölését használva.²⁶ Ennek megfelelően kapta meg a revízió óhaja a nacionalista minősítést a kommunisták részéről. Erre ad példát a *Dolgozók Lapja* 1938. júniusi számában megfogalmazott bírálat a szociáldemokrata párt revíziót támogató politikája felett:

„A revízió jelszava ma a háborús uszítás fő eszköze [...], a Népszava [...] egy szóval sem tiltakozik ez ellen a nyílt háborús uszítás ellen, ugyanakkor pedig éppen ma tartja szükségesnek ismételten hangsúlyozni, hogy a szociáldemokrata párt is a revízió álláspontján áll... veszélyes és a munkásmozgalmra nézve káros álláspont ez! Veszélyes, mert megtéveszti a munkásokat, zavart kelt bennük azáltal, hogy elhinti soraikban a hamis nacionalizmus csíráit”.²⁷

Révai is mint „imperializmust” ítélte el a területi igényeket. Ezzel az „imperializmussal” egybekapcsolódó nemzeti érzést mint negatív jelenséget

²⁴ Révai József: Trianon– Genf–Moszkva, *Új Március*, 1925/1–2. 36.

²⁵ Révai József: A magyar külpolitika válsága [1937. június], in *Dolgozók Lapja. A Kommunisták Magyarországi Pártja (a Kommunista Internacionálé szekciója) központi lapja (1937–1938)*, Budapest, Szikra, 1955, 44.

²⁶ Ez a fogalmi dichotómia a kommunizmus bukásáig megmaradt. A fordulat éve után az „igaz hazafiság”, „demokratikus hazafiság” megjelölést egyre inkább kiszorította a „szocialista hazafiság” fogalma. Az 1980-as években azonban a „szocialista hazafiság” mellett hasonlóan pozitív töltettel, tulajdonképpen annak szinonimájaként tért vissza a „demokratikus hazafiság” megjelölése. Az utolsó pártanyag, amely a nemzeti tudat kérdésével foglalkozott 1986-ban, a „hazafias demokratikus” és a „nacionalista–soviniszta” áramlat kettősségéről értekezett. Halmy Kund: *Betekintés az MSZMP tanácsadó testületeinek működésébe I. Szemelvények az MSZMP KB Kulturpolitikai és Művelődéspolitikai Munkaközösségének iratanyagaiból (1976–1988)*, Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2015, 71.

²⁷ Szocialisták és nemzetköziség [1938. június], 141.

„nacionalizmusnak”, míg az azt elutasító, vele „kibékíthetetlen ellentétben állót” „patriotizmusnak” nevezte. Ez a területi igényeket is felölelő „nacionalizmus” – szövege Révai érvelése – az ország legalapvetőbb érdekével ütközik: „Ez az imperializmussal kibékülő nacionalizmus pedig ma az igazi magyar nemzeti érdekek legveszélyesebb ellensége. Az imperialista hódítás kedvéért elárulja mindennél féltettebb kincsünket: nemzeti függetlenségünket”.²⁸

A kommunistáknak a nemzeti kérdéshez való viszonyát taglalva még egy dologra kell kitérnünk. 1939-re megfigyelhető egy visszalépés a népfrontpolitikában, amely a nemzeti problematikát is érintette. Mint említettük, ez a megállapítás igaz a KMP-hez köthető 1936 és 1938 között született írásokra, a párt tollforgatói a nemzeti- és az osztálykötődés párhuzamos meglétét feszültségmentesnek ábrázolták. Eszerint aki jó kommunista, az egyben jó magyar is. Ebből következően értelmetlen a két kötődés, a két identitás között hierarchiát teremteni, az egyiket a másik fölé emelni. Ezzel a megközelítéssel szemben Révai József sokat idézett „*Magyar szocializmus*” című, 1939 nyarán megjelent publicisztikájában egyértelmű és világos értéksorrendet állított fel a két „közösségélmény” között. A vonatkozó gondolatsort fontosságának megfelelően érdemes hosszabban idézni:

„A szocialista számára a nemzeti érzelem sok, de a nemzetközi érzelem még több; a közösségélmény, mely összefűzi népével és országával, mély és nagy, de elsődlegesebb, mélyebb és nagyobb az a közösségélmény, mely a világ proletárjainak egyesülésével kapcsolja egybe. Amit Féja követel, az lényegében az, hogy a magyar proletár olvadjon fel a magyar paraszttal alkotott népi, nemzeti közösségben, és ne érezze, ne tekintse ennél többnek az orosz, a spanyol, a francia munkással való sorsközösséget... pedig mily hiábavaló igyekezet a munkásokat eltéríteni akarni nemzetközi közösségtől! A magyar munkásságot a közös nyelv, a közös szülőföld száz és száz köteléke fűzi a magyar paraszthoz, de a magyar munkásság és magyar parasztság mégis két különböző osztály. A spanyol munkás és a magyar munkás pedig egyazon osztály tagja, osztálytörékvéseik, programjuk, világnézetük egy. Ez az egység teremti meg a nemzetközi proletár szolidaritásnak a nemzeti közösségi élményt túlszárnyaló érzésvilágát”.²⁹

A nemzeti- és osztálykötődés között kizárólag a retorika szintjén megteremtett korábbi harmónia immár az ideológia vonatkozásában is megszűnt.

Vizsgálódásunkat lezárva, eredményein áttekintve kellő számú gondolati fógódkodó áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy a munkánk elején kijelölt központi

²⁸ Révai: „*Magyar szocializmus*”, 187.

²⁹ Uo. 184–185.

kérdésre választ adjunk, vagyis meghatározzuk a kommunista ideológia és a nemzeti eszme viszonyát. Az elemzésünk anyagát képező politikai publicisztika szövegvilága megerősíti, amit például Martin Mevius a kommunista pártok gyakorlatáról általánosságban megállapított: a KMP teoretikusai is a nemzeti érdekek oltalmazójának, a becses nemzeti hagyományok örökösének tüntették fel mozgalmukat. Kérdés, hogy ebből joggal következik-e azon állítás, miszerint a kommunista ideológia ezzel „rehabilitálta a nemzeti eszmét”, vagy az a következtetés, hogy a létező kommunizmus elmélete és praxisa a „szocializmus és nacionalizmus elegyeként” jellemezhető. Az éles szemű kortársak megítélése szerint a dolgokat reálisabban ragadták meg. A kiváló lengyel író, Czesław Miłosz a lengyel kommunista párt nemzeti önreprezentációját, a nemzeti hagyományok iránti új keletű fogékonyságát, mint a jelenség átélője pusztán külsőségként írta le, ami senkit nem volt képes megtéveszteni: „Nagy hangon folyik a vita hazafiságról, a nemzet legjobb, vagyis haladó hagyományainak folytatásáról, a múlt iránti ragaszkodásról. De senki sem annyira naiv, hogy komolyan vegye a külső homlokzatot”.³⁰

A probléma átgondolása egy nehezen megmagyarázható kettősségre, ellentmondásra, szemléleti következetlenségre világít rá. Mint emlékezhetünk rá, a két attribútum, a „nemzeti” és a „demokrata” egy időben jelent meg a kommunista mozgalom retorikájában, és egészen a kommunizmus európai megszűntéig annak része maradt. Mindkettő a népfrempolitika meghirdetésével tűnt fel a kommunista pártok önmeghatározásában, elősegítve így a mozgalom taktikai céljait. A helyi pártok tehát nem csak azt hirdették magukról, hogy nemzetiek, de ugyanolyan elánnal azt is, hogy demokraták. Ennek ellenére reálisan senkiben nem merül föl, hogy úgy határozza meg a kommunizmus ideológiáját és valóságát, mint szocialista és demokratikus elvek elegyét, miként a „demokrata” megjelölés feltűnte a mozgalom szótárában senkit nem sarkall arra, hogy ebben a demokrácia eszméjének rehabilitálását lássa.

Magyarán az, hogy egy csoport önmagát miként határozza meg, még nem feltétlenül jelenti, hogy ez a valóságnak megfelel, és hogy a történésznek, a múlt értelmezőjének azt fenntartások nélkül el kell fogadnia. A kommunista pártok nemzeti önreprezentációja kapcsán erről sok kutató megelégedzik, Miłoszt parafrázálva vannak annyira naivak, hogy elfogadják a kommunisták önmeghatározását. Ezzel sokan azt állíthatják szembe, hogy itt nem pusztán az önmeghatározás kérdéséről van szó, hiszen a „nemzeti” cégér kiakasztása mellett olyan új törekvések, célok és fogalmak kerültek be a kommunista ideológia

Czesław Miłosz: „*A rabul ejtett értelem*”, ford. Fejér Irén – Gimes Romána – Murányi Beatrix – Pálfalvi Lajos, Budapest, Európa, 1992, 35.

vérkeringésébe, mint a nemzeti összefogás, az állami függetlenség, vagy éppen a patriotizmus, amelyek a nemzeti eszme gondolatköréhez tartoznak, illetve annak alaptörekvéseit jelentik. Ezzel kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy a KMP ugyanúgy dobálózott demokratikus jelszavakkal, a demokrácia alapfogalmival, mint tette azt a nemzeti eszme kapcsán, ebből mégsem vonjuk le azt a következtetést, hogy a KMP a demokrácia alapján állt, s annak elveit kívánta érvényesíteni a magyar társadalomban. Mind a két esetben igaz, hogy akár a demokráciáról, akár a nemzeti eszméről legyen szó, mélyebbre kell ásni, mint a jelszószerű követelések, programpontok, vezérfogalmak jelentette felszín.

Itt érdemes ismét egy lengyel íróhoz fordulnunk. Józef Mackiewicz lényegre tapintó módon a kommunizmushoz tapadó legjellemzőbb jelenségnek nevezte, hogy az megfosztja az emberi szavakat elsődleges jelentésüktől. „Néha csak elmaszatolják a szó jelentését, néha ellentétes jelentést adnak neki. Ezzel értéktelen dologgá fokozzák le az emberi beszédet, s egyúttal az emberi kultúra legfőbb eszközét”.³¹ Jelen tanulmányban pontosan arra törekedtem, hogy értelmezsem, felfejtsem a kommunista teoretikusok által használt fogalmak tartalmát. Ezek a tartalomelemzések messzemenően igazolták Mackiewicz meglátását. Mint azt láthattuk, a kommunista tollforgatók, elsősorban Révai a nemzeti retorikából átvett fogalmakba olyan gondolat tartalmakat igyekezett belegyömöszölni, amelyek ellentétben álltak azok eredeti jelentésével. A valódi jelentésüktől megfosztott fogalmakból felépülő Révai-féle „nemzeti eszme” mint gondolatkonstrukció pedig összeegyeztethetetlen a nemzeti eszme, vagyis a nacionalizmus lényegével.

³¹ Józef Mackiewicz: *A kommunista provokáció diadala*, ford. Pálfalvi Lajos, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2007, 42.

A KÁDÁRI POLITIKA ÉS A NEMZETI IDENTITÁS A VISZONYRENDSZER ÉRTELMEZÉSEI

A rendszerváltás időszakában úgy tűnt, hogy a magyar értelmiség túlnyomó többsége hasonlóan vélekedik a kommunista, illetve azon belül a kádári diktatúrának a közösségi identitást alakító politikájáról. Az értékelések ennek a politikának a lényegét a „denacionalizálásban”, vagyis a nemzeti közösségtudat elhalványításában, háttérbe szorításában ismerték fel, és arra is sok esetben kitértek, hogy ez nem a kommunista pártállamok általános jellemzője volt, hanem kifejezetten a kádári rendszer sajátja, amely megkülönböztette azt a többi „testvéri ország” gyakorlatától.

Ahogy Kiss Gy. Csaba 1990-es írásában kifejtette, a magyar társadalomnak, miként a szovjet irányítás alá került térség „többi népének” is, „keményen el kellett ítélnie saját nacionalizmusát, benne nemzeti identitását, szabadságvágyát.”¹ Míg azonban a tábor többi országában az 1950-es évek második felétől lehetővé vált a nemzeti identitás korábbiakhoz képest kevésbé csonkított formában történő megélése, addig Magyarországon „a magyar nemzeti identitás megoldatlan gondjainak tabutémaként való kezelése” folyt tovább. Mi több, Kádár alatt „a magyar nemzeti érzést módszeresen megalázták évtizedeken keresztül”.²

Azok a kérdést érintő munkák is ezt az értelmezési keretet erősítették, amelyek nem kárhoztatták a közös hagyományokra és nyelvre épülő „hagyományos magyar nacionalizmus” felszámolását célzó politikai szándékot, de annak tényét egyértelműnek tekintették. Ebbe a sorba tartozott például Lengyel László könyve, melyben az író a kádári politika által kifejlesztett „antinacionalistának” és „antipatriótának” minősített, „kicsi, de vidám és egyre jobban élő Magyarország-tudatot” modernebbnek és nyugatiasabbnak ítélte meg, mint a korábbi magyar, valamint a környező népeket jellemző nemzettudatot.³

¹ Kiss Gy. Csaba: Jutottunk-e előbbre a nemzetvitában? in *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek*, Budapest, Pesti Szalon Könyvkiadó, 1993, 81.

² Uo., 80.

³ Lengyel László: *A rendszerváltó elit tündöklése és bukása*, Budapest, Helikon Kiadó, 1996, 26.

Ugyanakkor miként a múltban léteztek, úgy a jelenben is megfogalmazódnak olyan értelmezések, amelyek nem polemikus formában, hanem tartalmuknál fogva, megközelítésmódjukban megkérdőjelezzik a denacionalizálásként leírt hatalmi szándék meglétét, történelmi valóságát.

Az értelmezési keretek összeilleszthetlensége, az értelmezési hagyományok közötti eltérés nem új keletű jelenség. Kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy évtizedek óta egymás mellett létezik egy, a magyar értelmiség tapasztalataira épülő narratíva a kommunista politika és a nemzeti identitás viszonyáról, és egy másik értelmezés, amelyet nyugati történészek, szakírók alakítottak ki. Utóbbiak az 1950-es évek legvégétől sorjázó elemzéseikben a posztsztálini szovjet politika ismérveként emelték ki a blokk országai számára lehetővé tett tágabb „nemzeti” mozgástér lehetőségét. A későbbiek során nem csak ezen országok politikájának egyre markánsabb „nemzeti komponenséről” értekeztek írásaikban a nyugati társadalomtudósok, hanem sokan közülük a kommunizmus és nacionalizmus szimbiózisáról is. A kádári politika sajátos, a szatelit országok gyakorlatától eltérő vonásai ezekben az elemzésekben nem jelentek meg. A nyugati szakirodalomban szereplő leírások éppúgy figyelmen kívül hagyták a magyar intelligencia értelmezéseit, miként a hazai értelmiség sem reflektált igazán azokra. Talán csak Gombos Gyula utalt egy mondat erejéig a „nyugaton eléggé lábra kapott hiedelemre”, miszerint „a Párt Magyarországon a nemzeti érzés és öntudat ápolására szánta el magát”.⁴

A nyugaton kimunkált értelmezési keretek gondolati elemei jól megfigyelhetően egyre inkább beépülni látszanak a magyar történetírásba, és számos fontos munka szemléletén nyomot hagynak. Másrészt az is szembevetendő, hogy a kifejezetten magyar témát választó nyugati történész is az elődök által kialakított kilátóhelyről tekint a magyar múltra. Mindez a korábbiaknál is fontosabbá teszi az elemzésre, az elméleti–fogalmi tisztázásra épülő vitát, a szempontok ütköztetését, felszámolva így az eltérő felfogások „békés”, de természetlen „koegzisztenciáját”. Tanulmányom pusztán az első lépés megtételéhez szeretne hozzájárulni: rekonstruálja az egyes értelmezési hagyományokat, bemutatja azok megközelítésmódját és érvekészletét.

42–45. Meg kell jegyezni, hogy Lengyel László a jelenségre elsősorban az „életforma–nacionalizmus” kifejezést használta, ami igen zavaró, hiszen teljesen parttalanná teszi a nacionalizmus fogalmát. Gondolatmenete, fogalomhasználata értelmében ugyanis a kádári „életforma–nacionalizmus” „antinacionalista” nacionalizmus.

⁴ Gombos Gyula: Húsz év után, in *A történelem balján*, 2. köt., Budapest, Püski, 1992, 191.

I.

A diktatúra „antinacionalista” szándékairól vallott felfogás természetesen nem a rendszerváltozás idején jelent meg a magyar közgondolkodásban, hanem a megélt kádári valóság közegében született meg. A vélekedés gyökerei tehát évtizedekre visszavezethetők. Míg a hatalom természetéről vallott fenti vélekedés az emigrációs közegben nyíltan megjelenhetett, addig idehaza csak az 1960-as évek legvégétől, akkor is természetesen áttételesen, burkoltan, a megengedett fogalmi keretek között juthatott el a szélesebb nyilvánossághoz. Áttételesen és burkoltan, ami azt jelentette, hogy a kritikus megnyilatkozásokban a „nemzeti nihilizmus”, „deheroizáló szándék” magától értetődően nem mint a hatalom politikai intenciója, hanem mint a közgondolkodás, a társadalmi tudat válságjelenségei jelentek meg, amelyek kialakulásában és állandósulásában egyes, a magyar kulturális életben komoly hídfőállással rendelkező értelmiségiek a felelősek. Ilyen értelemben ostromozta 1971-es Vladimír Mináčról szóló írásában Kiss Gy. Csaba a magyar szellemi életet átható, „elvtelenül és harsányan meakulpázó nemzeti nihilizmust”.⁵

Az elkésztető társadalmi tünetek valódi forrása, az „első mozgató”, vagyis a kádári hatalom megnevezhetetlen volt, a kor szereplői még legszemélyesebb önkifejezési formáikban is – mint amilyen a magánlevél – ügyeltek erre. Németh László 1967 elejéről származó, hagyatékában talált levélfogalmazványa is ezt példázza. Érdemes a levélből hosszabban idéznünk:

„A magyarság szétesése az utóbbi években meggyorsult. Gyengül a vonzáscentrum, amely a határokon túlrekedt, a világba szétszóródott magyarokat ide kösse... De gyengül a magyarság kohéziója idebenn is; a legesztelenebb, magunktól elidegenítő divatnak is gyorsan táborra nő, ami magyarságunkra emlékeztet – ha múlt az, ha szokás, ha irodalom: ellenszenvenné lesz. A legnagyobb baj, hogy e folyamat ellen védekezni sem szabad – fennmaradásunk gondjaitól szenvedni, azokra célozni is: nacionalizmus. A nacionalizmus szóval olyan visszaélés folyik, mely fölé egy nemzeti idegbénelással... a sokfelől ostromolt kis népeket kétségkívül csak bizonyos „büszkeség” tarthat össze; az a hit, hogy érdemes ahhoz a nemzethez tartozni. Nemcsak ezt a büszkeséget üldözik – de gátolják [...] annak, ami ezt a büszkeséget táplálhatná, a kifejlődését is”.⁶

⁵ Kiss Gy. Csaba: Vladimír Mináč új könyve, *Kritika*, 1971/3, 19.

⁶ Németh Ágnes (szerk.): *Németh László élete levelekben, 1967–1975*, 3. köt., Budapest, Osiris, 2000, 29. A fogalmazvány először Németh László életműsorozatának *Utolsó széttekintés* c. kötetében jelent meg *Levél a nacionalizmusról* címen.

A levél ismeretlen címzettje persze jól érthette, hogy mi az a megnevezhetetlen erő, amely képes arra, hogy lehetetlené tegye az ismertett folyamattal szembeni kiállást, amely rendelkezik a „nacionalizmussal” való megbélyegzés monopóliumával, s amely eszközökkel bír a nemzeti büszkeséget tápláló szellemi források betemetésére.

A válságjelenségekkel kapcsolatos bírálatok megfogalmazói, jól lehet, úgy gondolták, hogy a nemzeti múlt lebecsülése, nagyjainak „deheroizálása” nem pusztán sajtóorgánumok, illetve azokhoz kapcsolódó értelmiségi klikkek partizánakciója, hanem az aczéli kultúrpolitika stratégiája, a kritika más formában nem ölthetett testet. Arról, hogy a magyar értelmiség nemzetféltő magatartásának örökösei a korszakban miként gondolkodtak a hatalom természetéről, teljesebb képet adnak az asztalfióknak, a szerencsésebb utókornak írott naplóbejegyzések, még inkább a szűk körű magánbeszélgetéseket rögzítő ügynöki jelentések, mint a nyomdafestéket, illetve nyilvánosságot kapott gondolatok.

Jól példázzák ezt Kiss Ferenc irodalomtörténésznek a különböző helyzetekben, formákban megfogalmazott megnyilatkozásai.⁷ A nyilvános fórumokon, mint amilyen az 1972-es debreceni Móricz Zsigmond-konferencia volt, a magyarság sorsproblémái iránt érzéketlen „hazai turistákat” és fórumaikat állította pellengérré. Kiss Ferenc ilyen „hazai turistának” Pándi Pált, Rényi Pétert és E. Fehér Pált titulálta, akik a magyar kulturális és irodalmi élet meghatározó őrhelyei, az *Élet és Irodalom*, a *Népszabadság* kulturális melléklete, valamint a *Kritika* felett rendelkeztek döntő befolyással.⁸ Kiss Ferenc a hivatalosságnak címzett, a kulturális élet visszasságait számba vevő feljegyzésében a társadalom „nemzeti öntudatának zavarait” a „tudomány és a közírás szemléletében végbement torzulásokra” vezette vissza, amely szemléleti deformációk „magatartássá, kapcsolatrendszerre” merevedtek.⁹ Nem csodálkozhatunk azon, hogy a pártközpont által kicsikart anyagban a „párt vezetői” úgy tűntek fel, mint

⁷ A megnyilatkozások ezen a diktatúra körülményei között szükségszerű „többszólamúságát” érinti Kiss Ferencről szóló tanulmányában Petrik Béla, aki az irodalomtörténésznek a nyilvánosság közegében elhangzott gondolatait kapcsán írja: „Szóhasználatán nem szabad meglepődjünk, a nyilvános fórumokon, a hivatalosságokkal történő párbeszéd során a hódoltsági nyelv – ha tetszik, a pártideológia szakzsargonja – használata volt kötelező. Ez az olvasóra sajnós, fordítási feladatot is ró egyszersmind”. Petrik Béla: „...A belőtt puskák feléje hordanak...” – Kiss Ferenc felszólalása az 1972-es Debreceni Irodalmi Napokon, in Ifj. Kiss Ferenc – Bakos István (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Kiss Ferenc irodalomtörténész, író, kritikus, tanár 85. születésnapja alkalmából*, Budapest, Kairosz Kiadó, 2013, 284.

⁸ A konferencia jegyzőkönyvét ismerteti Ständeisky Éva: Cipő fűzővel. A hatalom és az irodalmi elit a hetvenes években, in *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*, Budapest, 1956-os Intézet, 2005, 325.

⁹ Kiss Ferenc: Felirat – az egység akadályai, in Ifj. Kiss Ferenc – Bakos István (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Kiss Ferenc irodalomtörténész, író, kritikus, tanár 85. születésnapja alkalmából*, Budapest, Kairosz Kiadó, 2013, 191–192.

akiknek nem hogy nincs semmiféle közük a „szemléleti deformációkhoz”, de egyenesen azok „felszámolását szorgalmazzák”.¹⁰ Ugyanakkor az irodalomtörténész naplófeljegyzései és még inkább a róla és köréről szóló ügynöki jelentések nem hagynak kétséget afelől, hogy a valóságban Kiss Ferenc és a hozzá hasonló gondolkodású értelmiségiek a „nemzettudat zavarait” az aczéli kultúrpolitika számlájára írták. Az értelmiségi körről készült megfigyelések, a lehallgatások és az ügynöki jelentések egyféle foglalatát adta a BM III/III. csoportfőnökség 1977-ből való jelentése: „tevékenységük elsősorban a párt kultúrpolitikája ellen irányul, amelyet »nemzetietlennek« minősítenek”.¹¹

Ugyanakkor ebben a körben sem volt teljesen hatás nélküli Aczél György szerepjátéka, amelyben önmagát úgy ábrázolta, mint a nemzeti igényekre érzékeny, azonban egyéb körülmények által korlátozott mozgásterű és alakító erejű aktor, aki maga is értetlenül áll a magyar kulturális élet – mintha annak nem teljhatalmú irányítója lenne – egyes jelenségei előtt. Erről az „aczéli” hatásról árulkodnak Illyés Gyula 1976-ból származó naplójegyzetei, melyekben az író maga sem tudta, akarta eldönteni, hogy az általa bírált folyamatok mögött Aczél, vagy mint ahogy Aczél sejtette, az ővele is dacoló, a befolyásos sajtóorgánumok élén álló értelmiségi csoportot lássa: „De hát hogy kerültek az irodalmi életbe? S olyan hatalomhoz ott? – Épp A. tette őket oda! – Ugyan! Hisz ellene vannak!”¹² Azt sem szabad azonban kizárni, hogy Illyés tollát is az öncenzúra, a hódoltság világában nélkülözhetetlen „ravaszság” mozgatta, amely az asztalfióknak írt gondolatokra is ügyel.

Az 1970-es évek végén a fiatal írók lakiteleki találkozásán a kritika élesebb hangjai is felhangoztak. Ratkó József egészen kivételes módon, feltétlen tiszteletet ébresztő bátorsággal egyenesen arról beszélt, hogy „1948–50 óta körülbelül 1965–67-ig itt a nemzeti tudat, a történelmi tudat tudatos, rideg és kegyetlen szétverése folyt. Ha nem tudatos, annál sajnálatosabb. A magyar állampolgár mindenféle közösséghez tartozott; tartozott óvodai kiscsoporthoz és pártcsoporthoz, szakszervezethez, de nem tartozott, a felszínen legalábbis nem tartozhatott a nemzetéhez”.¹³ Úgy gondolom, hogy miként az utókor értékelője, úgy a találkozón résztvevők számára sem volt kétséges, hogy a „jelent felmentő” 1967-es korszakhatár csak az ítélet tompítására szolgált.

Hasonló üzenet csendült ki Kiss Gy. Csaba előadásából is, amely a *Nálunk és más nemzeteknél* címet viselte. A referátum jól érzékelhető célja az éles

¹⁰ Kiss: Felirat, 191. A feljegyzés megszületésének körülményeire Petrik: „...A belőtt”, 287–288.

¹¹ A dokumentumot közli Szőnyi Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*, 2. köt., Budapest, Noran Könyvesház, 2012. 579.

¹² Illyés Gyula: Naplójegyzetek, 1976, *Kortárs*, 1990/ 9, 76.

¹³ Ratkó József: A megíratlan idő, *Forrás*, 1979/9, 76.

kontraszt megteremtése volt Magyarország és a blokk többi országa között.¹⁴ Ezt a célt a környező országoknak saját nemzeti múltjukhoz, nemzeti identitásukhoz, a határokon kívül élő nemzetársaikhoz való megváltozott viszonyának bemutatásával érte el. Kiemelte, hogy „más nemzeteknél” az irodalom a romantika hagyatékát átvéve feladatának tekinti a „nemzeti sajtószerepesség” ábrázolását, az „azonosság tudattartalmainak” megrajzolását. Emellett tudományos intézetek foglalkoznak a külföldön élő nemzetársak helyzetével, és az is a „nemzeti összetartozás erősítésének szándékára utal”, hogy a szlovén alkotmány minden állampolgár kötelességévé emelte a határon túl élő szlovének sorsával való törődést.¹⁵

Az általam előbbiekben bemutatni kívánt értelmiségi helyzetértékelés, amely tényként kezeli a magyar kommunista politika denacionalizáló szándékát, talán Csoóri Sándor 1985-ös, a monori találkozóra elkészített *Eltemetetlen gondok a Dunatájon* című előadásában került a legteljesebb és legnyíltabb kifejtésre. Fontos megjegyezni, hogy a hatalom jóváhagyása nélkül, gyakorlatilag konspirált körülmények között megszervezett találkozón elhangzott referátumok és a hozzájuk kapcsolódó viták anyaga csak szamizdatként láthatott napvilágot.¹⁶

Csoóri írásában – miként korábban Ratkó József – a Rákosi és a Kádár-korszak közötti kontinuitásból indult ki, amely „a nemzetietlen önfeladásban”, a magyarság „bűnös népként” való kezelésében nyilvánult meg. Éppen ezért a kádári politikai konszolidáció nem jelentett „nemzeti konszolidációt”, a politikai oldódás, a változások dacára is a Kádár-rendszer alaptörvénye maradt, hogy „a jövő felé való moccanásokból a nemzeti kérdések iránti vonzalmat ki kell iktatni” a hatalom a „nacionalizmust” madárijesztő-szóként használta, amellyel a nemzeti önmegismerés vágyát a tiltott érzések, magatartásformák

¹⁴ Kiss Gy. Csaba három évtizeddel később így magyarázta beszéde alapszándékát: „Azt a címet adtam neki, kissé Kazinczyra utalva: »...nálunk és más nemzeteknél«. A megnyitó előtt odajött hozzám Csák Gyula (akkor az Írószövetség titkára volt), kérdezte, hogy van-e kész írott szövegem. Előzetes cenzúra, gondoltam hirtelen. Nem, válaszoltam, csak a vázlatpontokat írtam le. És olyasmi, folytatta némi bizonytalansággal, ami bántó lehet a szomszédos országoknak? Ugyan, épp ellenkezőleg, nyugtattam meg... Talán sikerült valamelyest arra terelni a figyelmet, reméltem, hogy épp a nemzeti kérdés dolgában mekkorák a különbségek. A kádári Magyarország magán tudta a herézis bélyegét, ott lebegett fölötté 1956 árnya. A másik alapvető tény pedig a magyar kisebbségek léte volt a szomszédos országokban. Abban az évtizedben, amikor egyre erősebben összekapcsolták a bolsevik államideológiát a hagyományos nacionalizmussal, amire különösen Ceaușescu Romániája volt példa a 70-es évek közepétől”. Kiss Gy. Csaba: Az is Lakitelek volt... Emlékezés és folytatás, in Tóth Erzsébet – Agócs Sándor (szerk.): *Fiatál írók találkozója, Lakitelek, 1979–2009*, Lakitelek, Antológia Kiadó, 2011, 61.

¹⁵ Kiss Gy. Csaba: „...nálunk és más nemzeteknél”, *Forrás*, 1979/9, 73.

¹⁶ A szervezés körülményeire lásd Rainer M. János: Húsz éve. A „másik Magyarország” Monoron, 1985-ben. In: Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás. 1985. június 14–16.*, Budapest, 1956-os Intézet, 2005, 7–21.

közé sorolta: „micsoda felháborító ez az örök vádaskodás, miszerint mi magyarok azzal is ártunk másoknak, ha meg akarjuk ismerni önmagunkat. Ha meg akarjuk érteni. Nemzetieskedés? Új nacionalizmus?”¹⁷

A kádári hatalomnak ezt az elfojtó, tabuteremtő viszonyát a nemzeti kérdéshez „ravasz” és „megbocsáthatatlan” módszerek nevezte. Megbocsáthatatlannak, mert ennek a politikának a hatására a magyarság jelentős részéből hiányzik a „nemzettudat, a veszélytudat, a jövőtudat”. Csoórinál megjelent az a – mint láttuk, többek között Lengyel Lászlónál is visszaköszönő – gondolat, miszerint a nemzettudat háttérbe szorításával párhuzamosan, a kádári politika a magyar társadalomnak pusztán a „jobbéléhez igazodó ösztönét” erősítette.¹⁸ Bár az író a gondolatsort maga nem folytatta, de olvasójának felkínálta a továbbgondolás lehetőségét: a „jobbéléhez igazodó ösztön” felerősítése, valamint a nemzettudat elhalványítása nem csak párhuzamos, hanem szorosan összefüggő jelenségek. A nemzeti érzésben pozícióját fenyegető erőt látó, a szomszédos országokkal a magyar kisebbségek ügyében a konfrontálódást kerülő hatalom eleve lemondva a nemzeti érdekek védelméből fakadó társadalmi legitimációról, sőt, annak forrását, a nemzettudatot felszámolni igyekezve, a fogyasztási javakkal megpakolt „legvidámabb barakk” összetákolójának nimbuszával kívánta közösségi legitimációját megalapozni.¹⁹ Az ellenzéki értelmiség szekértáborai közötti, a kérdésben fennálló konszenzus meglétéről tanúskodott Litván György Csoóri Sándor előadásához kapcsolódó hozzászólása. Ebben a történész „Illyés Gyulának, Csoóri Sándornak és körülöttük néhány embernek” megköszönte, hogy az értelmiség figyelmét a nemzeti kérdésre irányították. Maga is egyetértett azzal, hogy szakítani kell a „nemzeti önfeladás” politikájával.²⁰

Érdemes ezen a ponton kitérni arra, hogy Szabó Miklós *Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében* című, 1985 elején, a *Medvetáncban* megjelent tanulmányában is feltűntek az általunk vizsgált értékelési modell bizonyos elemei. Bár a szerző mondandóját érthető módon meglehetősen semlegesített fogalmi apparátus segítségével adta elő, a mondanivaló

¹⁷ Csoóri Sándor: Eltemetetlen gondok a Dunatájon, in Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás. 1985. június 14–16.*, Budapest, 1956–os Intézet, 2005, 55.

¹⁸ Csoóri: Eltemetetlen 56. A fogyasztói szempontnak minden mást kiszorító eluralkodását a magyar társadalomban korábban is bírálták. Gondoljunk itt Veres Péter kirohanásaira a „fridezsider szocializmus” ellen, azonban ez a bírálat a „társadalmi közfelfogásnak” szólt, nem pedig – mint Csoóri esetében – a kormányzat tudatos, ezt erősítő politikájának.

¹⁹ A Kádár-rendszernek ezen legitimációteremtő-, vagy pótló törekvésének értékelésére lásd Rainer M. János: *A Kádár-rendszer válsága*, in *Ötvenhat után*, Budapest, 1956-os Intézet, 2003, 174–175., Szabó Miklós: *A legitimáció történeti alakváltozásai*, in *Politikai kultúra Magyarországon. 1896–1986*, Budapest, Atlantisz, 1989, 275–306.

²⁰ Litván György hozzászólása, in Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás. 1985. június 14–16.*, Budapest, 1956-os Intézet, 2005, 150.

egyértelmű volt, és egy ponton – a berendezkedő kádári hatalomnak a nemzeti kérdéshez való viszonyát illetően – találkozott az addig bemutatott gondolatokkal. A tanulmány értelmében ugyanis a hatalmát kiépítő kádári vezetés egyik fő törekvése volt a vele szembenálló tömegek „depolitizálása”, „politikai semlegesítése”. A társadalom közömbössé tétele, „neutralizációja” a nemzeti kérdésre is kiterjedt: „A semlegesítés vonatkozott a nemzeti problémára is, hiszen a szembenállás egyik legfontosabb eszmei motívuma a nacionalizmus volt.” A történész arról is értekezett írásában, hogy ez ellen a folyamat ellen a „népi írók tábora”, mindenekelőtt Illyés Gyula igyekezett hadakozni. A tanulmány az általunk vizsgált összefüggésben azért fontos, mert a „depolitizálás”, „közömbösítés”, „politikai semlegesítés”, „neutralizáció” fogalmával jelölt jelenséget tudatos kormányzati politikaként írta le.²¹

A magyar emigráció megnyilatkozásaiban értelemszerűen nem kell keresnünk az áttételek, finom tompítások hazai közegre jellemző technikáit. Az emigráció szellemi életében az általam vizsgált felfogás – nevezzük azt denacionalizációs tézisnek – igen hamar felbukkant. Tulajdonképpen a denacionalizációs tézis adja a szervező elvét Gombos Gyula 1966 és 1969 között írott *Húsz év után* című művének. A nagyszerűen megírt, mélyre tekintő elemzés annak mérlegelésével indul, hogy „mi változott s mi nem ötvenhat óta”. Annak számbavétele után, hogy az önkény formái finomodtak, a magyar szellemi élet szabadabbá vált, a gazdasági életben felszámolták a „nehézipar-mániát”, a szerző arra is kitért, ami nem változott: „Nem változott az országot fogva tartó, hármasszoros áttételű uralmi szerkezet, mely a nemzet életét változatlanul meg szeretné határozni: az Ideológia, mely a Pártért van; a párt, mely helytartó szerepében az orosz hódoltságért van; s az orosz hódoltság, mely öncél”.²²

A nemzeti közösség igényét saját életkerete kialakítására, amely felöleli az állami függetlenségre való törekvést, a párt és a szovjet érdek legfőbb veszélyforrását jelenti. A saját életkeret kialakításának vágya elsődleges támaszt, impulzust a nemzeti hagyományokban, mint identitásbiztosító tudásban talál, amely a tulajdonképpen tartalmát adja a nemzeti tudatnak. Gombos szerint az „Ideológia” célja éppen ezért a „nemzeti tudat szétoldása”. Ennek megvalósításában a történetírásnak kiemelkedő, de nem kizárólagos szerep jutott:

„A nemzeti tudat szétoldása [...] nem csak a történészek és ideológusok dolga. Végzi ezt a Párt apraja-nagyja, az agitprop vezérkartól a falusi tanítóig; fönt vakbuzgalommal, lent inkább kelleltenül. De csak az újságokat kell naponta kinyitni, hogy

²¹ Szabó Miklós: Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében, in *Politikai kultúra Magyarországon. 1896–1986*, Budapest, Atlantisz, 1989, 238–239.

²² Gombos Gyula: *Húsz év után*, in *A történelem balján*, 2. köt., Budapest, Püski, 1992, 116–117.

az ember lássa: országos méretű hadjárat ez, évek óta erőltetett... S ezt a nacionalizmus elleni harcnak nevezik. De ezen a címen a nemzeti érzést, annak legegységesebb formáját, a nemzeti önérzetet szeretnék már csírájában megölni, mindent elkövetve, hogy a gyermekbe magyar volta iránt minél több büntudatot, kisebbségérzetet és szégyenérzést oltsanak”.²³

Gombos Gyula művében arra is kitért, hogy mindez „jórészt elűt attól is, ami a környező országokban e téren történik”, ahol a „nemzeti szempont” egyre inkább „polgárjogot nyer”.²⁴ Az író csaknem újabb húsz év után sem látta másként a kádári politika jellemzőit. Az 1980-as évek elején született *Eszmélet* című munkájában is a párt „tudatformáló mániájáról” szólt, amely a magyar nemzeti tudatot „szocialista nemzettudatra” kívánja felcserélni. Ennek az utóbbi tudatformának azonban az elnevezésen túl semmi köze nincs a nemzettudathoz, hiszen nem tartalmaz mást, mint a kommunista ideológiával való azonosulást, valamint az orosz felsőbbiség elismerését.²⁵

Az emigráció vonatkozásában is igaz, hogy a feltérképezni kívánt helyzetértékelési modell nem csak a népiek szellemi hagyományához valamiképp kapcsolódó tollforgatóknál jelent meg. Például Kende Péter is arról értekezett az 1980-as években megjelent tanulmányaiban, hogy a Kádár-rendszer alapvető érzéketlensége a nemzeti problematikával kapcsolatban külön helyet jelöl ki a magyar vezetőknek a blokk kommunista elitjei között:

„Az egyetlen probléma, amellyel a Kádár-rendszer nem tudott szembenézni: a magyar nemzet mint nemzet, közelebbről pedig a határon túli kisebbségek sorsa. Kádár János, aki valószínűleg minden kelet-európai vezetőnél kevésbé nacionalista, jó ideig nem tudta megérteni, hogy ez a probléma – amely az ő számára merőben szentimentális jellegű – komolyan izgatja honfitársait”.²⁶

Egy másik, pár évvel később, egészen pontosan 1986-ban íródott *A pártállam és a nemzeti sorskérdések* című munkájában még erőteljesebben fogalmazott. Meglátása szerint Kádár politikája nyomán a nemzeti tudat már csak foszlányokban él, és miként Gombos, véleménye alátámasztása végett ő is a fiatalok között végzett közvélemény-kutatásokra utalt. Írásában a párt ideológiai szándékait tükröző iskolai történelemoktatás, a sajtó, valamint a könyvkiadás

²³ Uo., 187.

²⁴ Uo., 191.

²⁵ Gombos Gyula: *Eszmélet*, Budapest, Püski, 1999, 31.

²⁶ Kende Péter: *A kommunizmus és a magyar társadalom*, Pozsony, Kalligram, 2013, 144.

felelősségét emelte ki a nemzettudat elsorvasztásában. Tanulmányában a párt ideológiai szándékait így jellemezte:

„A cél az volt, hogy a felnövő nemzedék elsősorban a szovjet világrenddel és annak történelmi–mitologikus előképével érezzen lelki közösséget, ne pedig azzal a valóságos közösséggel, amelyet úgy hívnak, hogy magyarság. Az alkalmazott eszközök közé tartozott a nemzeti hagyományok leszűkítése, megnyirbálása és átfestése, valamint egyfajta nemzeti kisebbségi érzés ápolása. Nagyon áttételes módon (például elvont gazdaságtörténeti sémák túltengő használatával) a nemzettudat »szétverésében« a szaktörténetírás is részt vett”.²⁷

Végül azt is érdemes dokumentálnunk, hogy a Kádár–rendszer bírálata a nemzeti érzés háttérbe szorítása miatt, a környező országok fejlődésétől elütő jellegének kiemelése már az 1960-as évek második felében jelentkezett a határon túli magyar értelmiség körében. Turczel Lajos felvidéki irodalomtudós cikkében, amely egy csehszlovákiai magyar nyelvű lapban, a *Hétben* jelent meg 1968-ban, a következő leírását adta az anyaország kultúrpolitikájának:

„[...] nem tagadhatjuk el, hogy az odaáti nemzet- és kultúrpolitika nemegyszer súlyos hiányérzeteket kelt bennünk; ugyanakkor, amikor a magyar lakossággal is bíró szomszédos szocialista országokban a nemzeti eszme egyre jelentősebb szerephez jut, a magyarországi társadalomtudományokban és művészetekben a nemzeti múlt értékeinek érthetetlenül túlhajtott revíziója, az ún. deheroizálás folyik. Mi, akik az egészséges nemzeti tudat megteremtését és fenntartását létfontosságúnak érezzük, az ilyen kultúrpolitikai gyakorlatban vitathatatlanul az absztrakt internacionalizmus megnyilvánulását látjuk”.²⁸

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a vizsgált értékelési típus mélyen begyazódott a magyar szellemi életbe. Nem csak azért, mert mint értelmezési hagyománynak több évtizedes múltja van, hanem azért is, mert szellemében az elmúlt időszakban is számos értékes tanulmány született, hadd utaljak itt csak N. Pál József írásaira.²⁹ A gondolat jelenvalóságát mutatja egyik első formába öntőjének, Kiss Gy. Csabának pár éve megfogalmazott véleménye is, amely – hűen az évtizedekkel ezelőtti meglátásokhoz – így hangzik: „Egyértelmű, hogy

²⁷ Uo., 181.

²⁸ Idézi Kiss: Felirat, 199–200.

²⁹ N. Pál József: *„Tisztának a tisztát őrizzük meg”. Tanulmányok, kritikák a huszadik századi magyar irodalomról és történelemről*. Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 2001, 355–411.

a kádári hatalom számára évtizedeken át a fő veszély a nacionalizmus volt, valóságos nyelven: a nemzeti függetlenség kérdése”.³⁰

II.

Az előzőekben azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a magyar értelmiségi köztudatban mennyire erősen él és milyen értelmezési hagyományra épül az a felfogás, amely a Kádár János nevével fémjelzett diktatúra politikai szándékaként tartja számon a magyar nemzeti tudat háttérbe szorítását. A következőkben a nyugati szakirodalomban honos – a magyar történetírásban is visszhangra talált – értelmezés két válfajának részletesebb ismertetésére térek rá, amelyek egészen más képet adnak a kádári diktatúra és a nemzeti identitás kapcsolatáról.

Mint korábban említettem, az egyik a nemzeti jelleg, szempontok egyre hangsúlyosabb jelenlétét emeli ki a szovjet uralom alatt álló országokban, amit a „nemzeti kommunizmus” fogalmával jelöl. Ennek az elgondolásnak az első megfogalmazói olyan észak-amerikai társadalomtudósok voltak, mint Gordon Skilling, Bernard Morris vagy Zbigniew Brzezinski, akik a „nemzeti kommunizmus” fogalmának illetően értelmezését az 1950-es évek legvégétől kezdték bevezetni a köztudatba. Felfogásuk szerint a „nemzeti kommunizmus” a blokk országait irányító kommunista eliteknek, a helyi viszonyokat figyelembe vevő „szocialista építéshez” szükséges, a szovjettől némileg eltérő „saját út” igényét jelölte, amely azonban nem jelentette részükről a Szovjetunió és a szovjet párt vezető szerepének megkérdőjelezését. Ilyen értelemben tekintette Brzezinski Gomulka háború után meghirdetett „lengyel útját a szocializmushoz” a „nemzeti kommunizmus” első jelentkezésének.³¹ Skilling nem csak a „nemzeti utak” jelszavával terhes 1945 és 1947 közötti időszakban, de az utána következő, az uniformizálást, a szovjet minta szolgai utánzását megkövetelő korszakban is felismerni vélte a „nemzeti kommunizmus” fenoménjét, mint a sajátos helyi érdekek képviselőjére való késztetést.³² Ezeknek a késztetéseknek az elfogadása, a birodalom ideológiai rendszerébe való beépítése Hruscsov politikájával vette

³⁰ Kiss Gy. Csaba: Útra bocsátó szavak Kiss Ferenc emlékkönyvéhez, in Ifj. Kiss Ferenc – Bakos István (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Kiss Ferenc irodalomtörténész, író, kritikus, tanár 85. születésnapja alkalmából*, Budapest, Kairosz Kiadó, 2013, 8.

³¹ Zbigniew K. Brzezinski: *The Soviet Bloc: Unity and Conflict*, Cambridge, Harvard University Press, 1960, 62.

³² H. Gordon Skilling: *Communism National and International. Eastern Europe after Stalin*. Toronto, Toronto University Press, 1964, 134.

kezdetét, aki a szoros kontroll lazításával teret engedett a „nemzeti elemnek”³³, a „nacionalista aspirációknak”³⁴, a „nemzeti sajátosságoknak”³⁵, „nemzeti érzésnek”³⁶. Célja az engedékenyebb politikával éppen a blokk szervezesebb, biztosabb alapokon nyugvó egységének megteremtése volt, valamifajta „pluralista monizmus”, amely ugyan egyértelmű határokat jelöl ki, de a közöttük való mozgásteret nem korlátozza.³⁷ Ez fejeződött ki a Kominform felszámolásában, valamint a „szocializmushoz vezető több út” elvének elfogadásában.³⁸ A szovjet vezető elindította folyamatot az 1956-os magyar és lengyel események megakasztották ugyan, de az az 1950-es évek végétől újra lendületet vett.

A nevezett szerzők a nemzeti kommunizmus két típusát különböztették meg. Egyrészt a Tito- és Nagy Imre-féle „extrém” változatot, amely a teljes függetlenség, a blokkból való kilépés alapján áll, másrészt azt a típust, amely „a szocializmushoz vezető nemzeti út” igénye mellett elfogadta a blokk minden országára vonatkozó általános elveket, valamint a szovjet vezető szerepet.³⁹ Ennek a tipológiának az értelmében tűnt fel Skilling egy eredetileg 1963-ban megjelent tanulmányában Kádár Gomulka társaságában a nemzeti kommunizmus képviselőjeként. A tanulmány értelmében Kádár felismerte a korlátozott nemzeti autonómia szükségességét úgy, hogy közben elfogadta a birodalom által lényegesnek ítélt kérdésekben a Szovjetunió politikájához való igazodás imperatívuszát.⁴⁰ A nemzeti kommunizmus fogalma, annak fenti értelmezése a későbbiek során sem tűnt el a szakirodalomból. A fogalom továbbélését mutatja Peter Zwick 1983-as, a kérdésnek szánt *National Communism* című könyve. A korábbi meghatározásokhoz hasonlóan Zwick is arra helyezi a hangsúlyt, hogy a nemzeti kommunizmus annak igénye és joga, hogy a helyi kommunista pártok a „nemzeti viszonyoknak” megfelelően alakítsák politikájukat.⁴¹

Ennek az értelmezési keretnek az a gondolati eleme, miszerint a hrucscsovi politika teremtette tágabb mozgástér a blokk országaiban a „nemzeti aspirációknak”, a „nemzeti sajátosságoknak”, a „nemzeti elemnek”, a „nemzeti érzésnek” nagyobb teret biztosított, amivel a blokk országainak vezetői – így Kádár

³³ Uo., 18.

³⁴ Uo., 14.

³⁵ Uo., 12.

³⁶ Bernard Morris: Soviet Policy toward National Communism: the Limits of Diversity, *The American Political Science Review*, 1959/1, 134.

³⁷ Skilling: *Communism*, 12–13.

³⁸ Paul E. Zinner: *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe*, New York, Columbia University Press, 1956. 7–8., valamint Morris: Soviet, 133–134.

³⁹ Morris: Soviet, 137.

⁴⁰ Skilling: *Communism*, 40–41.

⁴¹ Zwick könyvét ismerteti Eric Van Ree: The Concept of „National Bolshevism”: an Interpretative Essay, *Journal of Political Ideologies*, 2001/3, 302.

is – éltek, Kalmár Melinda a kommunista diktatúra egészét átfogó, 2014-ben kiadott *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjet rendszer* című monográfiájában is megjelent. A szerző szerint az „integrációs emancipáció” jegyében álló „hrucsovi szövetségi filozófia” lényege a „nemzeti politikai erők, illetve érdekek és a nagyhatalmi regionális integráló szándék” optimális arányainak kialakítása.⁴² Ez a stratégia lehetővé tette a „nemzeti érzület” tágabb értelmezését, amelynek nyomán „a nemzeti retorika [...] az 1954-es argumentációkban tűnt fel először Magyarországon”.⁴³ Mindezen a magyar forradalom és annak leverése sem változtatott, pusztán „egy időre takarta a hosszú távra tervezett trendeket”. A „társaság relatív önállósulása”, amely az elkövetkező évtizedek fő trendjét jelölte, a kulturális–szellemi életben is éreztette hatását, lehetővé tette a „nemzeti kérdéstről szóló diskurzusokat”, valamint a kulturális identitás újraértelmezéseit.⁴⁴ Ezek a folyamatok Magyarországon a szerző elbeszélése értelmében Kádár idején szinte egy nemzeti reneszánsz kibontakozásának feltételeit teremtették meg:

A nemzeti integritás köreinek enyhe bővülését nem sokkal később történeti tanulmányok, »víták«, orientáló pártállásfogalások, jelzésértékű ideológiai elmozdulások is jelezték. A történetírás a munkásmozgalom története mellett ekkortól foglalkozhatott olyan, korábban nem preferált hazai témákkal, mint a Horthy-korszak, a népi kultúra, a kárpát-medencei népek kapcsolata, a nacionalizmus és a sovinizmus előzményei és okai, a szomszédos országokhoz fűződő kapcsolataink története... Az emberek az éppen hogy táguló értelmezői mozgásteret megkönnyebbüléssel fogadták, [...] nem hangoztatták ugyan nap mint nap a nemzeti sajátosságok folytonosságát és jelentőségét, de a jogászok a régi magyar jogrendszert dicsérték, az ifjú irodalmárok Németh Lászlót, a zenészek Kodályt... S közben – az ekkoriban készült pártfelmérések szerint – az emberek nem is értették, mi a baj a nacionalizmussal, és nem mutatkozott túl nagy eltérés a civilek és apparátustagok véleménye között”.⁴⁵

Az is a szerző sajátos értelmezési gyakorlatát és fogalomhasználatát mutatja, hogy *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról* címet viselő párthatározatot tárgyaló PB ülés célját a „nacionalizmus és internacionalizmus harmonizálásában” jelölte meg.⁴⁶ Mint ismert, az állásfoglalás egész szelleme

⁴² Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjet rendszer, 1945–1990*, Budapest, Osiris, 2014, 125–126.

⁴³ Uo., 629, 126.

⁴⁴ Uo., 84.

⁴⁵ Uo., 126, 153.

⁴⁶ Uo., 54.

és konkrét szöveghelye is a „nacionalizmust” nevezte a „fő ellenségnek [...] a politikai eszmék, az ideológia frontján”.⁴⁷

Itt érdemes kitérnünk Romsics Ignác *Magyarország története a XX. században* című munkájára, még ha annak a kérdést érintő passzusai nem is tekinthetők az elemzett nyugati értelmezés „visszhangjának”. Ennek oka, hogy végső kicsengésükben a történész könyvében foglaltak is a denacionalizációs tézis cáfolatát adják. Ugyan a szerző a kádári korszak elejét illetően – Gombos Gyula munkájára is hivatkozva – maga is a nacionalizmus felszámolásában látatja a kommunista politika legfőbb ideológiai törekvését, az 1960-as évek végétől változást észlel:

„A magyar kisebbségek helyzetével szembeni közömbösséget, illetve »szelektív«, csak a romániai magyarokkal szemben megnyilvánuló figyelmet, valamint az ideológiai szinten ezt alátámasztó antinacionalista »proletár internacionalizmust« az 1960-as évek végétől a nemzetnek mint létező kulturális és politikai realitásnak a tudomásul vétele és a világ magyarságát összekapcsoló kulturális kötelekeknek az erősítése váltotta fel. [...] ez a váltás is Kádár és a kádári vezetés pragmatizmussal és bizonyos mértékű önkorrekciós képességével magyarázható. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy ez a módosítás növelni fogja a rendszer bázisát a nemzeti szempontból elkötelezett közvélemény-formáló értelmiség köreiben...”⁴⁸

III.

A külföldi szakirodalomban a másik meghatározó narratíva, amely megkérdőjelezi a denacionalizációs teóriát, nem választható el élesen az előbb ismertetettől. Inkább csak a hangsúlyok kerülnek máshová: egyrészt ezekben az értelmezésekben nem a „nemzeti kommunizmus” játssza a vezérfogalom szerepét, hanem a „nacionalizmus”, másrészt a nacionalizmus ismervét nem elsődlegesen a helyi pártok „saját út” iránti igénye képezi, hanem a nemzeti legitimitációra való törekvésük, valamint a nemzeti erőként–pártként való ön-meghatározásuk. Ebben a megközelítésben az a gondolat is felmerül, hogy a kommunista pártok a nemzeti legitimitáció, valamint a nemzeti önreprezentáció alátámasztása érdekében a történelmi múltat is felhasználják.

⁴⁷ A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. Tézisek (1959. augusztus – szeptember) in Vass Herik – Ságvári Ágnes (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*, Budapest, Kossuth, 1973, 379.

⁴⁸ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, Budapest, Osiris, 2000, 514. Ez az értékelés Romsics Ignác a magyar történetírás történetét feldolgozó könyvében is visszaköszön. Romsics Ignác: *Clio búvóletében*, Budapest, Osiris, 2011, 419.

Az elbeszélés az eredetileg internacionalista kommunista mozgalom–ideológia nacionalizálódásának, nacionalista elemekkel való telítődésének gondolatára épül. Ezt a folyamatot hosszú időn keresztül a kérdéssel foglalkozó tollforgatók kizárólag a szovjet–oros vonatkozásban mutatták ki, azonban az utóbbi években számos olyan munka született, az elmúlt években Magyarországról is, amely a szatellit országok kapcsán kívánta dokumentálni kommunizmus és nacionalizmus történelmi szimbiózisát. Az a meglátás, miszerint a marxi ideológia csak máz az orosz bolsevizmuson, amely lényegét tekintve nemzeti törekvések kifejezője, már a két háború közötti időszakban is széles körben elterjedt. Ennek oka, hogy a tétel megfogalmazói nem elsősorban történészek, hanem olyan, az európai szellemi életre komoly hatást gyakorló gondolkodók voltak, mint José Ortega y Gasset és Nyikolaj Bergyajev. A spanyol filozófus szerint az orosz bolsevizmus „történelmi kamuflázs”, amelynek „külsője nem árulja el, hanem elfedi a lényegét”. A külső a marxizmus „hártyaszerűen vékony eszmerétege”, a lényeges benne, „ami orosz”.⁴⁹ Bergyajev pedig így fogalmazott *Az orosz kommunizmus értelme és eredete* című művében: „Döbbenetes átalakulás ment végbe. Az orosz természetűnek és orosz származásúnak egy pillanatig sem tekinthető marxizmus egyszer csak orosz, keleti stílusjegyekre tesz szert: már-már a szlavofil eszmerendszerhez válik hasonlatossá”.⁵⁰ A könyv más helyein az „orosz nemzeti eszme”, vagy épp az „orosz nagyhatalmi törekvések” kifejezőjeként tekintett a bolsevizmusra.⁵¹

A gondolat természetesen a történészeknél is megjelent. A német Walter Biehahn tanulmányában már 1934-ben az orosz nacionalizmus egyik megjelenési formájaként értékelte a szovjet politikát.⁵² Az értelmezés elfogadottságát mutatja, hogy az a magyar tudományos életben is gyökeret eresztett: Gogolák Lajos 1940-ben megjelent, *Pánszlávizmus* című művében is feltűnt az elkép-

⁴⁹ José Ortega y Gasset: *A tömegek lázadása*, ford. Scholz László, Budapest, Nagyvilág Kiadó, 2003, 164–165. Érdemes utalni arra, hogy az Ortégát jól ismerő Németh László Lenin elemzésekor mennyire hasonlóan ítélte meg a kérdést: „Lenin [...] a marxizmust elfogadta, mint alkalmas eszközt, de az esze alatt az orosz valóság ült s feszengett [...], Lenin orosz volt [...] a lappangó orosz indulat volt ő; mint forradalmár, erre az indulatra apellált és ezt állította maga mellé. A marxizmus ennek az indulatnak csak fölvetett nyelvjárása volt; ebben különbözött ő a Trotski-féle nemzetközi forradalmároktól, akik ismerték Marxot, de sosem tudtak volna Oroszország nyelvén beszélni... Egy-két zseniális módosítás elég volt neki, hogy ezt a nemzetközi irányt az orosz forradalom szolgálatába állítsa, s arra a feszengő valóságra, amelynek ő maga is inkarnációja volt, szorosán ráillessze.” Németh László: Sztalin: Les Questions du Lénénisme, in *A minőség forradalma. Kisebbségben*, Budapest, Püski, 1992, 310–311.

⁵⁰ Nyikolaj Bergyajev: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*, Budapest, Századvég Kiadó, 1989, 152.

⁵¹ Uo., 130, 155.

⁵² Frederick C. Barghoorn: *Soviet Russian Nationalism*, New York, Oxford University Press, 1956, 283.

zelés. Ugyanakkor a magyar szerző Biehahn megközelítésével szemben nem a kezdetekhez és Leninhez kapcsolta az internacionalista marxizmus „eloroszosítását”, „nacionalizálását”, hanem az 1930-as évekhez és Sztálinhoz. A jelenség leírása Gogolák munkájában így jelent meg:

„Orosz irodalom, zene, színházi fejlődés mára már mind eljutottak oda, hogy az orosz népiességből veszik indíttatásukat. Kétségtelenül ebben a fordulatban rengeteg volt a hivatalos ösztönzés is. A rendszer érzi, hogy a »nacionalizmus« az európai politika legnagyobb mozgatója lett. A forradalom első korszakának hideg nemzetközi jelszavai a tömegre már ma hatástalanok [...], az orosz szellem változásai pedig már előkészítik az imperialista politikához, a cárok hagyományaihoz és a régi orosz geopolitikai törvényszerűségekhez való visszatérést”.⁵³

A szovjet kommunizmus és az orosz nacionalizmus szimbiózisáról szóló tézis a nyugati tudományos közvéleményben a hidegháború alatt szinte egyeduralkodóvá vált, s mikor Brzezinski egy 1970-es tanulmányában kijelentette, hogy Sztálin az orosz nacionalizmus és a marxizmus–leninizmus „frigyét hozta tető alá”, tulajdonképpen egy szinte közhelyszámba menő gondolatnak adott hangot.⁵⁴

Ennek a kezdetben kizárólag a Szovjetunióra vonatkozó értelmezési modellnek a blokk többi államára való igen problematikus, a birodalmi központ és az alávetett országok helyzetének lényegi különbségével nem számoló kiterjesztése az 1960-as évektől vette kezdetét a nyugati történetírásban. Kezdetben csak a Ceaușescu-féle Románia, később azonban más kommunista ország jellemzése kapcsán is találkozunk az állami nacionalizmus fogalmával.⁵⁵ Erre példa Ivan Volgyes 1981-es tanulmánya, amelyben a Kádár János vezette magyar kommunista politika leírását adta. Eszerint Kádár alapvető törekvése volt a „nemzeti legitimáció” megszerzése. Politikája ennek érdekében mozdult el a „nacionalizálás” irányába, amely együtt járt a „magyar nacionalizmus értékeinek rehabilitálásával”.⁵⁶ Volgyes szerint a „szocialista hazafiság” – a szerző

⁵³ Gogolák Lajos: *Pánszlávizmus*, Budapest, Cserépfalvi, 1940, 121, 120.

⁵⁴ Brzezinskit idézi, a gondolatnak a nyugati köztudatban való jelenlétével foglalkozik: Mikhail Agursky: *Szovjet kommunizmus, orosz nacionalizmus*, ford. Szilárd Gabriella, 2000, 1994/4, 15.

⁵⁵ Ennek a megközelítésnek egyik első jelentkezése az először 1969-ben megjelent tanulmánykötet: Peter F. Sugar – Ivo John Lederer (szerk.): *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle, Columbia University Press, 1994.

⁵⁶ Ivan Volgyes: *Legitimacy and Modernization: Nationality and Nationalism in Hungary and Transylvania*, in Klein, George – Reban, Milan J. (szerk.): *The Politics of Ethnicity in Eastern Europe*, New York, Columbia University Press, 1981, 138.

téves állítása szerint – az 1960-as években bevezetett terminusa is ezt fejezte ki, miként a Molnár Erik írásai nyomán kialakult úgynevezett „történešzvíta” is. A „víta” hozadékaként értékelte, hogy annak nyomán a hazafisággal, a nemzettel kapcsolatos kérdések a kommunizmus fennállása óta soha nem látott módon a közgondolkodás részévé váltak. A magyar származású politológus ugyanakkor kitért arra, hogy – szemben az általa is a hatalom jellemzésére szolgáló „nacionalista” címkével – a hatalom maga különbséget tett „nacionalizmus” és „szocialista hazafiság” között, és az előbbit, mint „szovjetellenes” és „revansista” eszmét kiátkozásban részesítette. Bármennyire meglepően hangozzék is, a szerző a „szocialista hazafiságot” pusztán a szovjetellenességtől és a szomszédos országokkal szembeni „szélsőséges sovinizmustól” megszabadított közösségi identitásként jellemezte.⁵⁷

A fenti tanulmányok, értelmezések nyomán nem meglepő, hogy a kommunizmus és a nacionalizmus „frigye” a kommunizmus világának általában – s nem pusztán a szovjet valóság meghatározó jegyeként – rögzült a nyugati köztudatban. A gondolat fejlődésének érzékeltetésére ismét Brzezinskit idézhetjük, aki 1990-es, az *Európai Szemlé*ben magyarul is megjelent írásában, szemben a két évtizeddel korábbival, már „egyetemes”, nem kizárólag a Szovjetunióra vonatkozó igazságként szólt a két ideológia összefonódásáról. A tanulmányban ilyen megjegyzésekbe botlunk:

„A kommunizmus azt kiáltotta ki magáról, hogy az internacionalizmus doktrínája, a valóságban éppenséggel kiélezte a nemzeti szenvedélyeket... A dogmatikus kommunizmus nemcsak, hogy összefonódott az intoleráns nacionalizmussal, de még erősítette is azt... A kommunizmus gyakorlata ilyen módon a nacionalizmust sokkal inkább táplálta, sem mint tompította”.⁵⁸

A két eszme összefonódásának tézise bármennyire is rögzült, beágyazott gondolat, ez nem gátolja a kutatók újabb nemzedékét abban, hogy a szinte közhellyé süllyedt értelmezést új, tabudöntő, demitologizáló tettként mutassák fel. Az elmúlt években a bemutatni kívánt értelmezési típus ennek a paradigmaváltás vágyától hajtott, árnyakkal való küzdelemnek a retorikájában jelentkezett. Ennek dokumentuma a *Nationalities Papers* 2009-es tematikus száma, amelynek programadó tanulmányát Martin Mevius jegyezte. Érdeemes írásából hosszabban idézni, hiszen az jó összefoglalását adja az előzőekben rekonstruálni igyekezett értelmezési sémának:

⁵⁷ Uo., 138–139.

⁵⁸ Zbigniew K. Brzezinski: Nacionalizmus a kommunista korszak után, *Európai Szemle*, 1990/1, 89, 90.

„Napjainkban két közkeletű mítosz van forgalomban a kommunizmus és a nacionalizmus viszonyát illetően. Az egyik szerint a kettő merőben ellentétes és kölcsönösen kizárja egymást. A másik úgy tartja: a kommunista Kelet-Európában a nacionalizmust elnyomták, csak hogy annál diadalmasabban támadjon fel 1989-ben a berlini fal romjai alól. Ám a valóság mást mutat. A kommunista pártok 1945 után mindenütt a nemzeti hagyomány letéteményeseiként s a nemzeti érdekek oltalmazóiként próbálták magukat feltüntetni. Közép-Kelet-Európa kommunista államai új fogalmat vezettek be: a „szocialista hazafiságét”, amely a munkás–paraszt állam iránti hűséget volt hivatott hangsúlyozni... A nemzeti jelképek használata nem kivételes, hanem nagyon is általános jelenségnek számított: Kubától Koreáig valamennyi kommunista párt igényt formált a nemzeti legitimitásra. Mindez tehát nem holmi esetlegesség, vagy a marxista tanok eltorzítása volt, hanem a kommunista mozgalom elméletét és praxisát már a kezdetektől átható jelenség.”⁵⁹

Tanulmányom közvetlen célja az összeilleszthetetlen, egymásnak ellentmondó értelmezési típusok bemutatása volt úgy, hogy egyben azok kialakulásának hátterére és az egyes értelmezések „történetére” is fényt vessék. Közvetett céлом pedig annak tudatosítása volt, hogy a megélt történelmi tapasztalatokból kinövő, a magyar szellemi élet meghatározó alakjai által megfogalmazott, a rendszerváltás idején széleskörű konszenzus által megerősített véleményt, miszerint a kádári politika meghatározó vonása volt a nemzeti közösségtudat háttérbe szorítása, komoly kihívás éri a magyar és a nemzetközi történetírás részéről. Mindez megítélésem szerint szükségessé teszi közelmúltunk egyik legfontosabb kérdésének elmélyült vizsgálatát és arra épülően az eltérő felfogások ütköztetését.

⁵⁹ Mevius tanulmánya magyarul is megjelent Nové Béla fordításában, ebből idéztem. Martin Mevius: A kommunizmus és a nacionalizmus viszonyának újraértékelése, ford. Nové Béla, *Regio*, 2010/2, 3.

A TANULMÁNYOK ELSŐ MEGJELENÉSÉNEK HELYE

Jászi Oszkár és a „hazafiság újrakeresztelése”, *Orpheus Noster*, 2017/1, 28–40.

Szabó Dezső és Szekfű Gyula magyarságszemléletének párhuzamai az 1920-as években, in Ujváry Gábor (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik: Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*, Budapest, Ráció Kiadó, 2011, 213–229.

Hóman Bálint nemzetről formált gondolatainak helye a korszak nemzetszemléleti irányai között, in Ujváry Gábor (szerk.): *Történeti átértékelés: Hóman Bálint, a történész és a politikus*, Budapest, Ráció, 2011, 119–134.

„A nemzeti függetlenség igazi harcosai”. A KMP nemzeti retorikájának háttere, in Makkai Béla (szerk.): *A Felvidék krónikása. Tanulmányok a 70 éves Popély Gyula tiszteletére*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, 2015, 83–104.

„A nemzeti eszme igazi hordozói”. A nemzeti eszme a KMP ideológiájában (1936–1939) in Anka László, Kovács Kálmán Árpád, Ligeti Dávid, Makkai Béla, Schwarzwölder Ádám (szerk.): *Natio est semper reformanda: Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, 2016, 485–495.

A kádári politika és a nemzeti identitás. A viszonyrendszer értelmezései, in ifj. Bertényi Iván, Géra Eleonóra, Mészáros Andor (szerk.): *Varietas Europica Centralis: Tanulmányok a 70 éves Kiss Gy. Csaba tiszteletére*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015, 219–236.

FELHASZNÁLT IRODALOM

FORRÁSOK

- A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. Tézisek (1959. augusztus – szeptember.) in Vass Herik – Ságvári Ágnes (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*, Budapest, Kossuth, 1973, 358–380.
- A Kommunista Internacionálé V. kongresszusa (1924. június 17 – július 8.) Tézisek a Kommunista Internacionálé taktikájáról, in Csonka – Harsányi – Székely (szerk.): *A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai*, Budapest, Kossuth, 1975, 173–195.
- A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának XII. plénuma (1932. augusztus 27 – szeptember 15.) A nemzetközi helyzet és a Kommunista Internacionálé szekcióinak feladatai. Tézisek, in Csonka Rózsa – Harsányi Iván – Székely Gábor (szerk.): *A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai*, Budapest, Kossuth, 1975, 386–397.
- A Kommunista Internacionálé VI. kongresszusa (1928. július 17. – szeptember 1.). A Kommunista Internacionálé programja, in Csonka Rózsa – Harsányi Iván – Székely Gábor (szerk.): *A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai*, Budapest, Kossuth, 1975, 283–335.
- A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa (1935. július 25 – augusztus 20.) A Kommunista Internacionálé feladatairól az imperialisták új világháborús előkészületeivel kapcsolatban (Határozat Ercoli elvtárs beszámolójához), in Csonka Rózsa – Harsányi Iván – Székely Gábor (szerk.): *A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai*, Budapest, Kossuth, 1975, 431–437.
- A Kommunisták Magyarországi Pártja ideiglenes vezetőségének határozata a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa irányvonalának magyarországi alkalmazásáról. (PI Archívum. 500/2. f. 583. ő. e.), in Sipos Attila (szerk.): *Népfront Magyarországon. A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa és a magyarországi munkáspártok*, Budapest, Kossuth, 1985, *Népfront*, 57–58.

- A körmendi gyűlés (PI Könyvtár. MM/21b/224.) in Sipos Attila (szerk.): *Népfront Magyarországon. A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa és a magyarországi munkáspártok*, Budapest, Kossuth, 1985, 105–109.
- A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata (1948. június 12–14.), in Rákosi Sándor – Szabó Bálint (szerk.): *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948*, Budapest, Kossuth, 1979, 587–605.
- ADY Endre: A robbanó ország, in Féja Géza (szerk.): *Ady Endre – Jóslások Magyarországról. Tanulmányok és jegyzetek a magyar sorskérdésekről*, Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt, 1936, 76–78.
- ADY Endre: Ellenséggel egy szándékon, in Vezér Erzsébet (szerk.): *Ady Endre művei. Publicisztikai írásai*, 3. köt., Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1977, 509.
- ANDICS Erzsébet: *Hazafiak-e a kommunisták?*, Budapest, Szikra, 1946.
- BARÁTH Tibor: Az új Magyarország történetírása, *Új Európa*, 1942/1, 9–21.
- BEÖTHY Zsolt: *A magyar irodalom kis-tükre* [1896], Budapest, Athenaeum, 1920.
- BERZEVICZY Albert: Nemzeti szellem – nemzeti kultúra, *Budapesti Szemle*, 1928, 208. köt., 604. sz., 418–431.
- BIBÓ István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem [1948], in *Válogatott tanulmányok*, 2. köt., Budapest, Magvető, 1986, 569–621.
- CSoÓRI Sándor: Eltemetetlen gondok a Dunatájon, in Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás. 1985. június 14–16.*, Budapest, 1956–os Intézet, 2005, 48–58.
- DIMITROV, G. M.: Harc az egységfrontért a fasizmus és a háború ellen (Előadói beszéd a Kommunista Internacionálé VII. világkongresszusán. 1935. augusztus 2.), in *Válogatott cikkek és beszédek*, Budapest, Szikra, 1952, 40–169.
- Elvtársi levél a KMP és KIMSZ minden tagjához, minden szervezetéhez (PI Könyvtár. Zp.1089.), in Sipos Attila (szerk.): *Népfront Magyarországon. A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa és a magyarországi munkáspártok*, Budapest, Kossuth, 1985, 33–56.
- ENGELS, Friedrich: A kommunizmus alapelvei, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 4. köt., Budapest, Kossuth, 1959, 348–364.
- EÖTVÖS József: *A nemzetiségi kérdés*, in *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások*, 3. köt., Budapest, Magyar Helikon, 1978, 33–469.
- Extracts from a Resolution of the Seventh Comintern Congress on the Danger of a New World War. Resolutions and Decisions. (20 August 1935), in Jane Degras (szerk.): *The Communist International. 1919–1943. Documents. Volume III*, London, Oxford University Press, 1965, 370–378.

- FÉJA Géza: *Régi magyarság. A magyar irodalom története a legrégebb időktől 1772-ig*, Budapest, Magyar Élet Kiadása, 1941.
- FRISS István: Igazi nemzeti összefogást! [1938. április], in *Dolgozók Lapja. A Kommunisták Magyarországi Pártja (a Kommunista Internacionálé szekciója) központi lapja (1937–1938)*, Budapest, Szikra, 1955, 122–123.
- GALLOWICZ Tibor: Szabó Dezső nyilatkozik Szekfű Gyula történetírásáról és a „corioláni pofonról”, *A Mai Nap*, 1929. december 15., 5.
- GARAMI Ernő: *Hazafiság és nemzetköziség*, Budapest, Népszava, 1903.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, ford. Szemere Samu, Budapest, Akadémiai, 1966.
- HERDER, Johann Gottfried: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*, ford. Imre Katalin – Rozsnyai Ervin, Budapest, Gondolat, 1978.
- HÓMAN Bálint: *Ősemberek–ősmagyarok*, Budapest, Kairosz, 2001.
- HÓMAN Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*, 1. köt., Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1928.
- HÓMAN Bálint: A magyarság történeti hivatása, in Deér József (szerk.): *Erdély*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1940, 21–34.
- HÓMAN Bálint: A történelem útja, in Búza János (szerk.): *A történelem útja*, Budapest, Osiris, 2002, 374–407.
- HÓMAN Bálint: Elnöki megnyitóbeszéd, *Századok*, 1943/4–6, 137–153.
- HÓMAN Bálint: *Magyar sors – Magyar hivatás. Múlt és jövő*, Budapest, Athenaeum, 1942.
- HÓMAN Bálint: Szent István [1938], in Búza János (szerk.): *A történelem útja*, Budapest, Osiris, 2002, 9–39.
- HÓMAN Bálint: *Szent István*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1938.
- ILLYÉS Gyula: Naplójegyzetek, 1976, *Kortárs*, 1990/ 9, 72–78.
- JÁSZI Oszkár: A kis államok problémája [1915], in *Múlt és jövő határán*, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai R. T., 1918, 107–113.
- JÁSZI Oszkár: A középeurópai gazdasági közeledés és a magyarság jövője, *Huszedik Század*, 1915/8, 126–131.
- JÁSZI Oszkár: *A történelmi materialismus állambölcselete*, Budapest, Politzer Zsigmond és Fia Kiadása, 1903.
- JÁSZI Oszkár: Az új nemzetköziség felé [1915], in *Múlt és jövő határán*, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai R. T., 1918, 75–80.
- JÁSZI Oszkár: Háború és kultúra, *Huszedik Század*, 1914/11–12, 249–263.
- JÁSZI Oszkár: Imperializmus és pacifizmus, *Huszedik Század*, 1915/10, 246–256.
- JÁSZI Oszkár: Középeurópa és a demokratikus fejlődés [1916], in *Múlt és jövő határán*, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai R. T., 1918, 143–148.

- JÁSZI Oszkár: Középeurópa és Nyugateurópa [1917], in *Múlt és jövő határán*, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai R. T., 1918, 233–237.
- JÁSZI Oszkár: Középeurópa, *Huszedik Század*, 1916/6–7, 447–461.
- JÁSZI Oszkár: Külpolitikánk csődje, in *Múlt és jövő határán*, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai R.T., 1918, 9–14.
- JÁSZI Oszkár: *Művészet és erkölcs*, Budapest, Politzer Zsigmond és Fia Kiadása, 1904.
- JÁSZI Oszkár: Radikalizmus és nemzeti eszme, in Litván György – Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája*, Budapest, Magvető, 1982, 271–276.
- JÁSZI Oszkár: Szentimentális pacifizmus, in *Múlt és jövő határán*, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai R. T., 1918, 152–158.
- JÁSZI Oszkár: Szocializmus és hazafiság [1905], in Litván György – Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája*, Budapest, Magvető, 1982, 49–62.
- JOÓ Tibor: *A magyar nemzeteszme*, Budapest, Franklin, 1939.
- KISS Ferenc: Felirat – az egység akadályai, in Ifj. Kiss Ferenc – Bakos István (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Kiss Ferenc irodalomtörténész, író, kritikus, tanár 85. születésnapja alkalmából*, Budapest, Kairosz, 2013, 191–254.
- KLEBELSBERG Kuno: Bevezetés, in *Jöjjetek harmincas évek!*, Budapest, Athenaeum, 1930, 7–22.
- KLEBELSBERG Kuno: A magyar gyermekvédelem [1926], in *Klebsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926*, Budapest, Athenaeum, 1927, 313–320.
- KLEBELSBERG Kuno: A magyar kultúrpolitika jelen feladatai [1925], in *Klebsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926*, Budapest, Athenaeum, 1927, 537–555.
- KLEBELSBERG Kuno: A magyar neonacionalizmus, in *Neonacionalizmus*, Budapest, Athenaeum, 1928, 120–126.
- KLEBELSBERG Kuno: A magyar történeti kutatás feladatai és a szellemi tudományok terén a kutató munka megszervezése. A Magyar Történelmi Társulat közgyűlésein tartott elnöki megnyitó beszédek. (1917–1923.) [1920], in *Klebsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926*, Budapest, Athenaeum, 1927, 3–73.
- KLEBELSBERG Kuno: Az iskolán kívüli népművelés [1923], in *Klebsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926*, Budapest, Athenaeum, 1927, 576–582.
- KLEBELSBERG Kuno: Majd ha elfárad a vész haragja... [1928], in *Küzdelmek könyve*, Budapest, Athenaeum, 1929, 50–55.
- KLEBELSBERG Kuno: Neonacionalizmus, in *Neonacionalizmus*, Budapest, Athenaeum, 1928, 134–138.

- KLEBELSBERG Kuno: Népbárát nacionalizmus, in *Neonacionalizmus*, Budapest, Athenaeum, 1928, 185–188.
- KLEBELSBERG Kuno: Reálpolitika és neonacionalizmus, in *Neonacionalizmus*, Budapest, Athenaeum, 1928, 127–133.
- KLEBELSBERG Kuno: Új magyar típus, in *Neonacionalizmus*, Budapest, Athenaeum, 1928, 139–143.
- KONCZ Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*, Debrecen, 1942.
- KŐSZEGI Lajos (szerk.): *Athenaeum–Tár. A Magyar Filozófiai Társaság vitáulélései 1938–1944*, Veszprém, Pannon Panteon, 1998.
- KUN Béla: Forradalom és ellenforradalom. Beszéd az Engels–laktanyában. 1919. július 6., in *A Magyar Tanácsköztársaságról. Válogatott beszédek és írások*, Budapest, Kossuth, 1958, 288–291.
- KUN Béla: Mit akarnak a kommunisták? in *A Magyar Tanácsköztársaságról. Válogatott beszédek és írások*, Budapest, Kossuth, 1958, 44–75.
- LITVÁN György – Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei*, Budapest, Magvető, 1991.
- LUKÁCS György: Írástudók felelőssége [1939], in *Írástudók felelőssége*, Budapest, Szikra, 1945, 104–123.
- MÁLYUSZ Elemér: *A magyar történettudomány*, Budapest, Bolyai Akadémia, 1942.
- MARTINEAU, Harriett (szerk.): *The positive philosophy of Auguste Comte*, 1–3. köt., London, George Bell and Sons, 1896,
- MARX, Karl – Engels, Friedrich: A „Neue Rheinische Zeitung” statáriális megszüntetése, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 6. köt., Budapest, Szikra, 1962, 490–493.
- MARX, Karl – Engels, Friedrich: A magyar harc, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 6. köt., Budapest, Szikra, 1962, 157–167.
- MARX, Karl – Engels, Friedrich: Magyarország, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 6. köt., Budapest, Szikra, 1962, 494–502.
- MARX, Karl és Engels, Friedrich: A kommunista párt kiáltványa, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 4. köt., Budapest, Kossuth, 1959, 437–471.
- MARX, Karl: A polgárháború Franciaországban (Fogalmazvány), in Pach Zsigmond Pál (szerk.): *Hazafiság – nemzetköziség. Szemelvénygyűjtemény*, Budapest, Szikra, 1977/78, 10.
- MARX, Karl: Vogt úr, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 14. köt., Budapest, Szikra, 1966. 319–628.
- MEINECKE, Friedrich: *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*, München, R. Oldenbourg, 1922.

- MÓD Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*, Budapest, Szikra, 1951.
- MÓD Aladár: Marx és a magyar történelem, in *Marxizmus és hazafiság*, Budapest, Művelt Nép, 1956, 69–100.
- MÓRICZ Zsigmond: A magyar protestantizmus problémája, *Nyugat*, 1913, 2. köt., 209–217.
- NÉMETH Ágnes (szerk.): *Németh László élete levelekben, 1967–1975*, 3. köt., Budapest, Osiris, 2000.
- NÉMETH László: Faj és irodalom [1928], in *A minőségforradalma. Kisebbségben*, 1. köt., Budapest, Püski, 1992, 13–27.
- NÉMETH László: Kisebbségben [1939], in *A minőségforradalma. Kisebbségben*, 2. köt., Budapest, Püski, 1992, 843–911.
- NÉMETH László: Nóra ürügyén, in *Megmentett gondolatok*, Budapest, Szépirodalmi, 1975.
- NÉMETH László: Sztalin: Les Questions du Lénénisme, in *A minőségforradalma. Kisebbségben*, Budapest, Püski, 1992, 309–314.
- NÉMETH László: *Utolsó kísérlet*, 1–2. köt., Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1987.
- OSzKK, Fond 15/189. Hóman Bálint hagyatéka. Angyal Dávid levele Hóman Bálintnak, 1931. március 12.
- OSzKK, Fond 15/46. Hóman Bálint hagyatéka. Mályusz *Utolsó órában* c. cikkének Hóman által széljegyzetelt példánya
- OTTLIK László: Új Hungária felé, *Magyar Szemle*, 1928/9, 1–9.
- PAP Béla: Szabó Dezső és a magyar kálvinizmus, *Protestáns Szemle*, 1939/5, 240–244.
- RATKÓ József: A megíratlan idő, *Forrás*, 1979/9, 76–77.
- RÉVAI József: „Magyar szocializmus” [1939], in *Válogatott történelmi írások*, 2. köt., Budapest, Kossuth, 1966, 175–189.
- RÉVAI József: 1848–1867 és Magyarország nemzeti jövője [1937], in *Válogatott történelmi írások*, 1. köt., Budapest, Kossuth, 1966, 271–280.
- RÉVAI József: A 48-as legenda [1932], in Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történelmi írásai*, Budapest, Gondolat, 1979, 606–621.
- RÉVAI József: A magyar külpolitika válsága [1937. június], in *Dolgozók Lapja. A Kommunisták Magyarországi Pártja (a Kommunista Internacionálé szekciója) központi lapja (1937–1938)*, Budapest, Szikra, 1955, 44–45.
- RÉVAI József: Előre a népfrontért! [1937. július], in *Dolgozók Lapja. A Kommunisták Magyarországi Pártja (a Kommunista Internacionálé szekciója) központi lapja (1937–1938)*, Budapest, Szikra, 1955, 53–54.
- RÉVAI József: Kölcsey Ferenc [1938], in *Marxizmus, népiesség, magyarság*, Budapest, Szikra, 1948, 9–45.

- RÉVAI József: Magyar szabadság – világszabadság [1938], in *Marxizmus, népiesség, magyarság*, Budapest, Szikra, 1948.
- RÉVAI József: Marx és a magyar forradalom [1932], in *Marxizmus, népiesség, magyarság*, Budapest, Szikra, 1948, 73–128.
- RÉVAI József: Miért harcol a Kommunista Párt a független, szabad, demokratikus Magyarországért? in *Élni tudtunk a szabadsággal. Válogatott cikkek és beszédek (1945–1949)*, Budapest, Szikra, 1949, 425–443.
- RÉVAI József: Sovinizmus és proletárdiktatúra, in *Iffjúkori írások (1917–1919)*, Budapest, Akadémiai, 1981, 153–154.
- RÉVAI József: Szabó Ervin és a 48-as magyar forradalom [1936], in *Válogatott történelmi írások*, 1. köt., Budapest, Kossuth, 1966, 112–117.
- RÉVAI József: Szent István [1938], in *Válogatott történelmi írások*, 2. köt., Budapest, Kossuth, 1966, 269–273.
- RÉVAI József: Trianon–Genf–Moszkva, *Új Március*, 1925/1–2, 31–36.
- RÉVÉSZ Imre: Lelki kálvinizmus, in Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997, 88–90.
- RÉVÉSZ Imre: Szabó Dezső és a magyar kálvinizmus, *Református Élet*, 1934. november 24., 380.
- SEBESTYÉN Jenő: Programm, *Kálvinista Szemle*, 1920. április 4., 1–2.
- SEBESTYÉN Jenő: Tévedés és jóindulat. Mit nem lát meg Szabó Dezső? *Kálvinista Szemle*, 1928. szeptember 25., 333.
- SIMÁNDY Pál: *A magyar kálvinizmus útjai*, Losonc, „Kultura” Kiadása, 1927.
- Szabó Dezső előadása a keresztény egységről, *Nemzeti újság*, 1919. október 31., 6.
- SZABÓ Dezső: A francia lélek keresztmetszete, *Nyugat*, 1915, 1. köt., 168.
- SZABÓ Dezső: A magyar paraszt [1921. február 2.], in Szőcs Zoltán (szerk.): *Szabó Dezső vezércikkei a Virradatban*, Budapest, Szabó Dezső Emléktársaság, 1999, 59–63.
- SZABÓ Dezső: A magyar paraszt [1923], in *Az egész látóhatár*, 1. köt., Budapest, Püski, 1991, 182–201.
- SZABÓ Dezső: A magyar protestantizmus problémái [1926], in *Egyenes úton*, 2. köt., Budapest, Püski, 2003, 910–941.
- SZABÓ Dezső: *A magyar protestantizmus problémái*, Budapest, Genius, 1926.
- SZABÓ Dezső: A magyar protestantizmus problémája [1913], in *Egyenes úton*, Budapest, Genius, 1926, 125–134.
- SZABÓ Dezső: A magyar protestantizmus problémája. Disputa, *Nyugat*, 1913, 2. köt., 397–399.

- SZABÓ Dezső: A magyar református öntudat mozgósítása (3), *Szabó Dezső újabb művei*, 1938/2, 46–59.
- SZABÓ Dezső: A magyar tanárság psychéjéhez, *Nyugat*, 1911, 2. köt., 354–360.
- SZABÓ Dezső: A népképviselőlet problémája [1921. január 9,12,16.], in Szöcs Zoltán (szerk.): *Szabó Dezső vezércikkei a Virradatban*, Budapest, Szabó Dezső Emléktársaság, 1999, 35–46.
- SZABÓ Dezső: A turánizmus, *Élet és Irodalom*, 1923/1, 14–22.
- SZABÓ Dezső: A végzet [1929], in *Egyenes úton*, 2. köt., Budapest, Püski, 2003, 524–579.
- SZABÓ Dezső: Auguste Comte esztétikai gondolata, *Huszedik Század*, 1913/1, 76–82.
- SZABÓ Dezső: *Az elsodort falu*, 1–3. köt., Budapest, Genius, 1926.
- SZABÓ Dezső: Az individualizmus csődje [1915], in *Egyenes úton*, 1. köt., Budapest, Püski, 2003, 156–167.
- SZABÓ Dezső: Az individualizmus csődje [1915], in *Egyenes úton*, Budapest, Genius, 1926, 152–179.
- SZABÓ Dezső: Az új magyar történetírás feladatai [1928], in *Az egész látóhatár*, 2. köt., Budapest, Püski, 1991, 645–650.
- SZABÓ Dezső: Egységet! [1921. január 1.], in Szöcs Zoltán (szerk.): *Szabó Dezső vezércikkei a Virradatban*, Budapest, Szabó Dezső Emléktársaság, 1999, 23–30.
- SZABÓ Dezső: *Életeim*, 1–2 köt., Budapest, Püski, 1996.
- SZABÓ Dezső: *Eötös írói egyénisége*, *Huszedik Század*, 1913/10, 350–355.
- SZABÓ Dezső: Gr Tisza István [1918–19], in *Egyenes úton*, 1. köt., Budapest, Püski, 2003, 174–182.
- SZABÓ Dezső: J.J. Rousseau érzelmi morálja [1912], in *Tanulmányok és jegyzetek*, Budapest, Genius, 1926, 116–135.
- SZABÓ Dezső: *Jamest olvasom* [1912], in *Tanulmányok és jegyzetek*, Budapest, Genius, 1926, 201–206.
- SZABÓ Dezső: Karácsonyi levél, *Szabó Dezső füzetek*, 1935/4–5, 3–38.
- SZABÓ Dezső: Koppány [1927], in *Egyenes úton*, 2. köt., Budapest, Püski, 2003, 839–847.
- SZABÓ Dezső: Kultúrfölény és kultúrpolitika [1927], in *Az egész látóhatár*, 2. köt., Budapest, Püski, 1991, 780–788.
- SZABÓ Dezső: Moziban, *Nyugat*, 1912, 2. köt., 976.
- SZABÓ Dezső: Neonacionalizmus. Gróf Klebelsberg könyve. Hamadik közlemény, *Előrs*, 1928. augusztus 5., 7–8.
- SZABÓ Dezső: Neonacionalizmus. Gróf Klebelsberg könyve. Negyedik közlemény, *Előrs*, 1928. augusztus 12., 7–8.

- SZABÓ Dezső: Panasz [1922], in *Egyenes úton*, 1. köt., Budapest, Püski, 2003, 182–283.
- SZABÓ Dezső: Pascal éjszakája. Nem novella, *Nyugat*, 1913, 2. köt., 137–143.
- SZABÓ Dezső: *Segítség!* [1925], 1–3. köt., Budapest, Genius, 1926.
- SZABÓ Dezső: Spanyol dolgok, *Nyugat*, 1911, 2. köt., 948–950.
- SZABÓ Dezső: Szent Imre ünnepére, *Fejérmegyei Napló*, 1907. november 5., 1–2.
- SZABÓ Dezső: *Új magyar ideológia felé* [1923], Budapest, Szabó Dezső Emléktársaság, 2002.
- SZABÓ Dezső: Új magyar ideológia felé [1923], in *Egyenes úton*. 1. köt., Budapest, Püski, 2003, 417–485.
- SZABÓ Dezső: Vádlók és vádlottak [1923], in *Egyenes úton*, 1. köt., Budapest, Püski, 2003. 182–200.
- SZABÓ Ervin: 1848, in Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Budapest, Gondolat, 1979, 23–26.
- SZABÓ Ervin: A diákokhoz, in *Szabó Ervin válogatott írásai*. Budapest, Kossuth, 1958, 93–110.
- SZABÓ Ervin: A magyar jakobinusok, in Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*, Budapest, Gondolat, 1979. 26–48.
- SZABÓ Ervin: A magyar szabadság, in *Szabó Ervin válogatott írásai*, Budapest, Kossuth, 1958, 36–52.
- SZABÓ Ervin: A nemzeti eszme és az állam, in *A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909. évi Almanachja*.
- SZABÓ Ervin: Az 1514–i forradalom, in Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Budapest, Gondolat, 1979, 76–90.
- SZABÓ Ervin: Bevezetés Engels: A demokratikus pánszlávizmus c. művéhez, in Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*, Budapest, Gondolat, 1979, 150–157.
- SZABÓ Ervin: Bevezetés Engels: A magyar forradalom c. művéhez, in Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*, Budapest, Gondolat, 1979, 120–150.
- SZABÓ Ervin: *Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban*, Budapest, Szikra, 1949.
- SZABÓ Ervin: Ünneprontók, in Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*, Budapest, Gondolat, 1979, 55–61.
- SZABÓ István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat [1943], in Erős Vilmos (szerk.): *Népiségtörténeti tanulmányok*, Budapest, Lucidus Kiadó, 2005, 161–211.
- SZABÓ Zoltán: A magyar ifjúság mozgalmi, *Válasz*, 1935/3, 196–207.

- SZEKFŰ Gyula: A faji kérdés és a magyarság [1923], in Erős Vilmos (szerk.): *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2002, 135–161.
- SZEKFŰ Gyula: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány* [1917], Budapest, Dick Manó könyvkereskedése, é. n.
- SZEKFŰ Gyula: A magyar bortermelő lelki alkata [1922], in Erős Vilmos (szerk.): *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2002, 231–293.
- SZEKFŰ Gyula: A magyar jellem történelmünkben, in Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939, 489–556.
- SZEKFŰ Gyula: Állam- és nemzetfenntartás, in *Történetpolitikai tanulmányok*, Budapest, Magyar Irodalmi Társaság, 1924, 11–41.
- SZEKFŰ Gyula: Fajbiológiai vagy történeti egység? [1922], in Erős Vilmos (szerk.): *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2002, 162–173.
- SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934.
- SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*, Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda R. T., 1920.
- SZEKFŰ Gyula: Műveltség és állam, in *Állam és nemzet*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1942, 366–372.
- Szent Imre ünnepélyek, *Fejérmegyei Napló*, 1907. november 5., 2.
- Szocialisták és nemzetköziség [1938. június], in *Dolgozók Lapja. A Kommunisták Magyarországi Pártja (a Kommunista Internacionálé szekciója) központi lapja (1937–1938)*, Budapest, Szikra, 1955, 141.
- SZÖNYEI Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*, 2. köt., Budapest, Noran Könyvesház, 2012.
- TAINÉ, Hippolit Adolf: *A görög művészet bölcselete*, ford. Ferenczi Zoltán, Budapest, Franklin, 1908.
- TAINÉ, Hippolit Adolf: *A németalföldi művészet bölcselete*, ford. Szántó Kálmán, Budapest, Franklin, 1888.
- TIMON Ákos: A szent korona elmélete, in Szász József (szerk.): *Magyarország története az Aranybullától 1795–ig. Politikai Magyarország*, Budapest, Anonymus, 1912, 9–33.
- VÖRÖS Sándor [Révai József]: A magyar népiesekről. A magyar népiesek viszonya a fasizmushoz, *Új Hang*, 1939/6, 16–25.
- Zalka Máté – A Spanyol Köztársaság és a magyar nép hőse [1937. július], in *Dolgozók Lapja. A Kommunisták Magyarországi Pártja (a Kommunista Internacionálé szekciója) központi lapja (1937–1938)*, Budapest, Szikra, 1955, 67.

SZAKIRODALOM

- ARON, Raymond: *Az értelmiség ópiuma*, ford. Kovács Zsolt, Budapest, Akadémiai, 2006.
- A magyar kommunista mozgalom hat évtizedes történelmi útja, *Párttörténeti Közlemények*, 1978/3, 3–49.
- AGURSKY, Mikhail: Szovjet kommunizmus, orosz nacionalizmus, ford. Szilárd Gabriella, 2000, 1994/4, 15–20.
- ARDAY Géza: *Szabó Dezső szemlélete és egyénisége*, Budapest, Szenci Molnár Társaság, 2002.
- BARGHOORN, Frederick C.: *Soviet Russian Nationalism*, New York, Oxford University Press, 1956.
- BEKE Albert: Szabó Dezső és a magyar protestantizmus, *Havi Magyar Fórum*, 1995/6, 63–66.
- BERGYAJEV, Nyikolaj: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*, ford. Kiss Ilona, Budapest, Századvég Kiadó, 1989.
- BOGÁRDI Szabó István: Mai magyar protestantizmus. (Talán nem) kései felelet Szabó Dezsőnek és Simándy Pálnak, *Protestáns Szemle*, 1992/1, 2–7.
- BRANDENBERGER, David: Proletarian Internationalism, „Soviet Patriotism” and the Rise of Russocentric Etatism During the Stalinist 1930’s, *Left History*, 1999/5, 80–100.
- BRANDENBERGER, David: The Creative Intelligentsia and the Rise of Official Russocentrism Under Stalin, *Wiener Slawistischer Almanach* (2006), 83–98.
- BRANDT, Juliane: A nemzeti történelem protestáns koncepciója az első világháborúig, in Ablonczy Balázs (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés: tanulmányok a hatvan éves Kósa László születésnapjára*, Budapest, BIP, 2002, 150–160.
- BRZEZINSKI, Zbigniew K.: Nacionalizmus a kommunista korszak után, *Európai Szemle*, 1990/1, 89–107.
- BRZEZINSKI, Zbigniew K.: *The Soviet Bloc: Unity and Conflict*, Cambridge, Harvard University Press, 1960.
- BUDAI BALOGH Sándor: Szabó Dezső és a magyar kálvinizmus, *Református Egyház*, 1979/12, 269–272.
- BUDAI BALOGH Sándor: *Vadvizek futása. Mozaikok Szabó Dezső kolozsvári életéből*, Budapest, Református Egyház Zsinatának Sajtó Osztálya, 1984.
- DE LUBAC, Henri: *The Drama of Atheist Humanism*, San Francisco, Ignatius, 1998.
- DÉNES Iván Zoltán: Kodály Zoltán megjegyzései Szekfű Gyula *Történetpolitikai tanulmányaihoz*, in *Az önrendelkezés érvényessége*, Budapest, Magvető, 1988, 243–256.

- DÉNES Iván Zoltán: Önrendelkezés, nemzet, nacionalizmus. Egy értelmezés kontextusai, *Regio*, 2002/4, 58–78.
- DEUTSCHER, Isaac: *Sztálin. Politikai életrajz*, Budapest, Európa, 1990.
- ERÉNYI Tibor: Az 1918 előtti magyarországi munkásmozgalom és a nemzeti kérdés, in *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*, Budapest, Kossuth, 1964, 187–209.
- ERÉNYI Tibor: Nemzet, haza, hazafiság a magyar szociáldemokrata mozgalomban, in *Szocializmus a századelőn. Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből*, Budapest, Kossuth, 1979, 366–396.
- ERŐS Vilmos: A Hóman–Mályusz ügy, *Aetas*, 1996/2–3, 220–243.
- ERŐS Vilmos: Látomás és indulat a szekfűlőgiában, *Aetas*, 2004/3–4, 312–321.
- FÉJA Géza: Ady Endre végrendelete, in Féja Géza (szerk.): *Ady Endre – Jóslások Magyarországról. Tanulmányok és jegyzetek a magyar sorskérdésekről*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt, Budapest, 1936. 7–16.
- FUKÁSZ György: *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez. 1900–1918*, Budapest, Gondolat, 1960.
- FURET, Francois: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*, Budapest, Európa, 2000.
- GERGELY András: A 19. századi magyar nemzetfelfogások, *Mozgó világ*, 1983/3, 120–128.
- GLATZ Ferenc: *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolcy nemzetéről és államról*, Budapest, Akadémiai, 1980.
- GOGOLÁK Lajos: *Pánszlávizmus*, Budapest, Cserépfalvi, 1940.
- GOMBOS Gyula: *A harmadik út*, Budapest, Püski, 1990.
- GOMBOS Gyula: *Eszmélet*, Budapest, Püski, 1999.
- GOMBOS Gyula: Húsz év után, in *A történelem balján*, 2. köt., Budapest, Püski, 1992, 107–332.
- GRIFFIN, Roger (szerk): *Fascism*, Oxford, Oxford University Press, 1990.
- GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Budapest, Osiris, 2007.
- HALMY Kund: *Betekintés az MSZMP tanácsadó testületeinek működésébe I. Szemelvények az MSZMP KB Kulturpolitikai és Művelődéspolitikai Munkaközösségének iratanyagaiból (1976–1988)*, Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2015.
- HANÁK Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*, Budapest, Magvető, 1985.
- HATOS Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig, *Múltunk*, 2005/1, 89–117.
- HATOS Pál: Protestantizmus és protestantizmus kép a XIX–XX. századi Franciaországban, *Protestáns Szemle*, 1996/2, 254–270.

- HAUSE, Steven C.: Anti-protestant Rhetoric in the Early Third Republic, *French Historical Studies*. 1989, 182–201.
- HEGEDŰS Loránt: Szabó Dezső kálvinizmusa, *Confessio*, 1995/1, 35–49.
- HELLER, Mihail – Nyekrics, Alexandr: *Orosz történelem. II. kötet. A Szovjetunió története*, ford. Kiss Ilona, Budapest, Osiris, 1996.
- HORVÁTH Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896–1914)*, Budapest, Gondolat, 1974.
- HUSZTI József: *Gróf Klebelsberg Kunó életműve*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1942.
- IGGERS, Georg G.: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig*, ford. Telegdy Bernát – Gunst Péter, Budapest, Gondolat, 1988.
- IRINYI Károly: *Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.
- JANCSÓ Béla: Szabó Dezső és Szekfű Gyula, *Erdélyi fiatalok*, 1935/1, 10–17.
- KÁLLAI Gyula: *A magyar függetlenségi mozgalom 1936–1945*, Budapest, Kossuth, 1965.
- KALMÁR I. György: *Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900–1914)*, Budapest, Akadémiai, 1976.
- KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjet rendszer, 1945–1990*, Budapest, Osiris, 2014.
- KENDE Péter: *A kommunizmus és a magyar társadalom*, Pozsony, Kalligram, 2013.
- KERÉK Mihály: *A magyar földkérdés*, Budapest, MEFHOSZ Könyvkiadó, 1939.
- KIRÁLY István: Hazafiság és internacionalizmus, in *Hazafiság és forradalom*, Budapest, Kossuth, 1974, 133–217.
- KIRÁLY István: *Intés az őrzőkhöz. Ady Endre költészete a világháború éveiben. 1914–1918*, 1–2. köt., Budapest, Magvető, 1982.
- KISS Gy. Csaba: „...nálunk és más nemzeteknél”, *Forrás*, 1979/9, 72–73.
- KISS Gy. Csaba: Az is Lakitelek volt... Emlékezés és folytatás, in Tóth Erzsébet – Agócs Sándor (szerk.): *Fiatal írók találkozója, Lakitelek, 1979–2009*, Lakitelek, Antológia Kiadó, 2011, 60–64.
- KISS Gy. Csaba: Hogy is volt azzal a nemzeti érzéssel? *Hitel*, 1990/23, 38–39.
- KISS Gy. Csaba: Jutottunk-e előbbre a nemzetvitában? in *Közép–Európa, nemzetek, kisebbségek*, Budapest, Pesti Szalon Könyvkiadó, 1993, 78–89.
- KISS Gy. Csaba: Útra bocsátó szavak Kiss Ferenc emlékkönyvéhez, in Ifj. Kiss Ferenc – Bakos István (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Kiss Ferenc irodalomtörténész, író, kritikus, tanár 85. születésnapja alkalmából*, Budapest, Kairosz Kiadó, 2013, 7–9.
- KISS Gy. Csaba: Vladimír Minač új könyve, *Kritika*, 1971/3, 16–19.

- KISS Tamás: A protestáló Szabó Dezső, *Confessio*, 1979/4, 70–74.
- KODOLÁNYI János: Szabó Dezső, in Gróh Gáspár (szerk.): *Az elsodort író. In memoriam Szabó Dezső*, Budapest, Nap Kiadó, 2002, 210–215.
- KOLAKOWSKI, Leszek: *Main Currents of Marxism, vol. 2. The Golden Age*, Oxford, Oxford University Press, 1981.
- KÓSA László: A kultúrprotestantizmus bírálata avagy önbírálata, *Protestáns Szemle*, 1993/2, 161–164.
- KÓSA László: *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában*, in *Egyház, Társadalom, Hagyomány*, Debrecen, Ethnika Kiadó, 1993, 125–134.
- KÓSA László: *Németh László protestantizmusa*, in Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról*, Budapest, Magvető, 1985, 119–142.
- KÓSA László: Protestáns történelemértelmezés Csehországban és Magyarországon, in Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Nyugat és Kelet között. A nemzetudat változó jelképei*, Budapest, Balassi, 1996, 135–141.
- KÓSA László: Szabó Dezső írásai a protestantizmusról, *Protestáns Szemle*, 1992/2, 143–146.
- KOSÁRY Domokos: A magyar történetírás a két világháború között, in *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*, Budapest, Magvető, 1987, 321–356.
- KOSÁRY Domokos: A történészviták és nemzeti történetünk, *Népszabadság*, 1968. május 25., 4–5.
- KOVÁCS Dávid: „A nemzeti függetlenség igazi harcosai” A KMP nemzeti retorikájának háttere, in Makkai Béla (szerk.): *A Felvidék krónikása. Tanulmányok a 70 éves Popély Gyula tiszteletére*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan, 2015, 83–104.
- KOVÁCS Dávid: *Szabó Dezső nemzetszemlélete. A közösségi identitás változatai Szabó Dezső életművében*, Máriabesnyő, Attraktor, 2014.
- KULCSÁR–Szabó Zoltán: Protestantizmus-értelmezések. Szabó Dezső, Ady Endre, Móricz Zsigmond vitájának összefüggései, *Protestáns Szemle*, 1994/1, 33–41.
- LACKÓ Miklós: *Korszellem és tudomány*, Budapest, Gondolat, 1988.
- LENGYEL László: *A rendszerváltó elit tündöklése és bukása*, Budapest, Helikon Kiadó, 1996.
- LITVÁN György: „Magyar gondolat – szabad gondolat”, in *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2008, 15–105.
- LITVÁN György: *Jászi Oszkár*, Budapest, Osiris, 2003.

- LITVÁN György: Litván György hozzászólása, in Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás. 1985. június 14–16.*, Budapest, 1956–os Intézet, 2005, 149–150.
- LITVÁN György: *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*, Budapest, Századvég, 1993.
- LÖWITH, Karl: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*, ford. Boros Gábor – Miklós Tamás, Budapest, Atlantisz, 1996.
- LUKACS, John: *A történelmi Hitler*, ford. Barkóczi András, Budapest, Európa, 1998.
- MACKIEWICZ, Józef: *A kommunista provokáció diadala*, ford. Pálfalvi Lajos, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2007.
- MAKKAI Béla: Klebelsberg nemzetpolitikai koncepciója a dualista korszakban, *Rubicon*, 2012/9–10, 10–13.
- MAKKAI Béla: *Önvédelem vagy expanzió? Magyar „nemzetgondozási” program a délszláv régióban a 20. század elején*, *Századok*, 2003/1, 101–122.
- MAKKAI Béla: *Végvár vagy hídfő? „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia–Hercegovinában, 1904–1920*, Budapest, Lucidus, 2003.
- MÁRKUS László: *A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez (A kezdetektől 1918-ig)*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963.
- MEVIUS, Martin: A kommunizmus és a nacionalizmus viszonyának újraértékelése, ford. Nové Béla, *Regio*, 2010/2, 3–31.
- MEVIUS, Martin: *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953*, Oxford, Oxford University Press, 2005.
- MIŁOSZ, Czesław: „*A rabul ejtett értelem*”, ford. Fejér Irén – Gimes Romána – Pálfalvi Lajos – Murányi Beatrix, Budapest, Európa, 1992.
- MISKOLCZY Ambrus: *Szellem és Nemzet*, Budapest, Napvilág, 2001.
- MORRIS, Bernard: Soviet Policy toward National Communism: the Limits of Diversity, *The American Political Science Review*, 1959/1, 128–137.
- MURASKO, G. P. – NOSZKOVA, A. F.: A szovjet tényező Kelet–Európa országainak háború utáni fejlődésében, 1945–1948, *Múltunk*, 1996/2, 49–80.
- N. Pál József: „*Tisztának a tisztát őrizzük meg*”. *Tanulmányok, kritikák a huszadik századi magyar irodalomról és történelemről*. Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 2001.
- NÉMETH G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig*, Budapest, Akadémiai, 1981.
- NIETZSCHE, Friedrich: A történelem hasznáról és káráról, in *Korszerűtlen elmélkedések*, ford. Tatár György, Budapest, Atlantisz, 2004, 95–177.

- ORTEGA y Gasset, José: *A tömegek lázadása*, ford. Scholz László, Budapest, Nagyvilág Kiadó, 2003.
- ŐZE Sándor: *Nemzettudat és historiográfia*, Budapest, Hamvas Intézet, 2009.
- PACH Zsigmond Pál: Utószó, in Pach Zsigmond Pál (szerk.): *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról*, Budapest, Kossuth, 1965, 417–462.
- PÁL László: Történelmi kálvinizmus, in Ladányi Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulójára*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1986, 151–185.
- PETRIK Béla: „...A belőtt puskák feléje hordanak...” – Kiss Ferenc felszólalása az 1972-es Debreceni Irodalmi Napokon, in Ifj. Kiss Ferenc – Bakos István (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Kiss Ferenc irodalomtörténész, író, kritikus, tanár 85. születésnapja alkalmából*, Budapest, Kairosz Kiadó, 2013, 271–304.
- PINTÉR István: A Kommunisták Magyarországi Pártja szövetségi politikájának főbb vonásai 1936 és 1945 között, in Vas Henrik (szerk.): *Kommunista Párt szövetségi politikája 1936–1962*, Budapest, Kossuth, 1966, 13–79.
- POPÉLY Gyula: *Felvidék. 1914–1920*, Budapest, Magyar Napló – Fokusz Egyesület, 2010.
- RAFFAY Ernő: *Politizáló szabadkőművesség. Jászi Oszkár és a Martinovics páholy államellenes tevékenysége. 1906–1912*, Budapest, Kárpátia Stúdió, 2013.
- RAINER M. János: A Kádár-rendszer válsága, in *Ötvenhat után*, Budapest, 1956-os Intézet, 2003, 173–186.
- RAINER M. János: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948, in Standeisky Éva (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949*, Budapest, 1956-os Intézet, 1998, 17–39.
- RAINER M. János: Húsz éve. A „másik Magyarország” Monoron, 1985–ben. In: Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás. 1985. június 14–16.*, Budapest, 1956-os Intézet, 2005, 7–21.
- ROMSIC Ignác: *Magyarország története a XX. században*, Budapest, Osiris, 2000.
- ROMSICS Ignác: A magyar birodalmi gondolat, in *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*, Budapest, Osiris, 2004, 121–159.
- ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében*, Budapest, Osiris, 2011.
- ROMSICS Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*, Budapest, Osiris, 1996.
- Salamon Konrád: *A Márciusi Front*, Budapest, Akadémiai, 1980.
- SINKÓ Katalin: Árpád kontra Szent István, *Janus*, 1989. VI. I. 42–52.
- SKILLING, H. Gordon: *Communism National and International. Eastern Europe after Stalin*. Toronto, Toronto University Press, 1964.
- STANDEISKY Éva: Cipő fűzővel. A hatalom és az irodalmi elit a hetvenes

- években, in *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*, Budapest, 1956–os Intézet, 2005, 321–334.
- SUGAR, Peter F. – Lederer, Ivo John (szerk.): *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle, Columbia University Press, 1994.
- SUTTON, Michael: *Nationalism, Positivism, and Catholicism. The Politics of Charles Maurras and French Catholics 1890–1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982.
- SZABÓ Miklós: A legitimáció történeti alakváltozásai, in *Politikai kultúra Magyarországon. 1896–1986*, Budapest, Atlantisz, 1989, 275–306.
- SZABÓ Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*, Budapest, Új Mandátum, 2003.
- SZABÓ Miklós: Magyar nemzettudat–problémák a huszadik század második felében, in *Politikai kultúra Magyarországon. 1896–1986*, Budapest, Atlantisz, 1989, 225–252.
- SZABÓ Miklós: Szabó Dezső, a politikai gondolkodó, in *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*, Budapest, Atlantisz, 1989, 209–216.
- SZABÓ Miklós: Történelmi nemzet – etnikus tudat. Az etnikum gondolata a Horthy-kor nemzetfelfogásában, *Világosság*, 1988/9, 582–589.
- SZABÓ Miklós: *Viszonylag békésen*, Budapest, Helikon – Mozgó Világ, Budapest, 2000.
- SZERB Antal: Az Ady-mítosz és a Drang nach Westen, in *Gondolatok a könyvtárban*, Budapest, Magvető, 1971, 713–718.
- TÓKÉCZKI László: Konzervatív reform a legkorszerűbb eszközökkel, in *Történelem, eszmék, politika*, Budapest, Kairosz, 1999, 185–213.
- TRENCSÉNYI Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*, Budapest, Argumentum, 2007.
- TROCKIJ, Lev Davidovics: *Az elárult forradalom*, ford. Nagy Balázs, Budapest, Áramlat Kiadó, 1990.
- UJVÁRY Gábor: „Egy európai formátumú államférfi” Klebelsberg Kuno (1875–1932), Pécs–Budapest, Kronosz–Magyar Történelmi Társulat, 2014.
- UJVÁRY Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történet-tudomány a „neobarokk társadalomban”*, Budapest, Ráció, 2010.
- UJVÁRY Gábor: A végtelenben újra találkoznak. Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos, majd elváló életpályája, in Paksa Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*, Budapest, Argumentum Kiadó – Eötvös József Collegium, 2007, 43–78.
- UJVÁRY Gábor: Kultúrfőlény és neonacionalizmus. Klebelsberg Kuno és Tormay Cécile kapcsolata, in *Tormay Cécile–emlékkonferencia*, Budapest, Magyar Művészeti Akadémia, 2013, 147–176.

- UNGER Mátyás: *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1979.
- VAN REE, Eric: Socialism in One Country: A Reassessment, *Studies in East European Thought*, 1998/2, 77–117.
- VAN REE, Erik: The Concept of „National Bolshevism’: an Interpretative Essay, *Journal of Political Ideologies*, 2001/3, 289–307.
- VARDY, Steven Bela: *Clio’s Art in Hungary and in Hungarian–America*, New York, Columbia University Press, 1985.
- VARDY, Steven Bela: *Modern Hungarian Historiography*, New York, Columbia University Press, 1976.
- VARGHA Kálmán (szerk.): *Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye*, Budapest, Gondolat, 1977.
- VASAS Géza: Magyar nemzetfelfogások a dualizmus korában, *Magyar Szemle*, 2001/1–2, 99–128, 2001/5–6, 91–128.
- VOLGYES, Ivan: Legitimacy and Modernization: Nationality and Nationalism in Hungary and Transylvania, in KLEIN, George – Reban, Milan J. (szerk.): *The Politics of Ethnicity in Eastern Europe*, New York, Columbia University Press, 1981, 127–146.
- VÖRÖS Boldizsár: *„A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2004.
- ZEIDLER Miklós: *A revíziós gondolat*, Budapest, Osiris, 2001.
- ZINNER, Paul E.: *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe*, New York, Columbia University Press, 1956.
- ZSIGMOND László: *Auguste Comte. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből*, Budapest, Akadémiai, 1984.